

T Ü R K T A R İ H K U R U M U

BELLE TEN

ÜÇ AYDA BİR ÇIKAR

Cilt : XLVI

Sa. 181

Ocak 1982

TÜRK TARİH KURUMU BASIMEVİ—ANKARA

1982

Sahibi : TÜRK TARİH KURUMU

Yazı işlerini yöneten sorumlu yönetmen : ULUĞ İĞDEMİR

İÇİNDEKİLER

Makaleler, İncelemeler :	Sayfa
ÇİĞ, MUAZZEZ: Cumhuriyet Devrinde Çiviyazılı Belgelere verilen Değer ve İstanbul Arkeoloji Müzeleri Çiviyazılı Belgeler Arşivindeki Çalışmalar	1
SAYILI, ORD. PROF. DR. AYDIN: The Nationality of the Ephtalites	17
BÜYÜKTUĞRUL, Emekli Tümamiral AFİF: Türk Denizcilerinin Atlas Okyanusundaki Harekâtı	35
PARMAKSIZOĞLU, İSMET: Lutfi Paşa'yla ilgili yeni bir Belge	63
AYYUBİ, DR. N. AKMAL: A Proposal for Research on Indo - Turkish Relations	67
İSMAIL, DR. FEHMİ: Bükreş Andlaşmasının Müzakeresi 1811-1812	73
AKYÜZ, PROF. DR. YAHYA: Galatasaray Lisesi'nin Islahına İlişkin Ali Suavi'nin Girişimlerini Gösteren bir Belge	121
————: Résumé	129
Konferanslar :	
ENGİNSOY, Em. Korg. CEMAL: Asker ve Devlet Adamı Atatürk	133
Bibliyografya :	
ORTAYLI, İLBER: Carter V. Findley, <i>Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire-The Sublime Porte</i>	145
————: Peter B. Golden, <i>Khazar Studies (An Historico - Philological Inquiry into the Origins of the Khazars)</i>	146
————: Karl Teply, <i>Türkische Sagen und Legenden um die Kaiserstadt Wien</i>	147
————: Livio Missir Reggio Mamachi di Lusignano, <i>L'Europe avant L'Europe</i>	147
————: Zâkir Şükrî Efendi, (<i>Mecmua-i Tekaya</i>) <i>Die Istanbuler Derwisch Konvente und ihre Scheiche</i>	147
————: Klaus Schwarz, <i>Der Vordere Orient in den Hochschulschriften Deutschlands, Österreichs und Schweiz</i>	148
ŞAKIROĞLU, DR. MAHMUT H.: Muzaffer Gökman, <i>Atatürk ve Devrimleri Tarihi Bibliyografyası I</i>	149
————: Atilla Çetin, <i>Başbakanlık Arşivi Kılavuzu</i>	151
————: M. Balard, <i>Gênes et l'Outre - Mer. II Actes de Kilia du notaire Antonio de Ponzò 1360</i>	153
TANSEL, FEVZİYE ABDULLAH: Muhammed Ayaz İshakî, <i>Hayâtı ve Faâliyeti - 100. Doğum Yılı Dolayısıyla</i>	155
KAYMAZ, NEJAT: <i>Bir Kitap ve Bir Eleştiri Üzerine</i>	167
1981 Yılıının İlk Yarısında Kitaplığımıza Gelen Kitap ve Dergiler	185
Haberler:	233

BELLE TEN

Cilt : XLVI

Ocak 1982

Sayı : 181

CUMHURİYET DEVRİNDE ÇİVİYAZILI BELGELERE VERİLEN DEĞER VE İSTANBUL ARKEOLOJİ MÜZELERİ ÇİVİYAZILI BELGELER ARŞİVİNDEKİ ÇALIŞMALAR

“Bilge kişi çıkmaz sokakta yol,
karanlıkta ışık bulandır”.

Sumer özdeyişi

MUAZZEZ ÇİĞ

Ulusumuzu toprağına, bağımsızlığına kavuşturmak, ülkemizi asrın uygarlığına ulaştırmak için çıkmaz sokakta yol, karanlıklarda ışık bulan Atamız, ulusumuzun meçhuller içinde kalmış en eski tarihini, dilini, uygarlığını ortaya çıkarmak için de yollar bulmaya, ışık tutmaya çalışmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nun son zamanlarına kadar Türk tarihi yalnız Osmanlı devrine inhisar ettiriliyor, o da ancak Osmanlı tarihinin çok kısıtlı bir bölümünü kapsıyordu. Avrupa tarihlerinde ise Türkler hakkında çok az, o da yanlışlıklarla dolu bilgi veriliyor ve Türkler ancak “barbar” olarak vasıflandırılıyordu.

Aziz Atamız, bilhassa Kurtuluş Savaşı sonunda milletimizde uyanan benlik ve birlik duygusunu perçinlemek için onun yaratıcı kabiliyetini, deha ve seciyesini, uygarlığını ortaya çıkarmak ve yabancılar tarafından takılan “barbar Türkler” sıfatının yanlış olduğunu hem dünyaya hem de milletimize göstermek amacındaydı. Böylece yeni yetişen Türk çocuğı kendini, atalarının yüksek uygarlığını, diğer milletler arasındaki yerini tanıyacak, o da bunlara lâayık olmak çabasıyla memleketini daha uygar hale getirecek ve dünya milletlerine

eskisi gibi şerefli hizmetler yapmaya devam edecekti. İşte O, bu sebeple Türk tarihi ve bilhassa tarih öğrenimi ile çok ilgilenmekte ve tarihin objektif olarak araştırılmasını öngörmekteydi.

Türk tarihi nasıl araştırılacaktı, hangi belgelere dayanılacaktı? Tarihi devirlerde Türklerin Orta Asya'dan devamlı olarak batıya doğru, bilhassa Anadolu'ya akınlar yaptığı biliniyordu. Neden daha çok eski devirlerde bu akınlar yapılmış olmasındı? Fakat bunu kanıtlamak için yazılı ve sanat eserleri gibi birçok belgelere ihtiyaç vardı.

Anadolu'muzda İ. Ö. 1800 yıllarından 1200 yıllarına kadar olan zamanı aydınlatacak Hitit Devrine ait yazılı belgeler 1906-1911 yılları arasında Boğazköy'de yapılan kazılarda bulunmuş ve 1915 tarihinde bu yazı ile yazılan dil çözülmüştü. Acaba bu belgelerin sahiplerinin anavatanı neresiydi, uygarlıkları ne durumdaydı, gerek kendi zamanlarında gerekse daha önceki devirlerde yaşamış diğer Anadolu milletlerinin dili ve uygarlıkları hakkında bize bilgi verebiliyorlar mıydı, bunların en eski Türklerle bir ilişkisi var mıydı? Bütün bu soruların araştırılması, hem de kendi milletimiz tarafından araştırılması gerekliydi.

Bu sorulara cevap verecek ilk çalışmaları Fransa'da bir mecmua yayınlamaya başlamıştı. Aziz Atamız işte ilk defa Boğazköy'de bulunmuş bu belgelere, dolayısıyla Çiviyazılı belgelere olan ilgisini 1931 yılında *Revue Hittite et Asiatique* isimli bu mecmuayı yüksek himayelerine almak suretiyle göstermiş oluyordu.

Resim 1.

Atatürk'ün Özel Kütüphanesi'nin Kataloğu, Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı, Cumhuriyetin 50. yıldönümü Yayınları 16, Ankara 1973, s. 527-536, Eskiçağ Dünya Tarihi bölümünde yazılı Roma, Çin, Filistin, Suriye ve Genel Eskiçağ ile ilgili kitaplar, Aziz Atamızın yukarıda değindiğimiz sorulara cevap bulabilmek için ne kadar geniş bir çalışma yaptığını kanıtlamaktadır.

Atatürk bu kitapların birçoğuna notlar yazmış, önemli bulduğu satırların altlarını, sayfaların kenarlarını çizmiştir. Böyle bir kitabın notlu sayfası açık olarak Anıtkabir Müzesi'nde teşhir edilmektedir.

Resim 2.

Bu kitabın "*Lenormant, Prof. Francois, Histoire Ancienne de l'orient jusqu'aux guerres médiques* 1.t. q. éd. Paris 1881" 100. sayfasından

itibaren sayfalar çizilmiş ve notlanmıştı (sayın müze görevlilerinin verdiği bilgiye ve kataloğa göre). Resimli ve üzerinde Atatürk'ün elyazısı ile "çok mühim" yazılmış olan bu sayfada : "Kalde'de (Mezopotamya) Sumer ve Akad yazı sistemini ilk icat edenlerin ve o zamanlarda çok ileride olan madencilğin anavatanını bulmak için Tevrat'ın yaratılış bölümünde Babil kulesini yapanlara izlettirdiği göç yollarını yeniden ele almak gerekmektedir. Sinear'a (Mezopotamya) doğudan gelen bu yol, Çiviyazılı metinlerde ve Kalde ananelerinde pek büyük rol oynayan ve daha evvelki kitabımızda insan neslinin orijini ve tanrıların toplandığı yer olarak uzun uzun anlattığımız kuzeydoğu dağına ulaşır" denmektedir.

Atatürk'ün kütüphanesinde olan bu ve buna benzer kitaplar, O'nun ortaya koyduğu "Asya'dan göç" tezinin herhangi bir hissi veya sadece millî duygulara değil, geniş bir etüt sonucu ilmi temellere dayanmakta olduğunu göstermektedir.

Aynı zamanda bu kitaplar, O'nun Mezopotamya'da bulunan diğer Çiviyazılı belgelerle de yakından ilgilendiğini ispatlamaktadır. Bu yazılı kil parçaları da belki en eski Türklerle ilgili bilgiler verebilirdi. Hele doğudan geldikleri söylenen ve dilleri yapı bakımından Türk diline çok benzeyen Sumerler acaba en eski Türklerin bir boyu olabilir miydi?

Anadolu'muzun ortasında, Anadolu'nun hemen hemen İ. Ö. 2000 yıllarına kadar varan tarihini ve yaşantısını açıklayacak binlerce çiviyazılı belge Boğazköy ve Kültepe mevkilerinde yapılan kazılarda gün ışığına çıkarılmıştı. Daha binlercesi de toprak altında bulunuyor ve yapılacak kazıları bekliyordu. Diğer taraftan İstanbul Arkeoloji Müzeleri'nin depolarında I. Dünya Savaşı'ndan çok önce Mezopotamya'dan gelen Çiviyazılı tabletler de kendilerini konuşturacak uzmanlar istiyordu.

Buna karşılık 1931 yılına kadar okul kitaplarında ne Hititlerin tarihinden, ne Kültepe'de yaşamış olan Asur ticaret kolonilerinin varlığından, ne de Sumer milletinin adından haber vardı. Oysa ki, dış dünyada memleketimiz topraklarından çıkarılıp bir taraftan idarî makamların bilgisizliği, diğer taraftan kazarların açığözlülüğü yüzünden kendi memleketlerine götürülen veya kaçırılan Çiviyazılı belgeler üzerinde yoğun bir çalışma yapılmış, dilleri çözülmüş, gramerleri, sözlükleri yazılmış, milletleri ile ilgili birçok tarihî olay-

ları meydana çıkarılmış, hatta hukukî ve edebî eserleri bile etüt edilmişti.

Memleketimizde bu konular ancak Atatürk'ün direktifleriyle 23.IV.1930 tarihinde kurulan Türk Ocakları Merkez Heyeti'ne bağlı "Türk Ocakları Tarihi Tetkik Heyeti"nin ilk çalışma semeresi olan "Türk Tarihinin Ana Hatları" isimli eserde yer aldı. Türk Ocakları'nın kapanması sonucu bu heyetin 15.IV.1931'de Atatürk'ün himayesinde yerini alan Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti (Türk Tarih Kurumu)'nin meydana getirdiği dört ciltlik lise tarih kitaplarında bu konular ikinci defa anlatıldı. 1932'de toplanan ilk Türk Tarih Kongresi'nde yine Çiviyazılı belgelerden ve bunları yazan milletlerden söz edildi. Fakat bunlar kendi uzmanlarımız tarafından yazılmış etütler değil, başka milletlerin yaptığı çalışmalardan aktarılmış bilgilerdi. 1933 yılında ilk defa İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde Çiviyazılı ile ilgili bir kürsü açıldı ve nihayet 1935 yılında Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, yukarıda tanımlamaya çalıştığımız amacı yerine getirebilecek uzmanlar yetiştirmek üzere, aziz Atamız tarafından kuruldu ve dış ülkelerden getirilen uzman bilginlerle kadrolandı.

Bu fakülte ile artık Türk tarihi en eski devirlerden itibaren kendi dilimizle yazılmış kaynaklar yanında Türk yurduna, Türk diline ve tarihine uzak veya yakın ilişkisi olan veya olabileceği düşünülen Çin, Hind, İran, Arap, Rus, Macar gibi halen varolan milletlerin; Hitit, Akat, Sumer, eski Latin ve Yunan gibi geçmişte yaşamış milletlerin dilleri ile yazılmış kaynaklardan, ayrıca İngilizce, Almanca, Fransızca dillerinde yazılmış Türklerle ilgili araştırmalardan tetkik edilme imkânı sağlanacak, diğer taraftan antropoloji, Arkeoloji ve coğrafya ilimleri ile bu bilgiler tamamlanacaktı. Türk Tarih ve Dil Kurumları da bağımsız olarak bu çalışmalara her bakımdan yardımcı olacaktı. Ne yazık ki, bugüne kadar eski Türk tarihi ile ilgili belirli bir konu veya bir devir bütün bu kaynaklardan toplu olarak yararlanmak suretiyle bir ekip tarafından işlenmemiş ve plânlanmamıştır.

Bu kaynaklardan en eskisi Sumer dilinde olanlardı ve İstanbul Arkeoloji Müzeleri'nde onbinlercesi el sürülmemiş durumda bulunuyordu.

Bu arada Atatürk'ün Sumerlere özel bir önem verdiğini tanımlayan bir hatırayı yazmadan geçemeyeceğim: Bütün dünyada Sumer ve Akat dillerini kapsayan ilme "Assyriology" denildiği halde Dil

ve Tarih - Coğrafya Fakültesi'nde bu şubenin adı "Sumeroloji"dir. Zaman zaman bunun neden bizde değiştirilmiş olduğunu düşünür dururdum. Bir gün sayın Hocam Prof. Dr. H. G. Güterbock ile konuşmalarımızda bu konu açıldı. Hocam "bilmiyormusunuz, bu ismi bizzat Atatürk vermişti; O, "Assyriology" isminin daha çok Samî milletleri ifade etmesinden hoşlanmadığı için bölümün adının "Sumeroloji" olmasını istemişti", diyerek bu durumu açığa çıkartmış ve Atamızın bu ilim dalının ismini değiştirecek kadar Sumer'lerle ilgilendiğini kanıtlamıştır.

Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi'nin kurulması ile memleketimizde bulunan Çiviyazılı belgeler için büyük ufuklar açılmıştı. 1937 yılında yalnız bunlar üzerinde çalışmak için Almanya'dan çağırılan Dr. F. R. Kraus İstanbul Arkeoloji Müzesine atanmış, kil tabletlerin konservasyonu için müzede bir laboratuvar kurulmuş ve konservasyon tekniğini öğrenmesi için kimyager Nurettin Akbulut Almanya'ya gönderilmişti. Gerçi 1911-1918, 1924-1925, 1932-1935 yılları arasında Eski Şark Eserleri Müzesi'nde eserlerin tasnif ve tanzimi için çalışan ve sonradan atanan Prof. E. Unger Çiviyazılı belgelerle de meşgul olmuş ise de bu meşguliyet tabletlerin çok az bir kısmını kapsamıştır. Tabletlerin sistematik bir şekilde ele alınması 1937 yılından itibaren olmuştur. 1940 yılında Fakültenin ilk mezunları olarak Hatice Kızılyay ile birlikte bu göreve atanmamızla çalışmalar daha da yoğunlaştı. Ancak araya giren II. Dünya Savaşı'nın meydana getirdiği pasif korunma tedbirleri, malî imkânsızlıklar çalışmaları büyük çapta kısıtladı. Buna rağmen yılmadan işe devam edildi. Dr. F. R. Kraus'un 1950 yılında ayrılmasından sonra bu görev tamamiyle bizlere kaldı. 1962 yılından itibaren ise yeni kuşaktan Fatma Yıldız, Veysel Donbaz ve Mustafa Eren bu göreve atandılar.

Çiviyazılı belgeler üzerindeki çalışmalar nelerdi? Bu çalışmalarda bizi Atamızın amacına götürecektir ne gibi işler yapılmıştır?

Bu amaca ulaşmak için elimizde bulunan ve o zamana kadar hiçbir işleme tâbi tutulmayan Çiviyazılı belgeler üzerinde iki yolda çalışmak gerekiyordu. Birincisi, bu belgelerin devirlerini, konularını, yazıldıkları dilleri bilmek, buna göre onları ayırmak, bu grupları tespit edebilmek için hepsini numaralamak ve bunları muntazam bir şekilde yerleştirmek, katalog ve envanterlerini yapmak. Fakat bunları yapabilmek için de önce binlerce yıl toprak altında, elli yıldan

fazla bir zaman da müze depolarında bekleyen kil üzerine yazılmış bu belgelerin korunması, okunaklı bir hale getirilebilmesi için üzerlerinde toplanan toz ve çamur tabakalarının temizlenmesi ve fırında pişirilmesi gerekliydi ki, bu amaçla yukarıda belirttiğimiz laboratuvar kurulmuş, uzman da yetiştirilmişti. İkincisi, bu belgelerin önemli olanlarının, bilhassa amacımıza yarayacak olanlarının yayımıydı. Yayın işi de iki türlü olabiliyordu: 1. Bir devri veya o devir içinde muayyen konuları kapsayan tabletlerin toplu olarak kopya ve transkripsiyon halinde yayınlanması; 2. Bu guruplar içinde tarih, dil, sosyal, ekonomik yönden derin bir araştırma yapıp sonuçlarının yayınlanması.

Müzedede bulunan malzemenin bolluğu, bunların kopya halinde yayınlanarak, yukarıda açıkladığımız dallarda çalışan bilginlere sunulmasını zorunlu kılmaktadır. Zira bir müzede bu kadar alanda çalışacak uzman elemanlar için pek geniş bir kadro gerekir ki, bu da hemen hemen imkânsızdır.

Yapılan çalışmalara girişmeden önce bu belgelerin geliş tarihlerine ve daha önceki durumlarına kısaca bir göz atalım:

Çiviyazılı tabletler ilk olarak çok miktarda Musul'da Fransız konsolosu bulunan E. Botta'nın 1843'te yaptığı kazılardan çıkmaya başlamış, onu, İngiliz seyyahı ve diplomatı olan Layard'ın Koyuncuk'ta yaptığı kazılardan çıkan tabletler takip etmiştir. O zamanlar bu topraklar Osmanlı İmparatorluğu'nun elindeydi. Fakat çıkan bütün tabletler dış ülkelere, bilhassa İngiltere'ye akıyordu. Zira bunları götürmek isteyenler için 1850 yıllarında Meclis-i Hassa-i Vükelâ bir karar almıştı: "Saye-i Şahanede böyle taşlar memleketimizde lâyuattır (pek çoktur), onların hepsini götürsünler, yalnız altına, gümüşe dair bir şey varsa alıkoyalım"¹. İşte bu düşünce sonucu binlerce Çiviyazılı tablet British Museum'a malolmuş, orada dili ve yazıları çözülmüş, okunmuş ve bunlar sayesinde 1855 yıllarında yepyeni bir ilim dalı olan "Assyriology" doğmuştu. Bize bu kazılardan tesadüfen geldiğini kuvvetle tahmin ettiğimiz bir tek tablet vardır. Onu da belki kazı civarında bir subay bulmuştu. Çünkü tabletin korunduğu kutudaki etikete göre askerî levazım ambarına gönderilmiş, oradan Maarif Nezareti ambarına gelmiş, oradan da

¹ Birinci Türk Tarih Tetkik Cemiyeti Kongresi ilmi notları, 1932, s. 182, Halil Ethem Bey'in sözleri.

her nasılsa Topkapı Sarayı Mukaddes Emanetler hazinesine alınarak “Peygamberimizin teyemmüm taşı” kimliği altında korunmuştur². Gönül isterdi ki, diğer tabletler de aynı düşünce ile memleketimizde alıksun. Daha sonraki kazılarda da aynı kararın uygulandığını, müzeden komiser olarak Irak’taki kazılara gönderilen merhum Bedri Bey’in notlarından öğreniyoruz. Onun yazdığına göre, zamanın padişahı bir fermanla 40 bin tableti İngilizlere hediye etmiş, onlar da buna karşılık yayınlanmış ve birer özdeşi bulunan iki silindir şeklindeki kil kitabeyi gümüş kutular içinde padişaha takdim etmişler. Bu iki silindir üzerinde hâlâ British Museum’un numaraları olduğu halde arşivde bulunmaktaysa da maalesef gümüş kutular elimize geçmedi. Diğer eserler gibi tabletlerin de dış ülkelere akması, merhum Osman Hamdi Bey’in gayretleri ile 1883 yılında bir müzeler nizamnamesinin çıkmasına kadar devam etti. Bu nizamnamaya göre Osmanlı İmparatorluğu topraklarında çıkan eserlerin yarısı Asar-ı Atika (Arkeoloji Müzeleri) müzesine verilecek, diğer yarısı da kazarların malı olacaktı. Bu da o zaman için büyük bir başarıydı. Zira devletin bütçesi zayıflamış, nereden para temin edeceğini bilmeyen iktidar, çıkan bütün eserlerin kazarlar tarafından satın alınmasını istiyordu³; kazalar ise, kazı için bile para bulmakta güçlük çekiyorlardı.

² Bk. Benno Landsberger, *Brief des Bischofs von Esagila an König Asarhaddon*, Amsterdam 1965.

³ 1885 yıllarında Philadelphia Üniversite Müzesi adına Irak’ta kazılar yapmak isteyen ve başlarında J. Peters bulunan bir heyet sadrazam Kâmil Paşa’ya başvuruyorlar. Kâmil Paşa kazıdan çıkan parçaları satın alabileceklerini, hatta müzede satılık parçalar olduğunu söylüyor ve onları zamanın Maarif Nazırı (Millî Eğitim Bakanı) olan Münif Paşa’ya gönderiyor. O da onları Asar-ı Atika Müzeleri (Arkeoloji Müzeleri) Müdürü Osman Hamdi Bey’e yolluyor. Osman Hamdi Bey kendilerine müzede satılık bir şey olmadığını, ancak yeni çıkan eserlerin bir kısmını parasız alabileceklerini (1883 nizamnamesine göre çıkan eserlerin yarısı kazarlara veriliyordu), fakat yazılı objelerin dışarı gitmesine izin verilemeyeceğini söylüyor (Buna rağmen bunların Nippur harabelerinde yaptıkları kazıdan çıkan tabletlerin yarısı Philadelphia Üniversite Müzesine gitmiştir). JOHN DUNNET PETERS, *Nippur or Exploration and Adventures on the Euphrates* Vol. I, New York and London 1897, s. 22 v.d. buna ait satırlar şöyledir: “and he (Kâmil Paşa) said, that, when we had once found the antiquities, there would be no difficulty in buying them, as the museum did not really want them. He also said that there were objects in the museum which the authorities would be glad to sell them”. Daha sonra Osman Hamdi Bey’in cevabını yazıyor: “Hamdy told me when I ventured to criticise

1883 nizamnamesinin ilk ürünü Bağdad civarındaki Niffer (eski adı Nippur) höyüğünde 1887'de yapılan kazılardan çıkan tabletler olmuştur. Bunların yarısı İstanbul Arkeoloji Müzelerine, diğer yarısı da Philadelphia Üniversite müzesine mal edilmişti. Bunu takiben 1912 yılına kadar Mezopotamya'nın 10 çeşitli şehir kalıntısında yapılan kazılardan müzeye binlerce tablet gelmiştir. Yalnız bu arada şunu belirtmek de yerinde olur; 1903 yılında nizamnameye yapılan yeni bir değişiklikle bütün kazılardan çıkan eserler yalnız Türk devletinin malı sayılmış ve böylece paylaşma da sona ermişti. 1906-1911 yılları arasında Boğazköy, 1925 yılında Kültepe'de yapılan kazılarda bulunmuş olan tabletlerle birlikte 12 eski şehir harebesinden çıkan tabletler müzede toplanmış oldu. Bunlar 1924 yılına kadar Çinili Köşk ile Arkeoloji Müzeleri'nin Klâsik Eserler Bölümü'nün depolarında kazılardan geldikleri şekilde saklanıyordu. 1917 yılında Sanayii Nefise mektebi binası Eski Şark Eserleri malzemesinin teşhiri ve korunması için müzeye verildi. Bu eserlerin müzede teşhirini yapmak için de Dr. E. Unger uzman olarak 1924 yılında atandı. O yıl kısa bir süre müzede kalan E. Unger 1931 yılında tekrar gelerek 1935 yılına kadar çalıştı. Böylece bu binanın altında depo olarak ayrılan çok az bir yere, teşhire giremeyecek eserlerle tabletler adeta üst üste denecek şekilde yerleştirilmişti. Öyle ki, tabletlerin bir kısmı hâlâ sandıklar içinde, diğer kısmı da dolaplarda yine üst üste bulunuyordu. 1937 yılında Dr. F. R. Kraus geldiği zaman, kazılardan çıkan eserlerin konulmuş olduğu tavana kadar yükselen raflarla dolu bir odada tabletler için ayrılmış küçücük bir bölüm vardı. Çok defa raflarda kazılardan çıkmış kafataslarını pençereden gören müze ziyaretçileri "burası morgmuş" derlerdi. 1950 yılında arkeolojik eserlerin biraz derlenip toparlanması ile odada çalışmak için bir kısım yer daha açıldı. Halbuki tabletleri lüzumlu işlemlere tâbi tutabilmek için onları koyacak kutular, dolaplar, dolapları yerleştirecek odalar gerek-

some details of the law, that he had made the law, and that it was he who administered it. He denied that it was anything to be sold in the museum. When told what the grand vizir had said on the object, and spoke rather disrespectfully of his Higness's knowledge of antiquities. He said furthermore that the museum would not sell to us part of the objects found, although it might give them, inscribed objects, however, they could not afford to let go". Kitapta bundan sonra Osman Hamdi Bey'in geniş biyografisi verilerek, ne denli kuvvetli olan bir şahıstan bu kazı iznini koparabildikleri belirtilmektedir.

liydi. İşte bütün bunların tamamlanabilmesi ancak 1968 yılına kadar devam etti. Bu zaman içinde tabletlerin konservasyonları yaptırılıyor, devirlerine, konularına göre tasnif ediliyor, numaralanıyor, kutulara konularak dolaplara yerleştiriliyor, katalogları, envanterleri yapılıyordu. Ancak 1972 yılı sonunda tablet ve parçaların sayısının 84 bin olduğu tespit edilebildi. Fakat bu rakamın 10 bini ya çok küçük veya yazıları okunamayacak kadar bozuk olduğundan numaralanmadan sayılmak suretiyle ayrılmış, geriye kalan 74 bin tablet numaralanmış, devirlerine, konularına göre tasnif edilmiş bir halde kendilerine mahsus dolaplar ve odalar içinde korunmaktadırlar. Elde mevcut veya imkân oranında temin edilebilen literatürden tabletlerin yayın yerleri tespit edilmiştir ki, bu da aynı tabletlerin yeniden yayınlanması gibi bir yanlışlığa düşülmesini önleyecek, ayrıca kaç tabletin yayınlandığını meydana çıkaracaktı. Tabletlerin kutuları içine numaralarını, varsa eski kazı numaralarını, yayınlanmışlarsa yayın yerlerini gösteren etiketler konmuştur. Dolapların üzerine hangi koleksiyon ve hangi numaralı tabletlerin bu dolapta bulunduğunu bildiren etiketler vardır. Ayrıca her koleksiyon için bir dosya açılmış, o koleksiyona ait tabletlerin eski ve yeni numaralarını, yayın yerlerini gösteren listeler ile o koleksiyona ait işlemler yazılmış ve yazılmaktadır.

Konservasyonu yapılmamış 7 bine yakın tablet vardır ki, buna sebep zaman zaman konservasyon yapacak uzmanların görevlerinden ayrılarak yenisinin gelmesi, böylece işlerin aksamasıdır. Mamafih bunun da kısa zamanda tamamlanacağı ümit edilmektedir. Son yıllarda tabletler laboratuvara gitmeden önce fotoğrafları çektirilmeye başlanmıştır. Konservasyonda tabletlerin numaraları silindiği için fotoğraflarla karşılaştırmak suretiyle geriye alınan tabletlerin numaralarının tespiti çok kolay olmaktadır. Daha önceleri böyle bir imkân olmadığından laboratuvara giden her tabletin krokisi yapılıyor ve onları tanımlayacak özellikleri yazılıyordu ki, bu da çok zaman kaybına sebep oluyordu.

Envanter işine gelince: Bazı koleksiyonların bir kısmı kazarlar tarafından vaktiyle Fransızca olarak envanter defterine kaydedilmişse de, ya çok basit şekilde veya yüzer, ikiyüzer adetlik gruplar halinde toptan yazılmışlardı. Bu yüzden bütün tabletlerin envanterleri yeniden ele alınmış, 12 koleksiyondan Boğazköy, Nippur, Şurupak, Kaniş, Sippar, Adab, Uruk, Siliuşdagın, Umma olmak üzere

9 koleksiyon tamamıyla, Kiş, Lagaş koleksiyonları kısmen olmak üzere hemen hemen 45 bin tabletin envanteri bitirilmiştir.

Bu işlemler yapılırken kazı esnasında numara almış tabletlerden birçoğunun numaraları silinmiş veya tabletler parçalanıp, parçalar birbirinden ayrılmış bir halde bulunmuştur. Silinmiş olan numaraların tespiti, ayrılmış parçaların bir araya getirilmesi ancak, varsa kazı fotoğrafları ile veya yayınları ile karşılaştırmak suretiyle yapılabilmektedir ki, bu da büyük çalışmalara yol açmıştır.

Bütün bu çalışmalar sonucu, bir "Çiviyazılı Belgeler Arşivi" vücut bulmuş, Atamızın amacına yardım için çalışacaklara gerekli kaynaklar bütün ayrıntıları ile hazırlanmış, istenen konular hemen bulunacak duruma getirilmiştir.

Bu amaca yardım edecek ikinci işlemin, metinlerin yayınlanması olduğunu söylemiştik. Kazı nizamnamesine göre tabletlerin yayın hakkı kazarlara verilmişti. Öyle olduğu halde bu kadar çok tablettan ancak 7 bin kadarı kısmen katalog, kısmen de kopya halinde 1914 yılından önce yayınlanmış, gerisi olduğu gibi durmaktaydı. Müzemizin ilk Çiviyazılı belgelerle ilgili yayını Kültepe (Kaniş)'de bulunup satın alma veya musadere yolu ile müzeye gelen 171 adet Eski Asur ticaret kolonisine ait tabletlerden 148'inin kopyalarıdır⁴. B. Hrozn'y nin yönetimi altında 1925 yılında yapılan kazıdan çıkan tabletlerin yayın hakkı kazarlara aitti. Ancak şimdiye kadar Hrozn'y tarafından 211 adet⁵, L. Matouš tarafından 353 adet tablet yayınlanmış⁶, 41 tablet⁷ de yakın bir zamanda yayınlanacaktır. Kazıdan bu yana 25 yıldan fazla bir zaman geçtiği için yayın hakkı da böylece bize kalmaktadır.

Müzemizde uzman olarak çalışan E. Unger tarafından yazılmış, tabletlerle ilgili birkaç makale hariç, 1943 yılına kadar müzede tabletlerle ilgili bir yayın yapılmamıştır. Müzenin resmi görevlisi olmamakla beraber Philadelphia Üniversite müzesinden Prof. Dr. S. N. Kramer 1937 yılında gelerek Sumer edebî metinlerinden 167 adedini kopya ederek Türkçe ve İngilizce bir açıklama ile Amerika'da

⁴ J. Lewy, Die altassyrischen Texte vom Kültepe bei Kaisarije (Keilschrifttexten in den Antiken - Museen zu Stambul), Konstantinopel 1926.

⁵ B. Hrozn'y, Inscriptions Cunéiformes du Kultépé Vol. I, Praha 1952.

⁶ L. Matouš, Inscriptions Cunéiformes du Kultépé Vol. II, Prague 1962.

⁷ Bu tabletler Veysel Donbaz tarafından "İstanbul Arkeoloji Müzelerinde Bulunan Kültepe Tabletleri" başlığı altında yakın bir gelecekte yayınlanacaktır.

yayınlanmıştır⁸. Bu yayın bilhassa arşivde bulunan Sumer edebî eserlerinden bir kısmını açığa çıkarması bakımından önemlidir.

1940 yılından sonra artık bir yayının programının hazırlanması gerekliydi. Hazırlanan plâna göre önce Hitit tabletlerinden yayınlanmamış olanları ele alınarak 323 adet tablet üç cilt halinde yayınlandı⁹.

Yayında ikinci adım Sumerce yazılmış belgeler üzerinde oldu. Sumerlerin din ve kültür merkezi olan Nippur şehrinde çıkarılmış belgeler bu hususta en iyi malzemelerden birini teşkil ediyordu. Bilhassa Eskibabil ve Yenisumer devri belgeleri çok yönlüydü. Bu devirde Babil hanedanının eline geçmiş diğer şehirlerde belgeler hemen hemen yalnız Akatça yazıldığı halde Nippur'da, yukarıda açıkladığımız sebepten dolayı, hâlâ Sumerce yazılmakta devam ediyordu. Bu devre ait 176 adet satın alma, satma, borç alıp verme, evlenme, boşanma, miras taksimi gibi her çeşit hukukî işlemleri kapsayan tabletler kopya ve katalog halinde yayınlandı¹⁰. Eskibabil devrindeki

⁸ S. N. Kramer, İstanbul Eski - Şark Müzesindeki Nippur'da Bulunmuş Sumer Edebî Metinleri - Sumerian Literary Texts from Nippur in the Museum of Ancient Orient at Istanbul, AASOR XXIII (1944).

⁹ H. Kızılay (Bozkurt), M. Çığ, H. G. Güterbock, İstanbul Arkeoloji Müzelerinde Bulunan Boğazköy Tabletlerinden Seçme Metinler - Boğazköy - Tafeln im Archäologischen Museum zu Istanbul, I (1944), II, (1947), III (1954).

^{9a}. Mustafa Eren tarafından hazırlanan küçük fakat birçok tamamlamalara yarayacak metin parçalarını kapsayan bir cilt T. Tarih Kurumu'na basılmak üzere sunulmuştur. Bu da yayınlanınca İstanbul Arkeoloji Müzesinde neşredilmiş Hitit tableti kalmayacaktır.

Bu yayınlanan ve yayınlanacak olan tabletler Boğazköy'de 1906-1912 yılları arasında yapılan kazılardan çıkmış olup, her nasılsa kazılar tarafından neşredilmemiş tabletlerdir. Bu kazılardan çıkan onbin adede yakın tablet o zamanki hükümetin müsaadesi ile, temizlenmek ve neşredilmek üzere Berlin'e götürülmüş ve Cumhuriyet'in ilânından sonra müze müdürlüğünün yaptığı çeşitli başvurular sonucu, küçük bir kısmı 1934 yılına kadar parti parti iade edilmiştir. 1940 senesinden sonra yeniden bu tabletler istenmiş, harp içinde birkaç parti halinde bir miktar daha gönderilmiştir. Savaş sonu Berlin'in ikiye ayrılması, tabletlerin Doğu Berlin'de bulunması nedeni ile geri kalanlar bir daha getirilememiştir, çeşitli yollardan yapılan başvurulardan da henüz bir sonuç alınamamıştır.

Almanlar tarafından 1931 yılından sonra tekrar başlanan kazılarda bulunan tabletler, Anadolu Uygarlıkları Müzesine verilmiş olup, Almanya'daki Hitit tabletleri eski neşriyat serisinde devamlı olarak neşredilmektedir.

¹⁰ M. Çığ, H. Kızılay (Bozkurt), F. R. Kraus, Eski Babil Zamanına ait Nippur Hukukî Vesikaları - Altbablonische Rechtsurkunden aus Nippur, İstanbul 1952.

bütün idari işlemleri kapsayan ve içlerinde çok önemli konular bulunan tabletlerin transkripsiyonları yapıldı. Bu belgelere dayanarak Dr. F. R. Kraus, Nippur ve Isin şehirleri arasındaki her türlü ilişkiyi ortaya koyan bir eser hazırladı¹¹. Sumer okullarında okutulan iki kitap derlendi¹² ve şahıs isimleri listelerine yeni ilâveler yapıldı¹³. Çeşitli devirlere ait yeni tarih formlarını kapsayan tabletler açığa çıkarıldı¹⁴. Bir taraftan Sumer edebî tabletlerinin kopyaları yapılırken¹⁵, diğer taraftan Yenisumer devri hukukî metinlerinin kopya-

¹¹ F. R. Kraus, Nippur und Isin nach altbabylonische Rechtsurkunden, JCS III (1951).

¹² M. Çığ, H. Kızılyay, Eski Babil Zamanına ait Nippur Menşeli İki Okul Kitabı - Zwei altbabylonische Schulbücher aus Nippur, Ankara 1959.

¹³ Muazzez Çığ, Hatice Kızılyay, Additions to Series B and C of Personal Names from Old Babylonian Nippur, Studies in Honor of Benno Landsberger on his Seventy-fifth Birthday April 21, 1965, Chicago 1965, s. 41-62.

¹⁴ a. Muazzez Çığ, Hatice Kızılyay, Eskibabil Devrine ait Yeni Tarihleri İhtiva Eden veya Formulleri Eski Tarihlerle Varyant Teşkil Eden Beş Tablet - Fünf Tafeln mit neuen Daten auf der altbabylonischen Periode bzw. Varianten bereits Bekannter alter Datenformeln, Belleten XXVI/101, (1962), s. 1-44.

¹⁴ b. M. Çığ, New Date Formulas from the Tablet Collection of the Istanbul Archaeological Museums, Kramer Anniversary Volume, Alter Orient und altes Testament Band 25 (1976), s. 75-82.

¹⁵ a. Muazzez Çığ, Hatice Kızılyay, Sumer Edebî Tablet ve Parçaları I - Sumerian Literary Tablets and Fragments in the Archaeological Museum of Istanbul, Ankara 1969.

b. Muazzez Çığ, Hatice Kızılyay, Samuel Noah Kramer, Sumer Edebiyatına ait Yeni Parçalar - New Sumerian Literary Fragments, TAD VIII/2 (1959), 3-4, XII levha.

c. S. N. Kramer - Hatice Kızılyay - Muazzez Çığ, Beş Yeni Sumer Edebî Metni - Five New Sumerian Literary Texts, Belleten Cilt XVI, Sayı 63.

d. Samuel Noah Kramer, İstanbul Arkeoloji Müzelerinde bulunan Sumer Edebî Tablet ve Parçaları - Sumerian Literary Tablets and Fragments in the Archaeological Museum of Istanbul - II, Ankara 1976.

e. M. Çığ - S. N. Kramer, İdeal Bir Sumer Annesi - The Ideal Mother: A Sumerian Portrait, Belleten Cilt: XL, 159 (1976), s. 403-421.

f. Fatma Yıldız, A Tablet of codex Ur-Nammu from Sippar, Orientalia Vol. 50/1, 1981.

Bugüne kadar yapılan kazılarda bulunmuş olan Sumer edebiyatına ait tabletlerin hemen hemen üçte biri İstanbul Arkeoloji Müzelerinde bulunmaktadır. 1400 adedi kapsayan bu tabletler üzerindeki son çalışmalarla en önemli kısmının yayını tamamlanmış sayılabilir. Geriye kalan ve çoğunluğu küçük parçalardan oluşan bütün edebî tabletlerin transkripsiyonları, Dışişleri Bakanlığının davetiyle iki ay için gelen Prof. S. N. Kramer tarafından yapılmış ve kopya edeceklere armağan

larına başlandı. Bu arada Yenisumer devrinin hayvancılık merkezi ve hayvan panayırı halinde olan Siliüşdagan'dan çıkma metinler ve aynı devre ait Lagaş koleksiyonunda yeni bulunan hukukî belgeler üzerinde çalışıldı ve hepsi sonunda birer kitap veya makale halinde yayınlandılar¹⁶. Ayrıca arşivde yapılan işler hakkında çeşitli kongrelerde bildiriler sunuldu¹⁷, ve yazılar yazıldı¹⁸. Bunlara ilâve olarak

olarak bırakılmıştır. Bu tabletlerin yayınlanması ile Sumer dili, deyimleri ve düşü-
nüşi hakkında yeni kaynaklar ortaya çıkarılmıştır. Bunlar arasında yakın zamana
kadar bilinmeyen edebî kompozisyonların yazıldığı tabletlerle, daha önce bilinen
kompozisyonların kırık kısımlarını tamamlamaya yarayan ve yarayacak olan par-
çalar vardır. Bu kompozisyonların bir kısmı Tevrat yolu ile zamanımıza kadar
gelmiştir. Bunlardan ayrı olarak Anadolu efsanelerinde ve hatta atasözlerinde
Sumer edebiyatının izlerini bulmak mümkündür. Bu bakımdan memleketimizde
Sumer edebî metinleri üzerinde plânlı ve derinliğine bir çalışma gerektiği kanısında-
yım.

¹⁶ a. M. Çığ, H. Kızılyay, Yenisumer Çağına ait Nippur Hukukî ve İdarî Belgeleri I - Neusumerische Rechts-und Verwaltungsurkunden aus Nippur I, Ankara 1965.

b. M. Çığ, H. Kızılyay, İstanbul Arkeoloji Müzelerinde Bulunan Yeni Sumer Çağına ait Nippur Hukukî Vesikalarına Umumî Bakış - A General Survey of Legal Documents from Nippur, Belonging to the New Sumerian Period, İstanbul Arkeoloji Müzeleri Yıllığı No. 10 (1960), s. 60-63, 134-136.

c. M. Çığ, H. Kızılyay, A. Salonen, İstanbul Arkeoloji Müzelerinde Bulunan Puzriş - Dagan Metinleri - Die Puzriş - Dagan - Texte der Istanbul Archaologischen Museen, Helsinki 1954.

d. M. Çığ, H. Kızılyay, Die Arbeiten an den Keilschriftlichen Urkunden im Archaologischen Museum zu Istanbul, Zu Memoriam Eckhard Unger, Baden Baden 1972, s. 261-269.

e. M. Çığ, Neuere Studien über die Keilschriftlichen Documente an der Tontafelsammlung des Archaologischen Museums zu Istanbul, Festschrift Heinrich Otten, Wiesbaden 1973, s. 47-51.

f. H. Kızılyay, M. Çığ, Two Sumerian Verbs Meaning "Take Delivery", Anadolu Araştırmaları, Cilt II, Sayı 1-2 (1965), s. 287-289.

¹⁷ 1957. Münih Orientalistler Kongresi.

1967. Ann Arbor Orientalistler Kongresi.

Chicago Assyriology Kongresi.

1969. Brüksel Assyriology Kongresi.

1956. Türk Tarih Kongresi.

1961. Türk Tarih Kongresi.

1970. Türk Tarih Kongresi.

¹⁸ a. Muazzez Çığ, Hatice Kızılyay, Asur Koleksiyonu Üzerindeki Çalışmalar - Studies on the Assur Collection, İstanbul Arkeoloji Müzeleri Yıllığı No. 11-12 (1964), s. 81-83, 185-187.

memleketimizde bu konulara karşı halkın ilgisini çekmek amacı ile çeşitli mecmualara yazılar yazıldı¹⁹. Konularla ilgilenen gazetelere yazmaları için her türlü kolaylık gösterildi.

Bu yayınların bir kısmı arşive çalışmak üzere gelen bilginlerden yararlanmak suretiyle sürdürülmüş, böylece belgelerin bir an önce açığa çıkması sağlanmıştır, denebilir.

1962 yılında yeni elemanların çalışmalara katılmaları ile bir iş bölümü yapılarak yayın işinin üç yönde yürümesi öngörüldü: 1. Yayınlanmamış Sumer edebî metinlerinin kopya halinde üçüncü cilt olarak yayını, 2. Sumer idarî ve iktisadî metinleri ile 3. Akat dilinde yazılmış metinlerin kopya halinde yayını. Böylece bir taraftan Sumer edebî metinleri kopya edilirken, diğer taraftan Lagaş'tan

b. Muazzez Çığ, Hatice Kızılyay, 1951-1952 Yılı içinde Çivi Yazılı Tablet Arşivindeki İlmî Faaliyet - Activity in the Department of Cuneiform Tablets in 1951 and 1952, İstanbul Arkeoloji Müzeleri Yıllığı No. 6, s. 46-50, 100-104.

c. Tablet Arşivinde Bulunan Lagaş Koleksiyonu Üzerinde Çalışmalar - Etude de la Collection Lagash dans les Archives de Tablettes, İstanbul Arkeoloji Müzeleri Yıllığı No. 9 (1960), s. 31-35, 82-85.

d. Muazzez Çığ, Tablet Arşivindeki Son Çalışmalar - Neuere Arbeiten an der Tontafelsammlung des Archäologischen Museums zu Istanbul, İstanbul Arkeoloji Müzeleri Yıllığı No. 15-16 (1969), s. 213-216, 217-220.

e. M. Çığ, İstanbul Çiviyazılı Tablet Arşivinin 1950 senesinden itibaren ilme sağladığı ve sağlayacağı faydalar. V. T. T. Kongresi (Tebliğler) T. T. K. Basımevi Ankara 1960, s. 109-117.

¹⁹ a. Muazzez Çığ, Dünyanın En Eski Atasözleri, Tarih - Coğrafya Dünyası I/2 (1959), s. 148-150.

b. Muazzez Çığ, Dünyada ilk Rüşvet Hadisesi ve Sumer Mektepleri 1, Yeni Tarih Dünyası I/1-2 (1953), s. 37-40; 64-65.

c. Muazzez Çığ, En Eski Yazılar, Singer'den Sesler, Mart - Nisan 1969, s. 8-11.

d. Muazzez Çığ, İnsanlık Tarihinde Devletlerarası ilk Antlaşmanın Hikâyesi, Tarih - Coğrafya Dünyası I/1 (1959), s. 32-33.

e. Muazzez Çığ, Tarihte en Eski Gümrük Kaçakçılığı, Kültepe Kazılarının Öğrettiği bir Gerçek, Hayat Tarih Mecmuası I/6 (1965), s. ?.

f. Muazzez Çığ, Irak Tarihine ait ilk Araştırmalar, Yeni Tarih Dünyası, Irak Nüshası, Cilt III, s. 28.

g. Hatice Kızılyay, Beşeriyet Tarihinde ilk Vergi Islahatı, Tarih - Coğrafya Dünyası II/7 (1959), s. 36-38.

h. Hatice Kızılyay, Hitit İmparatorluğu Nasıl Meydana Çıktı?, Tarih - Coğrafya Dünyası I/1 (1959), s. 61-64.

çıkışmış yolluk belgelerinden bir grup işlenmekte²⁰. Nippur Yeni-sumer devri metinlerine ait ikinci cilt hazırlanmakta, satın ve hediye yolu ile müzeye girmiş olan Kültepe tabletleri kopya edilmektedir. Bu arada bir Kültepe tableti içindeki ay ismi dolayısıyla işlenerek yayınlanmıştır²¹. Ayrıca Orta Asur devrine ait idarî konulu bir gurup tabletin kopyaları Türk Tarih Kurumu tarafından yayınlanmıştır²².

Hazırlanan kitaplardan ve yazılardan bir kısmının yayınına üzerine almakla Türk Tarih Kurumu'nun da Çiviyazılı belgelerin açığa çıkması hususundaki büyük yardımını burada şükranla belirtmek isterim.

Bütün gayretlere rağmen 1940 yılından sonra ancak 3 bin kadar tablet yayınlanabilmiştir. Aslında yapılan diğer işler arasında bu pek küçümsenecek bir miktar olmamakla beraber tablet toplamına kıyaslayacak olursak ilerdeki kuşakları daha ne kadar çok işin beklediği açığa çıkmış olur²³.

Çiviyazılı belgeler üzerindeki uzun bir zamanı kapsayan çalışmaları böylece pek kısa olarak özetledikten sonra, Aziz Atamızın açtığı yolda, tuttuğu ışıkla onun amacına ulaşmak isteyenlere elimizden geldiği kadar yardımcı olmaya çalıştığımızı, bizden sonraki kuşaklara her türlü araştırma için hazır bir arşiv bıraktığımızı düşünerek huzur içinde bulunuyorum.

²⁰ Fatma Yıldız, Lagaş'tan Çıkışmış Ulakyolluğu Belgeleri Arasından Yeni bir Metin Grubu - A New Group Messenger Texts from Lagash, İstanbul Arkeoloji Müzeleri Yıllığı, No. 15-16 (1969) s. 231-234, 235-238.

²¹ Veysel Donbaz, The Old Assyrian Month Name Kanwarta, JCS XXIV/1-2 (1971), s. 24-28.

²² Veysel Donbaz, Ninurta-Tukulti-Assur Zamanına Ait Orta Asur İdarî Belgeleri, Ankara 1976.

Bu yazı yayına girinceye kadar Veysel Donbaz tarafından oldukça yekûn tutan yayınlanmış makaleleri maalesef buraya alamadım.

²³ İstanbul Arkeoloji Müzelerinde bu çalışmalar yapılırken, T. Tarih Kurumu'nun desteği ile 1948 yılında başlayıp her sene devam eden Kültepe'deki kazılarda bulunmuş binlerce tablet Ankara Anadolu Uygarlıkları Müzesinde toplanmış ve toplanmaktadır. İ. Ö. İkibin yıllarındaki Anadolu kültür tarihine büyük katkılarda bulunabilecek bu tabletlerin, bu sahanın dünyaca ünlü uzmanlarını kapsayan Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesinin Sumeroloji bölümü ile Müze arasında büyük ve güçlü bir ekip kurulup yayınlanmaları mümkün iken "ne yerim ne de yediririm" düşüncesi ile tekele alınıp bütün çalışacaklara da kapalı tutulması, bu alanda memleketimiz için büyük bir kayıp olmaktadır, bunu burada belirtmeği bir borç biliyorum.

THE NATIONALITY OF THE EPHTALITES

AYDIN SAYILI

Professor of the History of Science
Ankara University

After the Kushans the regions of Transoxania, Khurasan, and northern India came under the rule of the Ephtalites, or White Huns, who are called Hayṭal, or Hayâṭila in the plural, by Islamic writers. Syriac sources speak of them as Epthtalite or Hephthalite, and Abdel, and Armenian sources refer to them as Heptal. They are generally considered to have constituted a part of the Hiyugnu, or the Huns who invaded Europe, and they thus become, by this token, or by their very name White Hun, a nation probably closely associated or related with the Turks. Especially Arabic or Islamic sources are clear and unequivocal in asserting them to be Turkish and identifying them with Turkish peoples.

The Ephtalites overthrew the Kushans and in the fifth century founded an empire extending from Transoxania and the basin of the Oxus River to the interiors of northern India, corresponding in territory roughly to that of the extinct Kushan Empire. They carried out a series of campaigns against both India and Persia, defeated the Sasanians in a series of campaigns, forcing them to pay tribute, and held the all-important trade routes of Central Asia under their control and kept them in a thriving condition.

The Ephtalites were redoubtable enemies of the Sasanian Empire especially, and they reached the peak of their political power with the reign of their king Aqshunwar or Aqsunvar whose rule started in 484 and who vanquished the Sasanid king Piruz in a campaign in the course of which the latter lost his life.

The boundary between the Sasanids and the Ephtalites started in Jurjân at the southeast corner of the Caspian Sea and passed through Tâliqân roughly along the Murghâb River, around the turn of the century, i. e., about 500 A. D.. Their territory generally includ-

ed Tokhâristân, Chaghânyân, Zâbulistân, and Bâdghîs, i. e., the environs of Balkh, Kâbul, Ghazna, Bâmyân, and Herât. Bâmyân, the metropolis of Bâdghîs, was their capital, and Balkh war their secondary capital or city of royal residence.

The Ephtalite state collapsed under the joint assault of the Western Tukyus and the Sasanians. This was accomplished early in the second half of the sixth century during the reign of Khusraw I, Anûshîrawân who entered Balkh on this occasion. Some local kingdoms such as the Shâhîs of Kâbul and Sijistân whose title was Rutbil continued to exercise sovereignty in the district as remnants of the Ephtalites until the conquest of the region by the Arab armies early in the mid seventh century.¹

There is mention of a group of people, judged to be Ephtalites, whom an Arab army contingent combatted in Kûhistân. They were inhabitants of the vicinity of Herat. Sources sometimes specifically use the expression "king of the Ephtalites" for rulers with whom the Arabs, or, more generally, the Muslims had to deal, and sometimes they use merely the term Turk or Turkish. Tarkhan Nizak who was put to death by Qutayba in 709-710 bore the title "the king of the Ephtalites".²

In the year 718 the younger brother of the yabghu of Tokhâristân, a prince who had been living for over fourteen years in the Chinese palace, registered a complaint with the Chinese Emperor, saying that he was not receiving a salary compatible with his rank. For, he said, his brother ruled over two hundred and twelve princes, governors, and prefects, and he enumerated the districts and peoples over which his jurisdiction extended. His brother, he said, was the suzerain of the kings of Zâbulistân, Kapicha, Khuttal, Jurjân, Bâmyân, and other rulers among whom is mentioned also "the king of the Ephtalites." Again, in 727, the yabghu of Tokhâristân sent to the Chinese Emperor a request for assistance against the Arabs, and the latter

¹ Edouard Chavannes, *Documents sur les Tou-kiue Occidentaux*, Paris 1903, pp. 221-229, 234, 235; Denis Sinor, *Introduction à l'Etude de l'Eurasie Centrale*, Wiesbaden 1963, pp. 232-233; Grégorie Frumkin, *Archaeology in Soviet Central Asia*, Leiden 1970, pp. 52, 62, 91, 123; Enver Konukçu, *Kuşan ve Akhunlar Tarihi*, Ankara 1973, pp. 52-58, 75-95, 98-101.

² J. Marquart, *Eransahr*, Berlin 1901, pp. 67, 69, 77-78, 150.

conferred to him, on this occasion, the title the yabghu of Tokhâristân and the king of the Ephtalites.³

All this creates the impression that, as is perhaps to be expected, such people as the descendants or remnants of the Ephtalites and other elements of the population of these areas were quite distinguishable at the time of the Arab conquests. The Arab conquerors, on the other hand, and a bit later on, the Moslems in general, were in actual contact with these people and in a position to have first hand knowledge concerning their ethnic character or nature. The testimony of the Arabic sources therefore should carry considerable weight. And their testimony is to the effect that the Ephtalites were Turkish.

It should not be reasonable to conclude, as Kazuo Enoki, the author of one of the most valuable and substantial publications on the Ephtalites, has actually done, that because Moslem historians may have made a mistake concerning some incident in the past history of the Ephtalites, basing themselves presumably on the Sasanian *Khudâinâma*, they are not reliable in what they have to say concerning the Ephtalites with whom they came into direct contact. At any rate, as Kazuo Enoki has noted, among the scholars who have been interested with the Ephtalites a good many subscribed to the thesis that they were Turkish.⁴

Chavannes says that the Sasanians' plan to benefit from alliance with Western Turkey worked out to their advantage at first by leading to the elimination of their archenemy the Ephtalites but that it was not long before they came to realize the great danger of this policy. For the next step taken by the Western Turkey was to make an alliance with the Byzantines against Persia. This, says Chavannes, weakened Persia and constituted the major factor facilitating the collapse of the Sasanian Empire before the onslaught of the Arab armies toward the middle of the seventh century.⁵

³ Chavannes, *Documents* . . . , pp. 200, 291-292, 293-294. See, Ṭabarî, *Annales*, ed. M. J. de Goeje, series 2, vol. 1, Leiden 1881-1883, p. 156, concerning the Arab conquest of Balkh and Kûhistân in the year 51 H. and the first encounters with Tarkhân Nizak. See also pp. 109 and 493 (years 50 and 65 H.).

⁴ Kazuo Enoki, "On the Nationality of the Ephtalites", *Memoirs of the Research Department of the Toyo Bunko*, No. 18, Tokyo 1959, pp. 20-22, 15-23.

⁵ Chavannes, *Documents* . . . , p. 302.

We learn from Chinese sources that upon their conquest of Ghandhâra the Ephtalites changed the name of that district and that the Ephtalite prince ruling that region bore the Turkish title *tigin* or *tekin*. Their use of this title is confirmed by Indian sources, or, at least, by one such source. Chronologically this refers to the second half of the fifth century, i. e., to an era prior to the spectacular appearance of the Tukyus upon the scene of history.⁶ Moreover, the manners and customs of the Ephtalites were very much like those of the Tukyus, as attested by Chinese sources in particular, at a time when the Tukyus were under the tutelage of the Juan Juan and of little political importance.

The language of the Ephtalites is not known through any clear documentary material. Only very few of their words have come down to us. One is their name, one is the word meaning country or something akin to it, and one is the title *tigin* or *tekin*. In addition to these the names of a few of their kings are known, and in connection with the above-mentioned Nizak the title Tarkhan is used. But Nizak of course belonged to a period posterior to the downfall of the Ephtalite empire. He did not represent an entirely independent and integral political power. Tarkhan Nizak was a vassal of a king who was tied up to the Tuku Khanate. Hence, this may be the reason he had the title *tarkhan*, and the Ephtalites themselves may not have used this title. This being the case, the only Ephtalite word clearly known and understood boils down almost to the word *tigin*. But another fairly clear word the Ephtalites used is the Turkish title *yabghu* which is transmitted to us by Indian sources in a somewhat deformed variant, and this should constitute also an evidence supporting the thesis that they were Turkish.⁷ Moreover, the Shâhi kings of Kâbul and Sijistan were descendants of the Ephtalites, and they too are attested to be Turkish in our Islamic sources, and on the basis of recent research this point tends to be further clarified and corroborated.⁸

⁶ Chavannes, *Documents* . . . , pp. 325-326 and p. 325, note 3. See also, Kazuo Enoki, *op. cit.*, pp. 19-20.

⁷ See, Kazuo Enoki, *op. cit.*, pp. 41-43; Enver Konukçu, *op. cit.*, pp. 52-58. See also, Denis Sinor, *Introduction à l'Etude de L'Eurasie Centrale*, Wiesbaden 1963, p. 232.

⁸ See the work referred to below in footnote 33.

Attempts have been made to derive the name of the illustrious Ephtalite king Aqshunvar from Soghdian and Iranian words, and its similarity with the Turkish name Aqsunghur has also been pointed out. Sunqur, sunghur, sinqur, sunqar, shunghar, etc., mean a bird of prey such as hawk or falcon in Turkish, so that this name could mean "white hawk" in Turkish, where one actually finds examples of names of kings and princes such as Aqsunghur, Alp Sunghur Tigin, and Alp Sunghur Tarkhan, *alp* meaning "valiant" and *tigin* and *tarkhan* being titles.⁹

It was pointed out by Barthold that according to Ṭabarī Arab armies had come into contact with Qarluqs in Badakhshân already in the seventh, or, perhaps, in the eighth century, and that even today a clan of Uzbeks in Badakhshân is called Qarluq.¹⁰ Zeki Velidi Togan showed these not to be exceptional and isolated cases, and he pointed out that 'Abdullâh ibn Muḥammed al-Kâtib al-Khwârazmî and Ismâ'il al-Jawharî al-Fârâbî mention Qarluqs living in the same mountainous regions, stating them to be a branch of the Ephtalites. The same author brought to light other source evidence indicating that there were Qarluqs in the Pamir plateau, in Wakhân, Ghûr, Gharjîstân, in the Hilmend River basin, and in Tokhâristan, in the environs of Balkh.¹¹

In the Ḥudûd al-'Âlam the Qarluqs are mentioned in the mountainous regions of Farghâna, in Tokhâristan, in the Hilmend River basin, and in the environs of Balkh, and this knowledge has proved useful and supplied a key for making intelligible certain Tibetan literatures in which the Qarluqs are referred to as Gar-log.¹²

Continuing his researches on the Qarluqs, Z. V. Togan gleans additional information of a similar nature and reaches the conclusion

⁹ K. Enoki, p. 42; Konukçu, p. 67; Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, Oxford 1972, p. 838; Richard N. Frye and Aydın Sayılı, "Turks in the Middle East before the Saljuqs", *Journal of the American Oriental Society*, vol. 63, No. 3, 1943, p. 204, notes 132, 133.

¹⁰ W. Barthold, *Zwölf Vorlesungen über die Geschichte der Türken Mittelasiens*, Darmstadt 1962, p. 100.

¹¹ Zeki Velidi Togan, "Die Schwerter der Germanen", *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, 1936, p. 33 and note 5, p. 34 and note 1. See also, *Ḥudûd al-'Âlam*, tr. V. Minorsky, *E. J. W. Gibb Memorial Series*, New Series, vol. 11, 1937, p. 348.

¹² Helmut Hoffmann, "Die Qarluq in der Tibetischen Literatur", *Oriens*, vol. 3, 1950, pp. 190-208.

that the Qarluqs were to be found in all the regions to which the Ephtalites had extended their domination. According to the above-mentioned Ismâ'il al-Jawharî and Al-Kâtib al-Khwârazmî, on the other hand, the Turkish peoples called Qarluq, Kanjîna (or Kangîna), and Qumidh, or Kumich, were the most important elements of the population of these regions who were responsible for the foundation and continuation of the Ephtalite Empire. Moreover, Himotalo, near Badakhshân, of which Huan Tsang speaks and which has in Sanskrit the meaning "the foot of snowy mountains" and according to Marquart¹³ is to be taken to refer to the Ephtalites, or, more strictly speaking, to the land of a state representing a survival or a remnant of the Ephtalites because of the parallelism between the characteristics of its people and those of the Ephtalites, should in Zeki Velidi Togan's opinion refer to the Ephtalites themselves and convey the idea of "the people living in a snowy place", just as qarluq or qarligh, meaning "snowy place" could.

Further, while the Ephtalites have been characterized as against Buddhism by Huan Tsang, Tibetan sources say the same thing about the Qarluqs. The exercise of polyandry has likewise been ascribed to both of them. It is of interest, moreover, that Daqîqî, who was a forerunner of Firdawsî in the genesis of the Iranian epic on the heroic exploits of the warriors of Iran in their struggle against Turan, spoke of the lands of the Ephtalites as "the lands of the Khallukh".

On the basis of all this evidence, Z. V. Togan concludes that although it remains unknown as to which was the tribe or the stock that gave the Ephtalites their name, it is certain that the above-mentioned three Turkish peoples, and especially the Qarluq, were the major and the most powerful representatives or constituent elements of the Ephtalites.¹⁴

The author of the *Ḥudûd al-Âlam* too asserts that the Qarluq and the Kanjîna Turks were the remnants of the Ephtalites.¹⁵ It may

¹³ Marquart, *Eransahr*, pp. 238-240.

¹⁴ Z. V. Togan, "Eftalitlerin Menşei Meselesi", Appendix to note 41 of: Nazmiye Togan, "Peygamber'in Zamanında Şarkî ve Garbî Türkistanı Ziyaret Eden Çinli Budist Rahibi Hüen-Çang'ın Bu Ülkelerin Siyasî ve Dinî Hayatına Ait Kayıtları", *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, vol. 6, parts 1-2, Istanbul 1964, pp. 58-61.

¹⁵ *Ḥudûd al-Âlam*, tr. Minorsky, p. 362.

be of interest that according to Theophanes of Byzantium, who calls Aqshunvar by the name Ephthalantos, it was from this sovereign that the Ephtalites got their name.¹⁶

Quoting from Mas'ûdî, Minorsky writes as follows:

"... Mas'ûdî enumerates among the descendents of Japhet 'the Turks, the Khallukh, and the Toghuzghuz. ... Their (the Toghuzghuz) king is *Uyghurkhan (ارخان read ایفرخان) and their religion is Manichæan (*al-manâ'îya*). There are no other Turks, besides them, who profess this religion. And the (other) Turks are the Kîmâk, the Barskhânians, ... Of these the strongest are the Ghuz, while the Kharlukh have the best shape, the tallest stature, and the finest faces; they live in the region of Farghâna and Shâsh (Tashkent) and in its neighborhood. And they (rather 'these Turks' than the Qarluq!) had a kingdom, and of them was the khaqan of the khaqans, who united (under him) the other Turkish kingdoms and the kings used to obey him. Of these khaqans was Afrâsiyâb the Turk who triumphed over the Persian kingdom; of them was *Shâba, but in our time there is no khaqan of the Turks whom the (other) kings obey. This has happened since the destruction of the town called عمارت ['Amât] (*سویاب Sûyâb?) which lay in the steppes of Samarqand. ..."

"With some misunderstandings, inevitable in such obscure matters, Mas'ûdî refers to the former Turkish kingdom (the Western On-oq). In his own time he enumerates the Toghuzghuz (= Uyghurs of the T'ien-shan), the Qarluq, and the "Turks". Among the latter the strongest tribe were the Ghuz and, in any case, the Toghuzghuz stand apart from the Ghuz".¹⁷

Minorsky believes that Mas'ûdî is making a mistake, and he corrects this by writing within brackets "rather 'these Turks' than the Qarluq!", referring apparently to the Tukyus. When it is taken into consideration that the Qarluqs were the most significant remnants and representatives of the Ephtalites, however, it becomes clear that Mas'ûdî is referring to the Ephtalites and not to the Tukyus, that his statement is correct, and that Minorsky's correction is not quite to the point.

¹⁶ Chavannes, *Documents* ..., p. 223.

¹⁷ V. Minorsky, "Tamim ibn Bahrs Journey to the Uyghurs", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, vol. 12, 1948, p. 288.

Kazuo Enoki says, "The physical characteristics of the Ephtalites may be known from the writing of Procopius, which runs as follows: 'The Ephtalites are of the stock of the Huns in fact as well as in name. However, they do not mingle with any of the Huns known to us. They are the only ones among the Huns who have white bodies and countenances which are not ugly.' As to the countenance, costumes, manners of living of the Huns, Ammianus Marcellinus XXXI, 2, is careful and in full detail. 'Since there the cheeks of the children are deeply furrowed with steel from their very birth, in order that the growth of hair, when it appears at the proper time, may be checked by the wrinkled scars, they grow old without beards and without any beauty, like eunuchs. They all have compact, strong limbs and thick necks, and are so monstrously ugly and misshapen, that one might take them for two-legged beasts or for the stumps, rough-hewn into images, that are used in putting sides to bridges. But although they have the form of men, however ugly, they are so hardly in their mode of life that they have no need of fire nor of savory food, but eat the roots of wild plants and the half-raw flesh of any kind of animal whatever, which they put between their things and the backs of their horses, and thus warm it a little.' In this way, the description of their physical character left us by Procopius, who wrote when the Ephtalites were at the height of their power, is decidedly adverse to the view that they were really Huns. They were a light-complexioned race, whereas the Huns were decidedly swart: they were not ill-looking, whereas the Huns were hideous. That the Ephtalites had white bodies is also known from the fact that they were often called White Huns in the Indian and Byzantine literature. That their countenances were not ugly is also guessed from portraits of their kings engraved on the so-called Ephtalite coins; if they have copied the Ephtalite chief to any extent. Most of these coins are after the fashion of Kushana, Gupta and Sasanid Persia, and portraits engraved on them resemble to those of their kings. So we should not claim from these portraits the Iranian characteristic of features of Ephtalite kings, but that there is none which makes us imagine of their Mongolian and Turkish physiognomy will not be objectionable to the theory that they might be classified as one of the so-called white race".¹⁸

¹⁸ K. Enoki, *op. cit.*, pp. 37-38.

It may be that the Ephtalites, if they represented a part of the Huns, may have been, or belonged to, that wedge of blondes within the Huns of which also we are informed,¹⁹ if this could possibly be brought to agree with other data gleaned from the sources.

As to the racial characteristics of various Turkish peoples and the Qarluq in particular, it is of interest that, as we have seen,²⁰ the Qarluq were noted, just like the Ephtalites, for being good looking and handsome. Ibn Bibî, thirteenth century historian, speaks of the women of the Qarluq, or perhaps the Khalaj, with "narcissus-like eyes and rosy cheeks".²¹

Muḥammad Najib Bakrân (ca. 1200-1220) writes, in Minorsky's translation :

"The Khalaj are a tribe (the text has *qawm* = people) of Turks who from the Khallukh limits²² emigrated to Zâbulistân. Among the districts of Ghaznî there is a steppe where they reside. Then on account of the heat of the air their complexion has changed and tended towards blackness; the language, too, has undergone alterations and become a different dialect (or tongue) . . ." ²³

Ibn al-Nadîm, illustrious tenth century writer, says that Turks, Bulgars, Khazars, and Alans were blonde,²⁴ while Mas'ûdî writes as follows :

" . . . and some of them such as the Turks, the Khallukhs (Qarluqs), and the Toqghuzhuz . . . occupied the countries . . . between Khurasan and China. . . . Among the Turks are the Kîmâks, the Varsakhs (or Barskhâniyya), the Baddiyya (?), the Majghariyya, and also the Ghuz who are the most valiant of all, while the Khallukhs are the best looking among them, and they are distinguished by the excellence of their bearing and conduct (*aşbahahum wujûhan*, ("perfection de leurs traits"; "perfection de leurs environs");

¹⁹ See, W. W. Tarn, *The Greeks in Bactria and India*, Cambridge 1966, p. 110.

²⁰ See above, p. 23, note 17.

²¹ Emel Esin, "Butân Halaç' M. VII-X. Yüzyıllarda Halaç Kültürünün Sanat Eserlerinde Akisleri", *Türkiyat Mecmuası*, vol. 17, pp. 25, 42.

²² Here "Khallukh" may possibly stand for Hayṭal and hence mean Khuttal. See, Guy Le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, Cambridge 1930, p. 433.

²³ See, *Hudûd al-'Âlam*, tr. Minorsky, p. 348.

²⁴ Ibn al-Nadîm, *Kitâb al-Fihrist*, tr. Bayard Dodge, 1970, vol. 1, p. 36.

they live in the cities and surroundings of Farghâna and Shâsh (Tashkent)".²⁵

Emel Esin writes, "Another bearer of the high title of yabghu was the yabghu of the Qarluq. According to Ṭabari, the ruler of this important group of Turks, disseminated all over Turkistan, had his residence in 'Upper Tokhâristân' which was east of Balkh. The valleys of the Vakhs and the Surkhândaryâ were also populated by the Tardush, Qarluq, and the Kuminji Turks".²⁶

The author of the Ḥudûd al-Âlam, written in the last quarter of the tenth century and, according to Minorsky,²⁷ based partly on earlier sources, writes as follows, concerning the Qarluqs:

"Discourse on the Khallukh Country and Its Towns.

"East of it are some parts of Tibet and the borders of the Yaghmâ and the Toghuzghuz; south of it, some parts of the Yaghmâ and the country (*nâhiyat*) of Transoxania; west of it the borders of Ghuz; north of it, the borders of the Turks, Chigil, and Toghuzghuz. This is a prosperous (*âbâdhân*) country, the most pleasant of the Turkish lands. It possesses running waters and a moderate climate. From it comes different furs (*mûy-hâ*). The Khallukh are nearer to (civilized) people (*mardumânî-and bâ mardum nazdik*) [Minorsky's addition of the word "civilized" and his changing "near" to "nearer" do not seem appropriate. Just "near to people", or "affable", or "friendly" is undoubtedly what is meant.], pleasant tempered (*khush-khû*) and sociable (*âmîzanda*). In the days of old the kings of the Khallukh were called Jabghûy, and also Yabghû. The country possesses towns and villages. Some of the Khallukh are hunters, some agriculturists (*ka-shâvarz*) [sic.] *kunand*), and some herdsmen. Their wealth is in sheep, horses, and various furs. They are a warlike people, prone to forays (*tâkhtan baranda*).

"I. KÛLÂN, a small district adjacent to the Muslim world (*bâ musalmânî payvasta*). In it agriculture (*kisht-u-barz*) is practiced.

²⁵ Mas'ûdî, *Murûj adh-Dhahab*, ed. and tr. Barbier de Meynard and Pavet de Courteille, vol. 1, 1860, p. 288; tr. Barbier de Meynard, Pavet de Courteille, and Charles Pellat, vol. 1, Paris 1962, p. 120.

²⁶ Emel Esin, "Ṭabari's Report on the Warfare with the Türgish and the Testimony of the Eighth Century Asian Art", *Central Asiatic Journal*, vol. 17, Wiesbaden 1973, p. 133.

²⁷ *Ḥudûd al-Âlam*, pp. VII, XIV.

"2. MIKRÎ, a village inhabited by the Khallukh and also visited by merchants. Between these two villages (*scil.*, Kûlân and Mikrî) there are three Khallukh tribes called: Bistân, Khaym, and B.rîsh.

"3. NÛN-KAT (**Navt-kat?*) was a town near the mountain Ûrûn-'Arj (*Ghârch?*), but now it is desolate and a thieves' haunt. It is a stage (on the road) and a few felt-huts of the Khallukh are found there.

"4. GH.NKSÎR, a large village with numerous Khallukh tribes. It is a prosperous place.

"5. TÛZÛN - BULAGH, a village with fields (*kisht-u-barz*), running waters, and amenities. It lies on the frontier between the Khallukh and the Yaghmâ.

"6. By Tûzûn-'Âr.j (*Gharch?*) is the lake TÛZ-KUL (spelt: *Tuzkûk*), wherefrom seven tribes of the Khallukh procure for themselves salt.

"7. KÛKYÂL (**Kök-yal?*), ATLÂLIGH (*Otlâligh?*), LUL.GH (*Ul.gh?*) are three prosperous and pleasant villages, situated on the slope of a mountain (*babarâkûh*); their princes (*dihqân*) were Yabghû's brothers.

"8. ÛZKATH and M.LJ.KATH(?), two villages situated on the slope of a mountain (*barâkûh*), prosperous and pleasant, which belong to Jabghû's kingdom (*va pâdshây* [**pâdshâ'î-yi*] *Jabghûy*).

"9. KIRMÎNKATH, in which live a few Khallukh, called L.BÂN. It is a large village where merchants from everywhere reside.

"10. TÛN.L (**Tong?*) and TÂLKH.ZA, two villages amidst the mountains, on the frontier between Chigil and Khalluk, near the lake Issi-kûl (spelt: *Iskûl*). The inhabitants are warlike, courageous, and valiant.

"11. BARSKHÂN, a town on the bank of the lake (*daryâ*) (Evidently referring to Issi-kûl . . .), prosperous and pleasant. Its prince (*dihqân*) is a Khallukh, but the (inhabitants) are devoted to the Toghuzghuz (*havâ-yi T. khwâhand*).

"12. JÂMGH.R, a small borough in the Khallukh country, on the edge of the desert. In the days of old it belonged to the Khallukh, but now its government (*pâdshâht*) is on behalf of the king of the Toghuzghuz. In it live some 200 tribes of men (*divîst qabîla mardum*), and to it belongs a separate district.

"13. B.NJÛL (**Banjúk*?) lies in the country of the Khallukh, but formerly its king was (ruler) on behalf of the Toghuzghuz, and now it is occupied by the Khirkhîz.

"14. AQ.RÂQ.R?, a town (with) a numerous population, situated between a mountain and a river.

"15. ÛJ lies on a mountain (*bar sar-i kûh*). There are some 200 men (*mard*) in it.

These two (last-named places) are held by the Khallukh".²⁸

I have quoted this passage at some length because it is clearly seen from its details that it is meant to deal solely with Qarluq people who are living outside of Islamic lands. And, again, because these details serve to give a clear impression of a relatively large population. In items 2, 4, 6, and 12, e.g., there is mention of several tribes in one town or village. This shows how wrong it could be to translate a word like *qawm*, meaning "nation" or "people", used in connection with people like the Qarluq or the Khalaj in our sources, as "tribe", as is done by Minorsky in his translation of a passage of the *Ḥudûd al-‘Âlam* dealing with the Khalaj and quoted above.²⁹ And, likewise, it serves to bring home to us the idea or impression that when such words as "tribe" are used in connection with such peoples it may be quite unreasonable to imagine this to refer to a small and compact population occupying a limited area. The result, in this case, of Minorsky's translating *qawm* as "tribe", has been referred to on a previous occasion in the last paragraph of the following passage:

"Al-Khwârazmî designates the Khalaj Turks as the descendants of the Ephtalites. This view may be said to be shared by others but only implicitly. The assertion of Al-Khwârazmî has been accepted in a very limited sense by Marquart and Minorsky, although they claim no other people as the descendants of the Ephtalites. ['Abdal', considered a derivation of the name 'Ephtalite', is used to designate a tribe of Turkmans in northern Afghanistan at the present time. (Jarring, G., "On the Distribution of Turk tribes in Afghanistan", *Lunds Universitets Arsskrift*, Humanities Series, 1939, pp. 38, 56). On the other hand, Abdel, as a name given to a Turkish people, existed in the sixth century; cf. *Eransahr*, p. 253.]

²⁸ *Ḥudûd al-‘Âlam*, pp. 97-98.

²⁹ See, above, p. 25 and notes 22, 23.

“There is no doubt that the Khalaj were Turks. They are mentioned in connection with the campaigns of Ya‘qûb ibn al-Layth al-Şafâr against Zâbul, in the present Afghanistan area, in the second half of the ninth century. Istakhrî, as well as Ibn Hawqal, mention the Khalaj in the Kâbul area. Yâqût, quoting Istakhrî, says, ‘The Khalaj are a kind of Turks. They came to the land of Kâbul in ancient times. They are owners of land and are of Turkish appearance, dress, and language.’ Idrîsî says much the same. Mas‘ûdî speaks of Khalaj (Khallukh?) in the region of Seistân, extending as far as Bust. Maĥmûd of Ghazna used them in his army in 1008 and earlier, recruiting them from the regions of Ghazna and Balkh. Ibn Khurdâdbih states that the Khalaj are on the Khurasan side of the river (apparently the Oxus) and in another passage, speaking of the vicinity of Talas, says that the Khalaj (Khallukh?) have their winter quarters there. From these reports of the Moslem writers it results that during the tenth century the Khalaj lived over an area corresponding to that previously occupied by the Ephtalites.

“Minorsky finds the two statements of Ibn Khurdâdbih contradictory. He says, “we can hardly suppose that a tribe, living on the west of the Oxus, travelled a tremendous distance to its winter quarters across two such mighty streams as Amu-daryâ and Sir-daryâ.” It is also unlikely that a single tribe could spread over vast areas extending from Talas to Bust. There is no reason, however, to assume that the Khalaj were a single tribe. We know that the Ephtalites were city dwellers and, as we have seen, it is stated explicitly that the Khalaj were owners of land.”³⁰

In view of the extra-Islamic cities, towns, and villages of the Qarluq enumerated in the Ĥudûd al-‘Âlam, it is of great interest, indeed, that Byzantine writers such as Prokopius of Caesarea and Menander always refer to the Ephtalites as city dwellers. For thus is established apparently another parallel feature not only between the Ephtalites and the Khalaj but also between the Ephtalites and the Qarluqs. As a matter of fact, Soviet excavations in Khwârazm and its environs have served to reveal the remains of some of these Ephtalite towns.³¹

³⁰ Frye and Sayılı *op. cit.*, pp. 205-206 and note 156.

³¹ Frye and Sayılı, *op. cit.*, p. 205; S. P. Tolstow, *Auf den Spuren der Altchoresmischen Kultur*, Berlin 1953, pp. 230-231.

Marquart had noted that the Khalaj, or "rather, the Kholaj" must have been one of the remnants of the Ephtalites.³²

It may be noted that there are other details also in the passage concerning the Qarluqs quoted last from the *Ḥudūd al-Ālam* which are reminiscent of the Ephtalites. These too therefore are of a nature to confirm or reinforce the assertions in our sources that the Qarluqs constituted parts and remnants of the Ephtalites, or that, conversely, they were one of the major elements making up the Ephtalites.

Abdur Rahman says, "If Istakhri was the *locus classicus* on the Khalaj and he was fully acquainted with the fact that they were not fresh settlers in Zamīn Dāwar and that they came there in the days of old, Khwārazmī's statement shows that he knew the particular ethnic group from which the Khalaj had descended. 'The Hayâṭila are a tribe of men', he says, 'who had enjoyed grandeur and possessed the country of Tokhâristân; the Turks called Khalaj and Kanjīna are their remnants.'

"The evidence of Istakhri and Khwārazmī put together would take the history of the Khalaj several centuries back, perhaps to the time of the White Huns. The continued existence of the Ephtalite principalities to the north of the Hindu Kush mountains till the arrival of the Muslims in that area is fairly well known. There is no reason why the Ephtalites to the south of the Hindu Kush should have passed out of history without any particular threat. Frye and Sayılı rightly maintain that the Ephtalites were Turks and that the Khalaj and presumably some other Turks who were incorporated into the Muslim domain, were descendants of the Ephtalites. It may well be argued, therefore, that the word Turk (plural, *Atrāk*), as used by Arab chroniclers in the early Islamic period, meant Turkish-speaking Ephtalites, or a mixed population. The expression 'Turk Shâhis' may also be understood in the light of this information".³³

Gibb says that the Arabic sources dealing with Islamic conquests of Central Asia are misleading because they use the word "Turk" for all non-Persian peoples of the region.³⁴

³² Marquart, *Eransahr*, p. 253.

³³ Abdur Rahman, *The Last Two Dynasties of the Shâhis*, Islamabad 1979, pp. 41-42.

³⁴ H. A. R. Gibb, *The Arab Conquests of Central Asia*, London 1923, p. 10.

Gibb's criticism of the "generalization" of the word Turk by the Islamic sources so as to encompass all the non-Persian people of the East is shared by certain other scholars too. Minorsky, e. g., writes:

"The use of the term 'Turk' in early Muslim literature is loose and even the Tibetans are considered as Turks. . . .; therefore the racial appurtenance of the Ephtalites is still obscure".³⁵ Minorsky makes this particular statement partly as a reaction to the impression gained by Marquart, referred to above,³⁶ to the effect that the Khalaj were remnants of the Ephtalites.

But the same thing may be said about Persian sources. According to the *Shâhnâme* of Firdawsî all of Iran's neighbors to the north, east, and northeast of Persia were Turks; for the term Turan is used there as a synonym of Turk, or, if the word Turan there is used as a synonym of the word Turk. Byzantine sources too may be said to generally agree with the Arabic sources in this respect.

Kazuo Enoki writes: "According to Ṭabarî, the Khâqân, king of the Turks, invaded the territory of Persia at the time of Bahrâm Gûr (420-438) with 250,000 Turks, but he was finally destroyed by Bahrâm Gûr . . . It is generally known that Ṭabarî is based on Arabic translations of the *Khodâinâme*, a semi-official history of Sasanid Persia compiled under the reign of Khosrô I (531-578) and his successors up to Yazdegerd III (632-651/652) and the *Khodâinâme* itself and its Arabic translations have long been lost. . . . The name T'u-chüeh was first known to China about 542, a hundred years later than the time of Bahrâm Ghûr, and it was not until 546 that the T'u-chüeh became independent from the Juan Juan, to which they had been subjugated. From chronological point of view, it is quite impossible for the Khâqân of Turks to invade Persia at the time of Bahrâm Ghûr. If the Khâqân of Turks had been mentioned in the *Khodâinâme*, it may have been because of rationalization or anachronism of the compilers who wrote the book more than one hundred years later than the time when the event took place. . . . I, therefore, am of the opinion that the Turks who invaded Persia at the time of Bahrâm Ghûr meant a non-Persian tribe who lived to the northwest of Persian territory. In this connection, I would like to call readers' attention to

³⁵ See, *Hudûd al-'Âlam*, tr. Minorsky, 1937, p. 362.

³⁶ See above, p. 30 and note 32.

that the people to the northwest of Persia was generally called Turks; that in the *Shâhnâme* the name Turk means something like Turân which is a contrast to Iran; and that Islamic authors usually applied the name Turk to any people bad or obstinate".³⁷

Byzantine sources on the Ephtalites are of great importance, although they are somewhat meager. For they are contemporaneous with the Ephtalite state itself and not only with its remnants. Procopius, Zacharias of Mytilene, John Malalas, Syrian writer of the sixth century, and the Armenian historian Moses of Chosrene speak of the Ephtalites as Huns. The Byzantines generally used the name 'Hun' for Turkish peoples. They applied this name to the Tukyus, Avars, Bulgars, and the Khazars, and the Armenian writer Vardan designated the Khazars as Huns.³⁸

Syriac sources, e. g., the Chronicle of Seert, designate the Ephtalites as 'Turks'. Thus, the Ephtalites, besides being called Huns, a name generally given to Turkish peoples, were also called Turks not only by the Moslem, or the Islamic sources, but also by some Syriac authors.³⁹ At any rate, as the Arab armies and the Moslems came into intimate and continuous contact with the descendants of the Ephtalites, as far as their ethnic composition or constitution was concerned, or at least that of their descendants or remnants, the importance of the Islamic sources should not be minimized. Moreover, as pointed out by Abdur Rahman, there were remnant states of the Ephtalites to the north and south of the Hindu Kush who enjoyed more or less physical and concrete continuity with the Ephtalites, and these were among the earliest Turks with whom the Arab armies had come into actual contact in their conquests beyond Persia.

There is the question of the difficulty of clearly distinguishing between Qarluq and Khalaj in the Arabic script. It seems, however, that the Khalaj too, as well as the Qarluq, had been among the constituent elements of the Ephtalites, and not the Qarluq to the exclusion of the Khalaj. I shall not make an attempt to resolve this problem with certainty and precision, and since both the Qarluqs and the Khalaj were Turks, the question does not make a great

³⁷ K. Enoki, *op. cit.*, pp. 20-22.

³⁸ Frye and Sayılı, p. 205.

³⁹ Frye and Sayılı, p. 205.

difference as far as the ethnic character or the nationality of the Ephtalites is concerned in a broad sense. Thus through the Qarluqs and other constituent Turkish elements of the Ephtalites, the chronology of the name Turk as a generic name seems in effect to be extended back in Central Asia to pre-Tukyu times, without any sharp break of continuity.

Speaking of the Chionites and the Kushans, as referred to in Byzantine sources, C. A. Macartney writes as follows:

"The statement that they were known as 'Turks' is very interesting, and is not, I am convinced, confined to Theophanes. I believe Menander to be referring twice to the Kermichiones under the name of Turk, where it has usually been supposed that he is speaking of the Tou-kious. . . .

"The ambiguity, moreover, is probably less than we suppose. It will be noted that Theophanes describes the Kermichiones as the 'Turks formerly called Massagetae', while Menander calls the Tou-kious 'Turks, formerly called Sakae'. The distinction is probably deliberate and affords at the same time a valuable clue to the position of the two nations. The Kermichiones lived in the homes of the old Massagetae, viz., on the Jaxartes and the Aral; the Tou-kious further east, in the homes of the old Sacae.

"There is another passage in Theophylactus where the name appears to be used in the same way. A pseudo-Avar dignitary, having got one of the wives of his Khagan into trouble, decided 'to flee to his ancestral tribe. These are Huns living in the East, neighbors of the Persians, and to many more familiar under the name of Turks.' . . .

"The name 'Turk' appears to have been used at an earlier date still for the people living northwest of Persia. Ṭabarī uses it of the Kushan Huns in the fourth century, and both he and Dīnawarī tell of an inroad by 'Turks' in the reign of King Bahram V (420-438). In view of the Byzantine usage which we now see to have been frequent, it is difficult to dismiss these references as purely anachronistic but it may be necessary to revise our estimate of the first appearance of the name."⁴⁰

⁴⁰ C. A. Macartney, "On the Greek Sources for the History of the Turks", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, vol. 11, 1943-1946, pp. 272-273.

TÜRK DENİZCİLERİNİN ATLAS OKYANUSU'NDAKİ HAREKATI

AFİF BÜYÜKTUĞRUL

Emekli Tümamiral

“Garp Ocakları” adı altında Türk denizcilerinin yaptıkları harekattan söz etmek istiyorum. Bunlar Cezayir, Trablusgarp ve Tunus limanlarına dayanarak ilk önce Batı Akdeniz’de sonra da Kuzey Atlantik’te korsanlık yapan denizcilerdi. Tekil olarak Kuzey Batı Afrika kıyılarına yerleşip korsanlıklara başlamışlardır. Sonradan, mütareke yıllarında Atatürk’ün yaptığı gibi, Barbaros’un büyük kardeşi Oruç Reis bunları bir araya getirerek tek bir güçlü donanma biçimine getirmiştir¹. Bunların en ünlüleri Barbaros Hayrettin, Turgut Reis, Kılıç Ali Paşa, Barbaros oğlu Hasan Bey Murad, Aydın, Burak ve Kalafat Memi reisler, Mezomorta Hüseyin Paşa ve bunlar gibi pek çoklarıydı².

Bunların yaşadığı dönemde dünyanın deniz ticareti korsanların etkisinde olduğu için³ ve deniz mücadeleleri de denizlere sahip çıkmak hedefine yöneldiği için⁴ İstibdat ve İkinci Meşrutiyet tarihçileri, bu gerçeğe kulak asmayarak “Deniz tarihi, denizcilerin tarihidir⁵” mütaleasıyla onların Atlas Okyanusundaki hareket etkilerini pek Osmanlı tarihinin içine almamışlardı. Bundan ötürü İkinci Meşrutiyetin deniz tarih yazarı Ali Şükrü Bey, 1917 yılında “Türklerin

¹ Garp Ocakları denizciliğine ilişkin ayrıntılı bilgiler için bakınız: İsmail Hakkı Uzunçarşılı: Osmanlı Tarihi, Türk Tarih Kurumu yayımı, 1954 Cilt 1, Sayfa 249-258 ve Osmanlı Tarihi, Cilt III, Sayfa 293-305, 1954, Amiral Afif Büyüktuğrul: Osmanlı Deniz Harp Tarihi, Cilt I, Sayfa 280-285 Deniz Kuvvetleri yayımı, 1970.

² Bütün tarih kitapları (Özellikle Tahsin Yılmaz Öztuna: Türkiye Tarihi, Hayat yayımları).

³ Bahriye Nezareti’nin 1917 yılı Mecmua-i Seneviye-i Bahriye dergisindeki yazısı, sayfa 315.

⁴ Fioravanzo: I Liberta Dei Mari (Deniz bağımsızlığı Roma 1942)

⁵ Bu ifadenin kanutlarını Türk Tarih Kongresinde açıklamıştım (Yedinci Tarih Kongresi tutanakları Sayfa 1020-1021).

hangi tarihte dış denizlere çıktıkları ve orada ne yaptıkları gereği biçimde bilinmemektedir” diye yazmıştı⁶.

Halbuki gene İngiliz tarihçisi Paul Wittek'ten şunları okuyacaktık: “On üçüncü yüzyıl başında Selçukluların denizlere kavuşmasıyla Müslüman korsanlar Küçük Asya (Anadolu) kıyılarında mükemmel dayanak noktaları elde ettiler ve Pamphylia ve Lykia kıyılarının bu eski korsanlık çiftliğinin gizli köşelerinde ve bucaklarında servet aradılar...”⁷. 1849 yılından itibaren Osmanlı donanmasında hizmet alıp danışmanlık yapan İngiliz Amirali Adolphe Slaide de bu donanmaların ta 18 inci yüzyıl sonuna kadar tek başlarına İngiliz ve Fransız donanmalarıyla mücadele ettiklerini belirtmişti⁸. Belki de Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılmasını uzatan neden Garp Ocağı denizcilerinin bu hareketleriydi. Çünkü Fransa ve İngiltere'nin Doğu Akdeniz'e geçmelerini denizcilerin bu saldırı hareketleri geciktirmişti.

Osmanlı Devleti de Garp Ocağı denizcilerinden gereği biçimde yararlanamadı. Derya kaptanlığını denizcilerin elinden koparan saraylı vezirler donanmayı bir strateji değil kaptan paşa eyaletinden vergi toplamak hedefine yönelik olarak kullanıyorlardı. Nitekim makamda bulunan Helvacı Mustafa Paşa Ege Denzinde vergi toplarken Venedik donanmasının Ege Denzine girdiğini haber alınca Ahır-ı Sefer-i derya diye donanmasını Haliç'e kaçırvermişti. Durumu, onun yerine derya kaptanlığı makamına getirilen Garp Ocaklı denizci Mezomorta Hüseyin Paşa, Koyun Adaları deniz muharebesini yaparak kurtarmıştı.

Devlet donanması ne kadar geleneğini kaybetmiş ise Garp Ocağı denizcileri kendi filolarını zamanın teknik gelişmelerine uyarak kifayyetli olarak kullanmışlardı. Örneğin yeni icat Kalyon tipi gemileri Garp Ocağı denizcileri hemen uyguladıkları halde saraylı vezirler, bu tip gemileri 1645-1669 Girit Muharebesinin sonunda kabul etmişti.

Osmanlı Devletinde derya kaptanlığı saraylı vezirlere intikal ettikten sonra, esasen, bu devletin iki ayrı donanması olmuştu. “Devlet Donanması” denebilecek olan İstanbul'daki donanma ve

⁶ Ali Şükrü: Mecmua-i Seneviye-i Bahriye 315, 1917.

⁷ Paul Wittek: Menteşe Beyliği (T. T. K. yayımı, 1944) (O. Ş....).

⁸ Adolphe Slaide: Müşavir Paşa'nın Türkiye Seyahatnamesi (Ali Rıza Seyfi çevirisi, Genkur IX uncu Şube (Deniz Eğitim) yayımı, 1945).

“çevre donanması” denebilecek Garp Ocağı filoları. Bütün kitaplar Osmanlı donanmasının gelişmesinden “Selim III donanması”, “Sultan Aziz donanması”, “İkinci Meşrutiyet donanması” diye söz edeceklerdi. Başka devletlerin deniz tarihi kitaplarında ise, örneğin “Kral Henry donanması”, “Kraliçe Elizabeth donanması” diye bir kayıt yoktu. Bunun anlamı Osmanlı Devleti hiçbir zaman gelenekli bir donanmaya sahip olmamış, bir hükümdarın yaptığı donanmayı öteki berbat etmişti.

Halbuki korsan döneminin denizciliği o kadar önemli idi ki, İtalyan Cumhuriyetlerinden Venedik ve Ceneviz'den başka Floransa Cumhuriyeti bile denizcilerine korsanlık yaptırıyor, bu korsanlar bazen Malta Şövalyeleri ve Papa denizcileriyle işbirliği yaparak Osmanlı deniz ulaştırmasına, kıyılarına ve adalarına saldırılar yaparak Osmanlı Devletine çok zararlı oluyorlardı.⁹ 1645-1669 Girit Savaşında da Osmanlı donanmasına ne zaman saraylı vezirler komuta etmiş ise o muharebe kaybedilmiş; hangi muharebeyi Garp Ocaklı denizciler idare etmiş ise o muharebe kazanılmıştı. Ama; kişisel yarardan olacak saraylı derya kaptanlığı, padişahların bu makamı denizcilerden başkasına vermeyiniz diye ferman çıkarmasına rağmen saraylı vezirler donanmanın yakasını bırakmamışlardı¹⁰.

Garp Ocakları denizciliğine ilişkin bu kadar ön bilgi verdikten sonra Ali Şükrü Bey'in 1917 yılı Mecmua-i Seneviye-i Bahriye dergisinde çıkan yazıyı, bu yazının eski Türkçe olmasından ötürü, buraya aynen nakledilmesinde tarih araştırmacıları için büyük yarar umduk:

TÜRKLERİN DIŞ DENİZLERDEKİ HAREKÂT-I BAHRİYESİ (DENİZ HAREKATI)

Berberiye korsanlarına dair güzel bir tarih yazan Stanley Lein Paul kitabının başında diyor ki:

“Üç yüz yıldan fazla bir zaman için Avrupa'nın tüccar milletleri ticaretlerini sürdürmek ya da sürdürmemek için korsanların emrine tabi olmuşlardır.

⁹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı: Osmanlı Tarihi Cilt III, Sayfa 147, 1954.

¹⁰ Ali Haydar Alpagut: Tarih-i Bahri Sayfaları, eski Türkçe, Bahriye Nezaret-i yayımı, 1918 (?).

Barbaros Hayrettin'in, İmparator Beşinci Charles'in¹¹ bütün kuvvetlerine karşı koyduğu zamandan on dokuzuncu yüzyılın ilk yıllarına kadar Türkler dar denizlerin tam anlamıyla efendisiydiler. Eski zamanlarda Venedikliler, Geneviz ve Pisalılar, son zamanlarda da İngiliz, Fransız, Felemenk, Danimarka, İsveç ve Amerika hükümetleri ya muntazam haraçlar vererek ya da değerli hediyeler bahşederek Türklerden güvenlik satın alırlardı”.

Stanley Lein Paul'dan aldığımız yukarıdaki sözleri Akdeniz'i üç yüzyıldan fazla bir süre kasıp kavuran Türk korsanlarının ne yaradılıştta, ne kuvvet ve kudrette adamlar olduğunu anlatmak için aldık. Akdeniz'de ta önceden beri çeşitli milletlere mensup birçok korsanlar gelip geçtiği halde içlerinde yabancı hükümetlerden uzun müddet haraç alanlar yalnız Türk korsanlarıdır.

Türk korsanlarının Akdeniz'e ait olan menkıbeleri bir dereceye kadar saptanmıştır. Fakat bu yiğitlerin dış denizlerde aynı derecede kahramanlık gösterdiklerini bilen içimizde pek azdır.

Evet, Akdeniz'i pek dar gören kahraman Türk denizcileri çeşitli kez Cıbralta Boğazından çıkmış ve al bayraklarını herkesin hayretleri içinde Atlas Okyanusu'nun gök renkli suları üzerinde dalgalandırmışlardır.

Türklerin dış denizlere hangi tarihte çıktıkları ve ne yaptıkları henüz gereği biçiminde bilinmemektedir. İlerde aydın kişilerin yapacakları araştırmaların bu tarafları aydınlatacağını umut ederim. Bizim bugün Türklerin dış denizlerdeki faaliyetlerine ilişkin olarak bildiklerimiz –rast gele öteden beriden toplama– parça parça bazı olaylardan ibarettir ki bunların arasındaki boşlukları doldurmak, sıra ve ilişkileri saptayarak muntazam ve müteselsil bir tarih biçimine sokmak için hem zaman hem de büyük çalışma özverileri ister.

Şimdi biz, bu, parça parça dediğimiz olayları belirtmekle yetineceğiz.

Stanley Lein Paul, on yedinci yüzyılın başlangıcını Türklerin dış denizlere çıkmalarının yaklaşık bir başlangıcı olarak kabul ediyor ve diyor ki:

“On yedinci yüzyıl başında korsanların tabiyelerinde dikkate değer bir gelişme meydana geldi: Bunlar artık pek az kadirga yapı-

¹¹ Beşinci Charles on altıncı yüzyılda İspanya ve Güney İtalya (Aragon) Kralı ve Alman İmparatorudur. Barbarosla Akdeniz egemenlik yarış ve mücadelesine girmiş; özellikle Kuzey Batı Afrika kıyılarında çarpışmıştır.

yorlar, asıl önemi parça yelkenlere veriyorlardı. Cezayir, Tunus ve Trablusgarp tersaneleri yeni biçim gemi yapımını öğrenmekte olan amele ile kaynaşıyordu.”

Stanley Lein Paul bundan sonra Cezayir’de bu yeni tip gemiyi yapan ustanın adının Flanderli Simon Danzer olduğunu söylerken Tunus’ta da Memiş adlı Yunan asıllı bir reis olduğunu ekliyor¹². İhtimal ki bir mühendis olan bu Yunanlı reis bizim tarihçilerin “Kalafat Memi” dedikleri reistir. Lein Paul bu değişiklik ve gelişmeyi başlıca iki nedene dayıyor:

“Biri, kadırgalarda kürek çekmek için Hıristiyanlardan yeteri sayıda esir alınmaması ve ücretli kürekçi bulmanın aşırı harcamalara mal olması.

İkincisi de İspanyol kıyılarına akın amacıyla yapılmış olan ufak teknelerin 1610 tarihinde Endülüs’te bulunan son parti Arapların kovulması üzerine artık işe yarayamamalarıdır” diyor. Bizim kanularımıza göre bu nedenler pek de makul esaslara dayanmıyor. Çünkü Türk korsanlarının bu tarihten sonra da binlerce Hıristiyan esir aldıkları tarih boyunca saptanmıştı. Gerçi Arapların Endülüs’ten kovulmaları, korsanları İspanya kıyılarına yaptıkları akınlarda kendilerine rehberlik ederek kolayca amaçlarına ulaşmaya yardımcı olan yardımcılardan yoksun bırakmıştır. Fakat bu yoksunluk korsanlara, ellerindeki hızlı ve manevra kabiliyeti pek çok olan tekneleri bırakacak kadar etkili olmamış olsa gerektir.

Bizce en önemli ve başlıca neden korsanların yıllardan beri soyup soğana çevirdikleri Akdeniz kıyılarında kendilerini memnun edecek derecede bol kaynak kalmaması ve, tam tersi, altın hazinelerinin dış denizler yoluyla Amerika kıtasından gelmekte olmasıdır. Fakat bu hazinlere el atmak için dış denizlere çıkmak ve uzun süre denizlerde kalmak lazım gelmiştir. Bu ise doğal olarak ufak teknelerle kabil olmayacaktır. Çünkü ufak tekneler kürekle hareket ettik-

¹² Bu dönemde Hıristiyan yazarlar din sorunlardan ötürü Türklerden söz etmeği istemedikleri için Memi Reis’e “Rum du” diyebilir. Nitekim Prof. Manfroni de “İtalyan deniz kuvvetleri tarihini yazarken, henüz kifayetsiz olarak denize çıkmamış İngiltere ve Fransa’nın, adlarını da sıralayarak İtalyan denizci kullandıklarını belirttiği halde bu devletlerin hizmete aldıkları Türk denizcilerinden söz etmemiştir. Fakat, adını hatırlayamadığım Kara Harp Okulu coğrafya öğretmeni, Kristof Kolomb’un Amerika’yı, kapısındaki Türk nöbetçi sayesinde keşfettiğini iddia eder.

leri için uzun seferlerde sayıları yüzlere varan kürekçileri beslemek pek zor; bundan başka levazım ne kadar çok olursa tekneleri yürütmek için harcanacak kuvvet de o derecede çok olacaktı.

Halbuki büyük gemiler yelkenle hareket ettikleri için yelken doğal olarak yemek içmek istemiyordu. Fazla olarak küçük tekneleri yürüten kollar gibi yorulmayacakları için gemilere istedikleri kadar erzak ve cephane yükleyebileceklerdi. İşte korsanların gemi değiştirmelerinin asıl nedeni de Lein Paul tarafından ikinci, üçüncü derecede bir neden olarak görülmüştü.

Bununla beraber Türklerin dış denizlere çıkmak için kesinlikle gemi değiştirmek zorunda olduklarını da iddia edemeyeceğiz. Çünkü daha aşağıda göreceğimiz İngiliz belgelerinde Türklerin İngiltere sularında yaptıkları harekâta kullandıkları gemi tiplerinin “Gali-Kadırga” oldukları yazılıdır. Özellikle Baltimur’u vuran korsanların sakin bir havada kürekle kanala çıktıkları, adı geçen vurgunu canlandıran bir şiirin dilimize çevirisinden anlaşılmaktadır.

Bana kalırsa Türkler dış denizlere ellerinde var olan teknelerle çıktılar. Lakin yeni gelişmeler konusunda gafil ve cahil davranmadıkları için gemi mimarisindeki gelişmelerinde, parça yelken kullanmak konusunda da geç kalmadılar.

Dış denizlerde¹³ deniz üslerinden yüzlerce, binlerce mil uzaklarda harekât yapan korsanların gördükleri işlerdeki değerleri hakkıyla takdir edebilmek için, ilk önce, tekneleri bilmek ve tanımak gerekir. O tarihte Türk korsanlarının kullandıkları gemiler çoğunlukla kadırga adı verilen uzun, dar ve alçak bordalı hafif teknelerden ibaretti. Gerçi bunlardan başka büyük ve yüksek tekneler de kullanıyor idiyse de bunların sayıları kadırgalara oranla pek azdı. Kadırgaların kaimeden kaimeye¹⁴ boyları 165-170 kadem, enleri 21-22 kadem, baş yükseklikleri 10-11 kadem, kış irtifaları 17-18 kadem ve kemere irtifaları da 5-6 kademdi.

O tarihlerde, yâni on yedinci yüzyıl başında Türklerin elinde var olan daha büyük tekneleri “Fortenbah” şöyle anlatıyor:

“Bu gemiler yüksek bordalı, kuvvetli, on sekiz yirmi toplu olup tepeden tırnağa silahlendirilmiş 60 kadar muharibe malik idiler.

¹³ Dış denizler deyimi: Atlas Okyanusu ...

¹⁴ Kaimeden kaimeye deyimi: Geminin başından ve arkasından deniz düzeyine doğru indirilen mevhum dikey çizgi ...

Bu gemilere hücum etmek pek tehlikeli oluyordu. Bordaları çok yüksek olduğu için kendilerine yaklaşan Hıristiyan gemilerinin üstüne yukardan aşağıya o kadar şiddetli ateş yağdırıyorlardı ki, o gemi için teslim olmak ya da batmaktan başka çare kalmıyordu. Eğer düşman, Türklerin top ateşinden kurtularak bu gemilere gizlice yaklaşacak olursa Türkler üst güverteden el humbaraları atarak düşman gemisini tutuşturuyorlardı.

Eğer düşman bir aralık Türk gemisine yanaşmaya olanak bulursa bu hareket Türklerin tuzağına düşmekten başkası olmuyordu. Geminin bel tarafını korsanlardan temizlemiş olsalar bile, Türkler, pek çok yüksek olan baş ve kış kasaralarından¹⁵ bunların üzerine yağmur gibi mermi yağdırmaya başlıyor; zamanı gelince kapılardan hızla düşmanlarının üzerine atılıyorlardı. Hem cepheden hem de yandan yapılan bu ani hücum Hıristiyanları şaşkırtır; kılıçlar, yatağanlar, baltalar işlemeğe başlardı. Sonucun nereye varacağını ise söylemeye hacet yoktu...”

Şimdi Fortenbah'ın yukarıdaki ifadesinden biz başka bir şey daha anlıyoruz. Bu da Türklerin büyük gemilerinin öteki düşman gemilerine oranla teknik üstünlüğe malik olmasıdır. Lein Paul'un Türklerin büyük gemi yapımını Hıristiyanlardan öğrendiklerine ilişkin iddialarını kabul ederek Fortenbah'ın anlatışlarıyla karşılaştıracak olursak Türklerin, bu konuda, öğretmenlerini geri bıraktıkları anlaşılacaktır.

1616 yılında İngiltere'nin İspanya Büyükelçisi Sir Francis-Tun'un Buckingham Dukasına yazdığı aşağıdaki mektup Türk korsanlarının yeni yaptıkları teknelerden kurulu iki filodan birinin Cıbralta Boğazı dışında ötekinin de aynı boğazın içinde faaliyette bulunduğunu anlatıyor:

“Berberiyeye korsanlarının kuvvet ve cesareti gerek Akdeniz'de gerekse dış denizlerde o dereceyi buldu ki İspanya'nın kral sarayında bunların faaliyetlerine ilişkin hergün gelen raporlar kadar sıkıntı ve üzüntü yaratan hiçbir olay olmuyordu. Herbiri 200-400 ton ağırlığındaki kırk parçadan kurulu olup, komutan gemilerinin büyüklüğü 500 tondan fazlaydı. Bu müthiş filo iki tümene bölünmüştü.

¹⁵ Kasara: Geminin baş ve arka taraflarında güverteye paralel yükseklikte yapılan ufak güverteler.

On sekiz gemiden kurulu olan birinci tümen Malaga'nın önünde, şehirden görülebilecek bir mesafede; öteki tümen de Lizbon ile Sevil arasında bulunan Saint Mari Burnu dolaylarında dolaşmaktadır. İçerde dolaşan filo geçenlerde, Malaga şehri dolaylarında bulunan Mostil Limanına girdi ve yaptığı bombardımanla kaleyi tahrip ederek şehri zaptetti. Granada'dan yardımcı kuvvetler yetişinceye kadar Türkler limanda var olan pek çok gemiyi alıp götürdüler. Bunların arasında İngiltere'nin batı limanlarına mensup dört gemi de vardı. İki büyük İngiliz gemisini yaktılar. Hâlâ Malaga şehri önünde dolaşarak İspanya'nın bu dolaylardaki limanlarında buldukları gemileri zaptetmektedirler....”

“Öteki tümen de boğaz dışında aynı işlerle meşgul. İspanya filosu bunlarla uğraşmak için hem sayıca az, hem de yapım biçimleri pek hantal...” Fortenbah anlatışını sürdürüyor: “Eğer bu yıl korsanlar selamete Cezayir'e dönecek olurlarsa korkulur ki İspanya kralının deniz kuvvetleri artık bundan sonra onlarla başa çıkamaz...”

Lein Paul diyor ki: “Bu yazı korsanların çok geçmeden yeni biçim seyrisefaini¹⁶ hatmetmiş olduklarını gösterir.”

Bu tarihten tam 21 yıl önce -1585 yılı- Koca Murad Reis, Cıbralta Boğazından çıkmış ve bir sabah fecirle beraber Kanarya Adaları kümesinden biri olan Lanzarot Adası önünde görünmüştü. Şehri hücumla zaptetmiş, valinin ailesi de dahil olduğu halde 300 kadar esir almıştı. Bundan sonra vali ile bir mütareke yapmıştı ve vali ile ileri gelen kimseler filoya gelerek akrabalarını para karşılığı kurtarmışlardı.

Bu olay 1600 yılından önce Türklerin dış denizlerdeki - tarihçe saptanmış- ilk faaliyetlerini gösterir. Asıl faaliyetleri bu tarihten sonra başlar.

Londy Adasının Zaptı

1625 tarihinde Türk korsanları “Londy” Adasını zaptetmişlerdi. Londy Adası İngiliz kanalı içinde ve “Devon” Kontluğunun batı kıyılarında küçük bir ada idi. Adanın bulunduğu yer ve en azından iki yıl kadar işgal altında bulundurulması, İngiltere kıyılarında faaliyet gösteren Türk korsanlarının, öyle, bir iki gemiden kurulu

¹⁶ Seyrisefain ilmi: Gemileri bir noktadan öteki noktaya götürmek için seyir hesaplarını öğreten ilim.

ufak bir kuvvet olmadığını kanıtlar. Londy Adası Büyük Britanya Adasının en güney noktası olan Land End'den (toprakların sonu) yaklaşık olarak 100 mil kadar içeride, Bristol Körfezinin ağzında ve Hard Land Burnunun 11 mil açığındadır. Bristol şehrinin ticaret önemi ve âdetâ İngiltere'nin Amerika ile olan ticaret yolunun kapısı olması körfez ağzında bulunan adanın işgal edilmesindeki amacı anlatır. Asıl dikkate değer nokta bu adanın iki yıl kadar uzun bir süre –hatta bir İngiliz yazarının ifadesine göre bu süre daha da uzundur– Türklerin işgali altında bulunmasıdır. Bu husus ancak İngiliz donanmasının Türk filosunu o sulardan uzaklaştıracak kudrette olmadığını anlatacaktır¹⁷.

Yukarıda adı geçen İngiliz yazar ve tarihçisi (–Devonshire Kontluğu Tarihi, Sayfa 139)– “Londy Adası 1625 tarihinde bir Türk filosunun eline düştü ve birçok yıllar onun elinde kaldı” diyor ki bu ifade İngiliz sularında faaliyet gösteren Türk korsanlarının hatırı sayılır bir kuvvete malik olduğunu kanıtlar.

İngiliz müzesi kitaplığında gördüğüm –İngiltere Kralı Charles I'in zamanında İrlanda'ya ait resmi evrak fihristi olmak üzere tertip edilmiş– bir kitabın gayet uzun olan mukaddemesinden iktibas ettiğim aşağıdaki fıkra, İngiliz filosunun Türkleri o sulardan uzaklaştırabilecek kudreti haiz olmadığına ilişkin iddiamızı doğruluyor:

“Filomuz, Kirk Limanıyla Roçel arasındaki ulaşım güvenliğini sağlayacak ve Türk korsanlarının Pirheyvon'e hücum ederek 200'ü aşkın esir almasını önleyecek bir iktidarı haiz olmadığı gibi İngiltere'nin Fransa ile İspanya'nın birleşik hücumlarına karşı koyamayacağına kimse inanmaz”.

Bir İngiliz periodik dergisinde gördüğüm, fakat resmi bir belge ile kanıtlayamadığım yazıya göre Londy Adasını işgal eden Türkler, iki yıl sonra adayı bazı koşullar ve önemli bir para karşılığında İngiliz korsanlarına devretmişlerdir. Koşullardan biri Türk korsanlarının ada ve limanlarından her yönden yararlanabilmeleri hakkıydı. Bu adanın pek dik olan kayalıkları, dar koyları, harap kaleleri vahşi bir manzara arzettiği gibi, kaleleri, koylara ve doğal olarak

¹⁷ Amiral Afif Büyüktuğrul'un notu: İtalyan tarih yazarı Amiral Giuseppe Fioravanza korsan harekâtıyla denize çıkan İngilizlerin resmi donanmalarını 1618 yılında kurduklarını yazar. Demek ki İngiliz korsanları da Türk korsanlarıyla başa çıkamıyorlardı.

korsanlara ilişkin halk ağzında dolaşan garip garip rivayetler, hikâyeler, özellikle hikâyeler, özellikle yazın adaya birçok ziyaretçi topluyor.

Türkler Hollanda, Danimarka ve Norveç Kıyılarında

Türk korsan filoları gerçi en çok İngiltere kıyılarında faaliyetlerini sürdürmüşlerse de Hollanda, Danimarka, Norveç kıyılarına kadar çıkmaktan, hatta Atlas Okyanusu'nun kuzey sonunda bulunan İzlanda Adasına kadar yükselmekten geri duramamışlardır. Olasıdır ki, İngiltere'de eski belgelerin büyük bir dikkatle saklanmakta olması, bize dayıların¹⁸ o sulara olan seferlere ilişkin hareketlerini saptamamıza olanak vermiştir. Hollanda, Norveç ve Danimarka sularındaki faaliyetlerinin az olmasından çok, belgelerin az olmasından ötürü daha geniş bilgiler bulamamaktayız.

Türkler İzlanda'yı vuruyorlar

1627 yılında Murad Reis adında bir denizcinin komuta ettiği bir Türk filosu ilk önce Danimarka kıyılarını, sonra da ta kuzeydeki İzlanda Adasına vurmuş ve topladığı ganimetler ve 800'den çok esir alarak geri dönmüştü. Lein Paul, Murad Reis'in bir Alman mühendisi olduğunu söylüyorsa da, esasen, bu gibi müstesna fitrette yaratılmış kişilerin hiç olmazsa Hıristiyan olduğunu iddia etmek Avrupa tarihçilerinin âdetleri arasına girmiştir¹⁹. Türk oğlu Türk olan Barbaros Hayrettin hakkındaki iddiaları da herkes bildiği cihetle Lein Paul'un böyle bir iddiasına ne derecede itimad etmek caizdir bilemem. Bununla beraber elimizde bunun aksini iddia edecek delil de yoktur.

Friedrich Hood Well adındaki bir İngiliz, İzlanda'ya ilişkin olarak yazdığı bir kitapta şunları yazıyor:

“... Aynı yüzyılda İngiltere, Fransa ve hatta Cezayir'den gelen korsanlar bu zayıf halkın üzerine çullanıyor ve babalarının ef'al seyiesinin cezalarını bunlara çektiriyorlardı. İzlandalıların ecdadı ya Normanlar ya da İskandinavlı korsanlardı.

¹⁸ Dayı: Cezayir Garp Ocağının başkanlarına verilen unvan (İsmail Hakkı Uzunçarşılı: Osmanlı Tarihi Cilt III, Sayfa 303 (T. T. Kurumu yayımı, 1954).

¹⁹ İtalyan tarihçilerinden bazıları Barbaros'un İtalyan; Fransız yazarlarından bazıları da bir Fransız prensi olduğunu yazdıkları gibi (Amiral Afif Büyüktuğrul: Osmanlı Deniz Harp Tarihi cilt I).

Seamas Behring Gold adındaki başka bir İngiliz de İzlanda'ya ilişkin yazdığı kitabın başında şunları söylemişti:

1614 yılında John adlı bir İngiliz korsanı West Men Adaları limanına gelerek kasabayı yağma etti ve kilisenin bütün değerli eşyalarını alarak gitti. James I, İngiltere'ye geri gelen John'u yakalattırarak cezalandırdı. Kilisenin eşyalarını da geri verdi. Fakat bu eşyaların kaybolması mukadder olmalı ki 1627 yılında bir Türk gemisi İzlanda'nın güney kıyılarındaki çiftlikleri, kiliseleri yağma ederek Hayti Limanına demirledi ve kilisenin bütün eşyalarını soydu.

Türk korsanları adada bulunan bütün binaları yaktıktan sonra 400 kişiyi esir aldılar ve Cezayir'e götürerek sattılar. Bu bedbaht esirlerden ilk önce Feray Celson adlı bir Luteran papazı, iki yıl sonra kaçıp kurtuldu ve serüvenini yayınladı. Bu papazın serüveni Eigilson "(Olafr) litil Saga un Herlilaup Tyrkjan a'j'slado" adıyla 1852 yılında İzlanda'nın merkezi Rerykjavik şehrinde yayımlanmıştır.

1636 tarihinde Danimarka hükümeti bu 400 esirden hayatta kalanları fidye vermek suretiyle kurtarmış ve 400'den ancak 37 tanesi anavatanlarına geri gelebilmişlerdir."

Yukarıdaki bilgileri aldığım iki kitap da İzlanda'nın doğal resimlerinden söz ederler. Bundan ötürü bütün bilgileri anlatan bir İzlanda tarihi ele geçirilirse, kuşkusuz, bu olaylara ilişkin daha geniş bilgiler ele geçirilebilir.

Burada dikkati çeken bir nokta Behring Gold'un, Türk korsanlarının İzlanda kıyılarında bütün bu harekâtlarını gemi ile yaptıkları ve 400 esir aldıklarını söylemesidir. Halbuki, Lein Paul İzlanda'yı vuran Türk korsanlarının ilk önce Danimarka'yı vurduklarını, sonra İzlanda'ya geldiklerini söylüyor. Fazla olarak esirlerin sayısını da 800'e çıkarıyor.

Her iki olay, aynı zamanda yani 1627 miladi yılında oluyor. Bundan ötürü bu olay ya birbirinden ayrı olan iki harekâttir ya da olayları yapan, Behring Gold'un yazdığı gibi tek gemi değil, belki hatırı sayılır bir filodur.

Esasen Cezayir'den Danimarka'ya, Danimarka'dan İzlanda'ya, İzlanda'dan Cezayir'e olan mesafenin büyüklüğü, aynı zamanda o döneme ait gemilerin büyüklüğü ve tayfadan, askerden başka 800 esirin bütün yiyeceği, içeceği ve her türlü savaş malzemesiyle bu kadar uzun seferlerin başarıyla yapıldığı düşünülürse bu harekât,

yukarıda da dediğimiz gibi, mutlaka hatırı sayılır bir filonun işi olmak üzere kabule hak kazanır.

Feray Celson'un yukarıda adı geçen kitabının bu hususta bizi aydınlatacak bilgilere malik olması gereklidir.

İngiltere Kıyılarındaki Harekât

Türk korsanlarının İngilizlerle ilişkileri miladi 15'inci yüzyılda başlar.

Korsanlar 1580 yıllarına doğru Akdeniz'de İngiliz gemilerine sataşmaya başladılar. 1582 yılında İngiltere'nin İstanbul Büyükelçisi olan Sir Tomascu diyordu ki: "Cezayir korsanlarına kesin bir yumruk indirilmedikçe, denizlerde selamete seyriseferden başka, kıyıları da hakkıyla savunmak olağan olmayacak." Gene aynı Büyükelçi bir raporunda: "Cezayir korsanlarının son seferlerinde Cezayir limanına 49 tane İngiliz gemisi götürdüklerini, Cezayir'de bulunan İngiliz esirlerinin çok geçmeden 1000 kişiye ulaşacağını ve korsanların, isterlerse, İngiltere'ye kadar giderek İngilizleri yataklarından kaldırıp Cezayir'e getirebileceklerini iftiharla söyleyip durduklarını" bildiriyordu. Burada Lein Paul diyor ki "Gerçekte de korsanlar, birkaç yıl sonra Kirk Kontluğuna tabi Baltimur şehrini yağma ve ahalisini tamamıyla esir ederek tehditlerini harfiyen tamamladılar. Korsanların kalyonları hiçbir dakika "Plymouth" ve "Hard Land Point" açıklarından ayrılmıyorlardı. Bristol'un ünlü tüccarları değerli hamulelerle dolu olan gemilerini, korsanlar tarafından zaptolunur korkusuyla denize çıkarmaya cesaret edemiyorlardı." Lein Paul'un yazdığı iki mevkiden biri olan "Hard Land Point"i evvelce adasının Türkler tarafından zaptına ait fıkrada tanıdık. Burası gerek Bristol Limanından dışarıya Akdeniz limanlarına, ya da Amerika'ya gidecek ve gerekse oralarından İngiltere'ye gelecek gemilerin yolları üzerindedir. "Plymouth" ise Büyük Britanya'nın güneyinde bulunan "Plymouth, Portomouth" gibi büyük limanlara gidecek yol üzerindedir. Bu iki mevkide Lein Paul'un ifadesine göre her an dolaşmakta olan iki korsan filosunun İngiliz deniz ticaretine indirdiği darbe, İngiliz donanmasının kudretsizliği yüzünden İngiliz moral şerefine indirilen darbe yanında hiç kalır.²⁰ 1619, 20, 21 yıllarında korsanların İngilizlerden zaptettikleri gemilerin sayısı 400'ün üstündeydi.

²⁰ İngiliz resmi donanmasının 1618 yılında kurulmuş olduğu akıldan çıkarılmamalıdır (Afif Büyüktuğrul).

Türkler, yalnız bu iki mevkii önünde yer almakla kalmamışlar, kıyılardaki pek çok kaleleri de vurmuşlardı. İngiliz adalarının Türk korsanlarından en çok hasar gören kısımları Britanya'nın güney kıyılarındaki Suseks, Hatas, Durset, Devon, Cornwell kontluklarının güney kıyılarıyla son iki kontluğun kuzey ve batı kıyılarıydı. İzlanda'nın tek mil güney ve batı kıyıları da aynı derecede zarara uğramıştı.

Cornwell Kontluğu tarihi birinci cildinin 495 inci sayfasında Türk korsanlarına ilişkin şu bilgiler vardır:

“... Fransa ve İspanya ile olan muharebelerimizin mucip olduğu mesahip, İngiliz kanalında icra-i faaliyet eden Cezayir ve Sally korsanları yüzünden bir kat daha artıyordu. 1625 yılında Penzans'lılar kendilerine bir kale inşa edilmesi için hükümete rica ediyor ve “Türklerden fena halde korktuklarını” söylüyorlardı. Gene aynı tarihte “Silly” adaları²¹ dolaylarında 30 tane korsan gemisi var olduğu söyleniyordu.

1625 Ağustos ayında Plymouth şehrinde (Belediye Reisi) korsanların 27 gemi zapt ve 200 kişi esir ettiklerini meclise yazıyordu. Bu esirlerin seksen tanesi Loov'a mensup bulunuyorlardı.

Bundan birkaç hafta önce de Mavunsey Bay yahut Bavakiss Bay'da bulunan kiliseden 60 tane erkek kadın ve çocuk alınmıştı.

... Çok geçmeden Silly'nin korsanlar tarafından zapt edildiği haberi geldi. Bundan da korsanların ne kadar çok kuvvete malik oldukları anlaşıldı.

1630 yılında Başbakana yazılıyordu ki: “Mısır, hiçbir vakit, bugün “Land End”de dolaşan korsan tekneleri kadar tırtıl ile dolmamıştır.”

Bir aralık Loov Limanına mensup bir gemi Sally korsanları tarafından zapt edilmişti. Fakat geminin tayfası güvertede bulunan korsanları öldürüp, otuz yedisini de ambarlara tıkmak suretiyle zaptettiler ve gemiyi Saint Ayves'e getirdiler. Fakat bu iş bütün Cornwell limanlarının abluka edilmesiyle sonuçlandı. Öyle bir abluka ki hatta balıkçı kayıkları bile denize çıkmaya cesaret edemiyorlardı. Charles ne saltanatı zamanında ne de kişisel hükümeti zamanında bu işlere çare bulamıyordu.

²¹ Birinci Dünya Savaşında Alman denizaltı gemilerinin en çok ticaret gemisi batırdıkları nokta.

1636 yılında Akdeniz korsanları hergün, kıyıda görülebilecek bir mesafede dolaşıp duruyorlardı. Loov fena bir sille daha yedi.

Bir ay içinde Loov ile Hert Fort'a mensup 15 gemi zaptolunmuştu. Eğer kitabın boyutları elverse bu konuda daha birçok olaylar anlatılabilirdi...

Gene aynı kitabın 496 ncı sayfasında:

"James I'in barış içinde her zaman saltanatı zamanında deniz kuvvetine pek az para harcanıyordu. Sir Robert Mandel'in Cezayir seferine hazırlandığı zamana kadar hiçbir vakit özel kaynaklara başvurulmamıştı. Bu dönemde Kral sefer masraflarının en büyük kısmını Cezayirlilerden en fazla zarar gören, limanlara yüklemek istiyordu. 1618-19 yıllarında bakanlar tarafından gönderilen bir genelgede Cezayir ve Tunus korsanlarının az bir vakit içinde 300 den fazla gemi zapt ve yüzlerce insan esir ettikleri yazılmıştı²².

Aynı kitabın 504 üncü sayfasından:

1700 tarihinde Penzas başka bir korku geçirdi. Gönüllü bölüğü derhal silah altına çağırıldı. Kıyıda görünen Cezayir gemisinin kaptanı, kendisinin Atlas Okyanusu'nda olup Kadiks'e inmek üzere bulunduğunu sandığını söyledi. Bunun üzerine Penzas'lıların yüreğine su serpilmiş olsa gerekti.."

İrlanda'nın Payı

Bu tarihlerde İrlandalıların da Türk korsanlarından çektikleri az değildi. İrlanda esasında zengin bir yer değildi. Kıyı halkının çok büyük bir çoğunluğu balıkçıydı. Deniz ticareti sırf kendi kıyıları arasındaki kıyı seferleriyle İngiltere ve İskoçya'ya yapılan kısa seferlerden ibaretti. Büyük Britanya gibi dış âlemle büyük bir deniz ticareti yoktu. Yukarıda Türk korsanlarının Büyük Britanya kıyılarındaki yaptıkları harekât ve faaliyetin çoğunlukla değerli hamulesi olan ticaret gemilerini yakalamaya yönelik olduğunu görmüştük. Bundan ötürü korsanlar bölgedeki kıyı şehirlerini vurmaya pek lüzum hissetmezlerdi. Londy Adasının zaptı ile iki yıl işgal altında bulundurulması sırf İngiltere'nin en büyük ticaret limanı olan Bristol'a girip çıkacak gemileri kolaylıkla avlamaya uygun gelen bir deniz üssü

²² Halbuki 1625 yılında yalnız Sally'de 1200-1400 İngiliz esiri vardı. Bunların büyük bir kısmı doğruca kıyılardan toplanmıştı.

elde etmek içindi. İrlanda'nın şansı ise pek başkaydı. İrlanda'nın ticaret filosu olmadığını bilen korsanlar buradaki kıyı şehirlerini vurmaya başlamışlardı. İrlanda'nın güney ve batı limanlarında Türk korsanlarının ayak basmadığı yerin olmaması gerekti.

İrlanda'nın güney kontluklarından biri olan Kirk Kontluğu ve Kirk şehri tarihinden aldığım aşağıdaki fıkralar korsanların İrlanda'ya ait olaylardan en çok bilinenleri kapsar. Aynı zamanda bu olaylar İngiltere resmi evrak mahzeninde vardır.

“Fakat bu bölgede bulunan İngilizler²³ Sir Volter Gopinger'den daha müthiş düşmanlarla uğraşmak zorundaydılar.

20 Haziran 1631 günü Cezayir'in iki korsan gemisi limana girerek şehri yağma etti ve 100 kadar İngiliz'i esir ederek Cezayir'e götürdü. Bunların içinde William Günter adlı bir soylu kişi de vardı. Bu kişinin eşiyle yedi tane oğlu da esirler arasında bulunuyordu. Cezayirli bir limana “Haget” adında Dan-Garvatlı bir balıkçı klavuzuyla girdiler. Vüter Ford halkı şarap gemilerinin Türkler tarafından zaptını bugün bile unutmadılar.”

Erl of Kirk bu olaydan bir az sonra İngiliz Meclisine yazdığı mektuba şunları yazdı:

“Gelecek yaz kuşkusuz onlar (Türkler) bu kıyılara karşı ikinci bir girişimde daha bulunacaklardır. Kuvvetleri, bütün kıyıya bir anda baskın verecek bir halde bulunacak ve filolarını, basacakları noktaların kuvvetine göre, dağıtacak ve böleceklerdir. İlk felaketi pek yakından izleyen bu haber, bu bölgede oturan halkın kafasında o kadar şiddetli korku hasıl etti ki araya Türk hareketine karşı koyacak bir kuvvet sokulmazsa halkın bütün kıyıyı boşaltması kesindir. Bu takdirde limanlar düşmana bırakılmış olur. Sahil ve deniz balıkçılığı yitirilir. Kral da donanmasını donatacak denizcilerden yoksun kalır. Pilçard²⁴ balıkçılığı pek olasıdır ki tamamıyla yitirilir. Böylelikle kralın gümrük varidatı da büyük zarar görür. En son, fakat en çok önemli olan zarar da pilçard balıkçılığı yüzünden bazı yıl 15.000, bazen 20.000 lira karşılığı²⁵ zararlar karşılıklıdır. Bu paranın hepsi ya da çok büyük bir kısmı Fransa'dan gelmektedir”.

²³ İrlanda'nın Türk korsanları tarafından vurulan kıyı parçalarında İngilizler sakin yaşıyorlardı. Sir Volter Gopinger İngilizlerin İrlanda'da yerleşmelerine karşı mücadelesini sürdüren bir İrlanda soylu kişisi idi.

²⁴ Pilçard, İngiliz sularında tutulan bir cins balığın adıdır.

²⁵ Bu sayıları altın Sterlin olarak anlamak gerekir (Amiral Afif Büyüktuğrul).

Lord Kirk'ün Lord Dochester'e yazdığı başka bir mektup da ki bu mektupta Baltimur'un haritası da vardır. Lord Kirk diyor ki:

“Türkler, bu sefer, Kirk ve King Reyl kalelerini zaptetmeye girişim yapacaklar. Bunların biri Hol Buleen kalesi olup, Kirk Nehrinin ağzındadır. Öteki de King Zeyl'in yakınında bulunan “Castle Park” kalesidir. Bu iki kalenin muhafızları da silahları da evvelce kaldırılmıştır”

Bu mektup Dublin'den yazılıyor; tarihi de 19 Şubat 1631'dir.

Yukarıda “Baltimur olayını belgelemekte başarı kazandım” demiştim. O belgelerden önce asıl bu olayı incelemeye vesile olan bir şiiri, esasını kaybetmeyecek biçimde, aşağıya naklediyorum. Bu şiir İrlanda'nın en ünlü şairlerinden Thomas Osborne Davis'indir.

Bundan on sekiz, yirmi yıl önce tarih öğretmenimiz merhum Şükrü Bey ders sırasında (İrlanda şiirleri ya da türküleri içinde “İspanya armadasına karşı cesur Türkler bize yardım ettiler” anlamında bazı şeyler var olduğunu işittim demişti²⁶. İngiltere'de bulunduğum sıralarda bu hususu araştırmak için İrlanda'ya ilişkin bazı şiir ve şarkı kitaplarını karıştırırken bu şiire rastladım. İşte bu rast geliş bazı incelemeler yapmama neden oldu.

Baltimur'un Yağması

Yaz güneşinin nermin şuuatı Cerbery'nin yüzlerce adası üzerine düşüyor:

Yaz güneşi hâlâ Gambriyel dağının kayalık geçitleri arasında parlıyor;

Kadim “İnichergin'in” yıkık mâbedi, tüy dökmüş bir kuş gibi görünüyor.

Ve sakın ve noúm bir ölü deniz içinde Bahri Muhit akıntısı işitiliyor;

Oltacılar kumsalda uzanmış yatıyor, çocuklar oyunlarını bitiriyor; küçük handaki dedikodular nihayet buluyor, aileler ibadet için diz çöküyor;

²⁶ 12 numaralı dipnotta Prof. Manfroni'nin verdiği bilgileri sıralarken Türk denizcilerinin de İngiltere ve Fransa gemilerinde hizmet olanağından söz etmiştim. Bu şiir fikirlerimi kanıtlayan bir belgedir. (Amiral Afif Büyüktuğrul).

Ve – aşk ve rahat ve huzur ile dolu bir halde – günlük çalışmalarını son buluyor;

İşte orada Baltimur şehri yatıyor.

* * *

Gece yarısı ile oraya derin bir istirahat, bir vecdi mükevkep çöküyor; karada, denizde, havada çarpınan dalgaların çıkardıklarından başka ses yok;

Müheyyel burunlar, harap kaleler bu sır-î sükütü his ediyor;

Yeşil çimenler ve bodur ağaçlar bu eseri helafeti teneffüs ediyor;

Gece o kadar sakin ki, Danes - Heed burnunu şu iki gemi – muhalif akıntıya karşı – pek çok olduğunu zannettiğim – küreklerine kökenmeli;

Oh,.. mutlaka tatlı bir aşk hakiki vazifesi onları sahile doğru şitabân ediyor – mutlaka bir aşığı Baltimur'da ah eden maşukasına getiriyor.

Şu kayak sokak boyundaki damların altında bulunanların hepsi, hepsi uyuyor ve hafif adımlarla yürüyen bu adamlar maşukuna kavuşmaya gelen aşığın dostları olmalı.

Boğuk bir feryat... Rüyada gibi bir ses ...Evin damı alev içinde..

Kızlar, hanımlar, efendiler yataklarından fırlayıp kapılara doğru koşuyor;

Eşik taşı üzerinde pırl pırl parlayan kılınçların sukutuyla karşılaşılıyor.

Ve herbir esmer ve sakallı yüzün beyaz ya da kırmızı şal – “Allah” nidası duanın, feryadın ve gürültünün fevkine yükseliyor an Yarap.. Cezayir'liler Baltimur'un hakimi oluyor.

* * *

Çıplak elleriyle keskin kılınçlara karşı kendilerini korumaya çalışan gençler fırlatılıyor; sonra valde oğlunu kesen kılıncın üzerine atılıyor;

Daha sonra büyük baba torunlarının eteklerine sarılmış durumda yere yıkılıyor, sonra genç kadınlar feryad ederek kaçıyor; çocuklarıyla bir yere saklanıyor;

Fakat bu, şu korsan boğulmuş, kafası ezilmiş halde yatıyor. Gerçi fazilet mahvoluyor, cesaret sönüyor, hasisler saklı hazinelerini teslim ediyor, fakat Baltimur'un yağmasında hiç olmazsa bir ocağın intikamı alınmış bulunuyor.

* * *

Yaz sabahı, civardaki ormanda kuşlar ötüşmeye başlıyor; şimdi onlar su başından ayrılan sütçü kızları göremiyorlar..

Yaz günü bu cesur süvari uzaktaki Bandon şehrinde geliyor. Bu oltacılar Fırtına Burnundan şu filika da Akadon'dan...

Onlar yalnız duman tüten duvarlarla, komşuların dökülmüş olan kanlarını buldular; çiğnenmiş ve saçılmış kumların üstünde bir zaman hayran ve pürperişan gezindiler;

Sonra denize atılarak Clear Burnunu geçtiler ve beş gdmına uzakta Baltimur'u tahrip eden korsan kadırgalarının ufuktan süzülüp kaybolmakta olduğunu gördüler.

* * *

Ah... Götürülenlerin bazıları kadırgaların küreklerini çekecek, bazıları da Arap atlarının hizmetkârı olacak.

Bu çocuk, bir şeyhin çocuğunu taşıyacak, şu da bir beyin ciridini..

Ah... bazıları Çanakale'nin tersanelerinde çalışacak ve bazıları da Mekke'nin kumluk vadilerindeki yollarda yürüyecek.

Bandon'dan gelen cesur süvarilerin aradığı kız "Dayı" için seçilmiştir. O, selâmettedir – hayır o ölmüştür – çünkü dayının sarayının ortasında hançerlenmiştir.

Ve o kahraman kız ateşte yakılmak için götürüldüğü zaman. Tebessüm ediyor, Ah Diriskob'un çocuğu. Bölümün'ü düşünüyor.

* * *

Şehrin korsan kılıncı altında çöktüğünden beri iki uzun yıl geçti. Onun çiğnenmemiş ocak başları etrafında büyücek bir cemaat toplanmış, duruyor, orada yüksek darağacı üstünde, sefil bir kişinin feryadettiği görülüyor.

O, Cezayirlilere klavuzluk eden Dan Garvanlı Hegettir...

O hiddetli feryatlar arasında kısa bir duaya nail olmaksızın düştü.

Çünkü o orada toplanan yüzlerce halkın hısım ve akrabasının doğranmasına sebep olmuştu – Bazıları Normanları İngiltere'ye getiren Morçağa lanet ediyor. Bazıları da ona ve İskaryot'a lanet ediyor.

* * *

Baltimur'un yağma edilmesine ilişkin olan birçok resmi belgeden yalnız iki mektubun suretlerini İngiliz evrak mahzeninden kopya ettirmiştim. Evrak mahzeni müdürünün "Aslının aynıdır" kaydını ve mühürünü taşıyan bu mektupların önemli kısımlarını dilimize çevirerek buraya naklediyorum:

Resmi evrak	İrlanda
Cilt. 252	No. 101

Bu mektup King Zeyl ve dolaylarının muhafazasına memur olan savaş gemisinin süvarisi Captain Hooc tarafından 19 Temmuz 1631 tarihiyle King Zeyl'den meclisi bahriye'ye yazılıyor:

Captain Hooc: "Son kez olarak mayısın yirmi birinde erzak aldık. Bir süre sonra erzakımız bitti; tekrar King Zeyl'e geri gelmek zorunluğunu duyduk." diyor.

Sonra tekrar almak için erzak var olmadığından, bazı gün et yediklerinden, bazı gün yalnız su içtiklerinden ve bazı günler de hiçbir şey yemediklerinden şikâyet ediyor. "İki Türk gemisi Lender End'de iki Fransız gemisi batırdı ve bir İngiliz barkosunu yakalayarak batırdı. Bütün adamları alakoydu. 19 haziranda geceleyin Baltimur' da demirledi ve buradan erkek, kadın ve çocuk olmak üzere 108 kişiyi alıp götürdü ve bir kişiyi de kılıçtan geçirdi.

Bu sıralarda bizim denizlere açılmamız için erzakımız olmadığı gibi bir aylık maaşımız da işlemiş bulunuyordu. Tayfamızın elbise gereksinmesi büyüktür. Bu konuda sayısız yazı yazdımsa da hiçbir tanesine yanıt alamadım... etc..."

Öteki Mektup

İngiltere kralı tarafından İrlanda hakim ve danışmanlarına 23 Ağustos 1631 tarihinde yazılmıştır. Bu mektup mutad olan hitaplardan sonra şöyle sürdürülüyor:

“Temmuzun dokuzu tarihiyle bizim danışman lordlarımıza yazdığımız mektuplardan memleketimize yapılan saldırıları ve geçen ayın yirmisinde Baltimur’da bir avuç Türk korsanı tarafından birçok uyruklularımızın esir alındığını anladık. Mektuplarınızda pek güzel söylediğiniz gibi bu iş, önceden benzerleri görülmeyen bir iştir. Fakat bu işi menetmek konusunda dikkatsiz ve kayıtsızlık da vardır. Bu soruna ilişkin önceden özel komisyonumuz tarafından mektuplarda anlatılan konuda kimin kabahatli olduğunu anlatmanızı bekliyoruz.

Amacımızı açık biçimde anlatmak için deriz ki biz – bu felâketi men için alınması gereken önlem ve kayıtların eksikliğinden ötürü – bu işte yüksek derecede bir kabahat görüyoruz.

Ve sizden kabahatin kime ait olduğuna ilişkin yapacağımız, araştırmalara dayanan bir anlatış bekliyoruz.

Çünkü ötedenberi o kıyıların korunması için gereken harcamaları çekiyor ve bu işe iki gemi tahsis ediyoruz. O sırada bunlardan hiçbirisi vazife üstünde ve denizde değilmi idi?

Bu gemilerin kaptanlarının birbirinden şikâyetçi oldukları ve her ikisinin de erzaksızlıktan sızlandıkları ve sizlerin de onlar gibi şikâyet etmekte olduğunuzu bilmiyor değiliz. Fakat karşılıklı şikâyetler bizi hiçbir biçimde inandırmış değildir. Bundan ötürü bizim hakim ve danışmanlarımız sizsiniz. Size kesin irademizi tekrar ediyoruz ki bu gerçeği ele alarak derin bir araştırma yapınız. Korsan hareketlerini menetmek için alınmadık ne önlem kaldığını (ki mektubunuzda bu noktaya hiç değinmemişsiniz) tarafımıza özellikle bildiriniz.

Türkler Amerika’da “Newfoundland” Sularında

Türk korsanlarının hayrete değer menkıbelerinden biri de ta Kuzey Amerika’ya kadar gitmeleridir. Bu yazının baş taraflarında Türk korsanlarının kullandıkları teknelere ilişkin bazı bilgiler vermiştik. İşte o teknelerle Atlas Okyanusu’nu baştan başa katedip Newfoundland sularında harekât yapıp ve birçok ganimet toplayarak geri gelmek her halde Türk denizcilerinin ne derecede pek gözlü, azimkâr ve mesleklerinin her türlü özelliklerine hakkıyla vakıf olduklarını göstermiştir.

Bu olayı 1663 tarihinde Londra’da basılmış olan pek eski bir tarih kitabında gördüm. Kitabın pek uzun olan adı “Türk İmparator-

luğu ve hükümeti'nin zamanımıza kadar yürütülmüş bir tarih içinde yeni bir mütalaası ve şimdiki Grand Segnier Sultan Mehmet IV'ün saltanat zamanı'dır.

Sultan Mehmet IV'ün resmini de taşıyan bu kitap birkaç kısımdan kurulu olup Türk askeri ve deniz kuvvetinden söz eden kısmı deniz kuvvetlerimizin o dönemdeki örgütüne ilişkin bazı bilgileri de verdiği cihetle özet olarak aşağıya alacağız:

“Türk Deniz Kuvvetleri üç filodan kuruludur.

“Biri Karadeniz ve Akdeniz'de seyreden ticaret filosudur. Bu filo Kafkasya ve Rusya'ya gider. Oralardan esir, bal, odun, balmumu ve başkalarını alarak Ağustos'a kadar İstanbul'a geri gelir.

İstanbul'dan İskenderiye'ye giderek hamulelerini keten, şeker, şerbet, (kayısı, limon ve başkaları) ile değiştirir ve ocak ayında konvoy halinde İstanbul'a geri gelirler. Bu önlem Maltalılarla Floransa galilerine karşıdır.

İkinci filo asıl muharebe filosudur ki, bu filo boğazlar arasında inşa ve techiz edilir. Üçüncüsü de Berberiyeye harp filosudur ki, bunların vazifesi bütün Hıristiyan âlemi kıyı ve denizyollarına akınlar düzenlemektir. Bu sonuncu filo sultanın, her ne kadar asıl harp filosu gibi her zaman eli altında değilse de gene başlıca kuvvetini kurar. Berberiyeye korsanları her ne kadar özerkliğe hevesli iseler de genellikle padişahın emirlerine itaat ederler.

Gerçi sultan bütün dünyaya bu korsanların Türkiye yasaları dışında bulunmalarından ötürü korsan işlemine tabi tutulmaları gerektiğini ilân ederse de bu ilan korsanların elde ettikleri ganaimi geri vermemek içindir.

Bunlara yalnız Türk kaleleri yanlarına demirlememeleri, kıyıya yanaşmamaları emredilmiştir.

Türk korsanları Batı Avrupa'ya saldırdılar, Cornwall'de zorla karaya çıktılar ve birçoklarını yataklarından kaldırıp esir ettiler. İspanya bile aynı işleme uğruyordu.

Bunlar, hatta, Amerika'da Newfoundland'a kadar gittiler ve oradan bir hayli ganaim elde ettiler. Zaptettikleri gemilerden biri ile Virjinya'ya gitmekte olan gayet güzel bir İngiliz kızını esir ederek Grand Segnor'e (Padişah'a) hediye ettiler. Rivayete göre bu kız, bugün de gözde olmak üzere padişahın sarayında bulunmaktadır.

Gemiciler genellikle pek sivil ve nazik, aynı zamanda zeki ve itaatlidirler. Bizim pek çok itaatsiz ve kaba gemicilerimiz gibi dinsiz ve alçak tabiatlı değildirler.

Türklerin gemilerine Karamürsel denir. Bunlar pupa ve başkasaraları pek yüksek gemiler olup yedi, sekiz yüz yolcu taşırlar. Fakat Portekiz kalyonları gibi yelkene az giderler ve savaşa elverişli değildirler.

Türklerin en güzel gemileri haraç almak üzere her yıl yükleriyle birlikte Hollandalıların hediye ettikleri gemilerdir.

Türklerin dört tane tersaneleri vardır. Biri Beyoğlu'nda olup -Kasımpaşa'yı murad ediyor- galiler için 23 gözü vardır.

İkincisi Gelibolu'da olup 20 gözü vardır. Bu tersanelerin ikisi de Kaptan Paşa'nın emri altındadır.

Üçüncüsü Kızıldeniz'de, Süveyşte'dir. 25 gözü vardır. Dördüncü tersane Basra'da olup 15 gözü vardır. Son iki tersane Kahire ve Basra Beylerbeyinin idareleri altındadır.

Türkler, son yıllarda Kasımpaşa ve Gelibolu tersanelerinin kudretlerini iki katına çıkardılar."

* * *

Türklerin dış denizlerdeki deniz harekâtı arasında başka bir tekil olay da bir aralık Kanarya Adaları dolaylarına gelen Bukanverler (Batı Hindistan korsanları) rast geldikleri bir iki gemiden kurulu bir Türk filosunu yendiler. Türklerin bu yenilginin acısını çıkarmak için ertesi yıl Amerika'da Antil Denizi'ne kadar gitmek üzere hazırlıklarda bulduklarını haber alan Bukanverler derhal uygun hediyeler vermek suretiyle, Türkleri bu akını yapmaktan vaz geçirmekte başarı kazandılar. Bukanverlerin asıl korkuları o sulara gelecek olan Türklerin kendilerini kovarak buraya yerleşmelerinin olası olmasıydı.

İşte buraya kadar yazdığımız parça, parça olaylar önceden söylediğimiz gibi Türklerin dış denizlerdeki deniz harekâtına ilişkin olmak üzere bildiğimiz ve bulduğumuz olaylardır. Bu harekâtın herbir safhasını araştırma ve inceleme sonucunda muntazam bir tarih biçimine sokacak meraklı kişileri böyle bir çalışmaya sürüklemek

emelidir. Özellikle denizciler, böyle bir çalışma yaptıkları takdirde denizler kadar engin teşekkürler kazanacaklardır.

Donanma Cemiyeti genelmerkez üyelerinden*
Ali Şükrü

Amiral Afif Büyüktuğrul'un Konu Üzerindeki Fikir ve Kanıları

Ali Şükrü Bey denizcilik tarihimize ilgili ciddi önemli ve şimdiye kadar akış biçimini bilmediğimiz bir olayı 1917 yılında ortaya çıkarmış; o tarihten bu yana kimse bu olay üzerinde durmamıştır. Bu konudaki faaliyeti her türlü takdirin üzerindedir. Anlattığı olay parçalarının, onun istediği gibi, aralarını doldurmak da bizim için olanaksızdır. Onun anlattığı dönemde yani 1625-1670 yıllarında "strateji" terimi ortada olmadığı gibi taktik kurallar da bugünden çok ayrıntılıdır. Biz onun strateji bilgilerine bugünün koşul ve kurallarına göre bazı bilgiler ekleyebiliriz:

Strateji, savaşı kazanmak hedefine yönelik olarak kuvvetlerin kullanılması ilmini kapsar. Motamot terim olarak değil de on altıncı yüzyıl başında Osmanlı Devletiyle İspanya Kralı ve Alman İmparatoru arasında, "deniz egemenlik" mücadelesi başlayınca denizlerde de stratejik hareketler yapılmış ve bu çerçevede Preveze, Cerbe, Leponta muharebeleri yapılmıştır. Korsan savaşında ise her hangi bir strateji kural ve koşulu yoktur. Nihayet; keşifler ve casuslar aracılığıyla denizyolları ve kıyılarda zengin bölgeler belirince korsanlar bu bölgelere saldıracaklardır. Türkler, Atlas Okyanusu'ndaki ilk faaliyetleri de strateji değil korsan hedeflerine yönelik olarak düzenlemişlerdir. Bundan ötürü, Ali Şükrü Bey'in isteği biçiminde olayların arasını doldurup bir "korsan savaşı stratejisi" ortaya koymaya olanak yoktur.

Buna rağmen 15 ve 16 ncı yüzyıllarda, daha eskiden de olduğu gibi denizlerde "denizlere sahip çıkmak" mücadelesi olmuş; denizde kuvvetli olan milletler, kendilerini denizlere sahip sayıp başka milletlerin denizlerde serbestçe gemi dolaştırmalarına engel olmuşlardır. Ufak milletler ticaret mallarını ya çok yüksek navlun ya da haraç vererek denizlerin sahibi olan millet gemilerine taşıtacak ya da

* 1909 da Kurulan ilk Cemiyet.

tahammülsüz vergi vermeye razı olup kendi mallarını kendileri taşıyacaktır.

İtalyan deniz tarihçisi Amiral Giuseppe Fioravanzo'nun dediğine nazaran, yalnız Türkler, denizlere sahip oldukları halde "denizlere sahiplik iddiası"nda bulunmadıkları gibi zayıf devletlere bol bol deniz ticaret imtiyazları dağıtmışlar; üstelik kendi ticaret mallarını da olağanüstü büyük navlunlar vererek zayıf devletlere taşıtmışlardır. Amiral Fioravanzo bu bilgiye "Türkler bu yüzden deniz imparatorluklarını kaybetmeye aday oldular" diye ortaya, bizce çok doğru, bir fikir de atmıştır. (Fioravanzo: I Liberta dei Mari, Deniz bağımsızlığı: önsöz)

Ali Şükrü Bey ele almadığı halde biz 15 ve 16 ncı yüzyıldaki deniz mücadelesi karakteri ve genel tarih üzerindeki etkilerine ilişkin bazı gerçekleri nakletmekte yarar mütalaa ettik.

Amerika kıtası ve Ümit Burnu'nun keşifleri sırasıyla 1492 ve 1497 yıllarında olmuştu. Her ikisi de Akdeniz deniz yollarının Türkler tarafından kapanmış olmasından ötürü Uzakdoğudaki ilk madde kaynaklarına başka bir yoldan ulaşmak hedefine yönelik olarak yapılmıştır. O kadar ki Amerika kıtasına ilk ulaşan Kristof Kolomb bile bulduğu Antil Adası dolaylarını Hindistan sanmış; Amerika'yı keşfettiğini öğrenmeden gözlerini hayata kapamıştı. Hatta bugün bile bazıları tarafından Antil Adalarına Doğu Hindistan denmesi bundandır.

Amerika keşfinin en önemli tarafı bu kıtada ve Uzakdoğuda bulunan başta altın olmak üzere, değerli ilk madde kaynaklarıydı.

Bu buluşlar Akdeniz'deki deniz mücadelelerini Atlas ve Hint okyanuslarına naklettikleri gibi Avrupa savaşlarını da yeni bulunan kıtaya doğru uzatmıştı. İlk zengin olan İspanya, Avrupa devletlerinde ilk kez olarak büyük bir donanma yapmış ve bu donanmaya da "Yenilmez Armada" adını takmıştı.

Keşiflerin ilk sonucu da Papa tarafından Hint ve Atlas okyanuslarının İspanya ve Portekiz arasında pay edilmesi olmuştu: Çünkü gerek İspanya gerekse Portekiz Katoliktiler. Papa da Katolik olduğu için bu okyanusların iki Katolik devlet arasında bölüştürülmesinde kilise için de yarar mütalaa etmişti.

İspanya ve Portekiz, okyanusları bölüşmüşlerdi ama; Fransa Kanada'da, İngiltere Kuzey Amerika'da, Latin devletleri de Güney

Amerika'da hicretin çoğunluğunu sağlamışlar ve buradaki yerleri de emirlerine alarak buraları kendilerine koloni haline getirmişlerdi. Bundan ötürü başta İngiltere olmak üzere Avrupa'nın Protestan devletleri Papa'nın ilâhi emrine karşı gelmezler; İngiltere üstelik kurduğu korsan filolarıyla 1588 yılında İspanyolların yenilmez armadasını yenerek Atlas Okyanusu'na sahip çıkmıştı. Hollandalı Hukukçu Gorzio İngilizlere "Hani siz okyanuslara sahip çıkan İspanyol fikirleriyle mücadele etmişsiniz. Şimdi nasıl oluyor da İspanyol fikirlerini kendinize mal edip okyanuslara sahiplik iddia ediyorsunuz?" diye sorduğu zaman da İngiliz Hukukçu Selden "Biz okyanusların sularında sahiplik iddia etmiyoruz. İddiamız bu denizlerin altındaki topraklardır. Biz o toprakları savunuyoruz..." diye yanıt vermişti. Bundan sonra İngilizler korsanlarla savaş ya da mücadele için bazı deniz tören kuralları koyacak ve kuralların ışığında korsan gemilerini yakalayacaktı. Onların koyduğu kurallara göre korsan gemileri İngiliz savaş gemisi gördükleri zaman "Seninle mücadele etmeyeceğim, seni selamlıyorum" anlamına yelkenleri boşaltarak ve kürelerini havaya kaldırarak İngiliz savaş gemisini selamlayacaklardı. İngiliz savaş gemisi ise bu selama aynen mukabele etmek zorunda değildi. İşte bu şekil rüzgâr ya da bilek kuvvetiyle hareket eden korsan gemilerini olduğu yerde durmaya zorluyor; bu suretle İngiliz savaş gemileri korsan gemilerini daha büyük kolaylıklar içinde yakalıyorlardı*.

Nihayet İngiltere'den hicret eden serüven seven kişiler, yerlileri de yanlarına alarak Filadelfiya beyannamesiyle ve anavatanları İngilizlerle yaptıkları savaş sonunda Birleşik Amerika Devletlerini kurmuşlardı. Fakat yıllar sonra Cumhurbaşkanı Monroe'nun "Splendit Isolation" adını verdikleri prensibi** ortaya koyunca bundan en çok yararlanan gene İngiltere olmuştu. Çünkü Amerika ticaret donanması yapmayınca İngiltere, ilk madde kaynağı ve sanayi maddeleri bakımından en zengin olan Amerika Birleşik Devletlerinin armatörü yerine geçmiş, deniz taşımacılığında elde ettiği

* Bu sistem tören gelenek olarak bugün bile sürdürülmektedir. Topla selamlık yapacak bir gemi ilk önce gemisini durdurmak zorunda olduğu gibi topla selama uğrayan devlet adamı, vali ve komutanları taşıyan sitimbotlar da top selamını duyar duymaz teknelerini durdururlar ve top selamı bitinceye kadar da hareketsiz beklerler.

** Amerika Amerikalıdır. Amerika, kıta dışında yaşayan milletlerin işine karışmayacak ve bu devletleri de Amerikan?

büyük servetlerle Amerika dışındaki milletlerin en zengin olanı biçimine girmişti.

* * *

Keşifler dünya ticaretine yoğunluk vermişti. Bu sırada Amerika'nın dışında dünyada iki büyük deniz imparatorluğu vardı: Osmanlı Devleti ve İngiltere İmparatorluğu . . . İngiltere Kraliçesi Elizabeth de gelişmeden yararlanmayı bilecek ve imparatorluğunun temelini deniz ticaretiyle bu ticaretin güvencesine dayayacaktı. Ticaret ve ticaret güvencesi de dünya ekonomisinin can damarını tutuyordu. Vasiyetinin ana çizgileri şunlardı:

1. Dünyadaki bütün deniz geçitlerini tutmak ve bu suretle "Güneş Batmaz İmparatorluk" adını verdiği politikayı düzenlemek. İngiltere'nin bayrağının biçimi böyle bir imparatorluğu temsil ediyordu.

2. Ekonomi müesseselerini kurmak ve yüzlerce deniz ticaret müesseseleri kurmak . . .

Tüccarlarına nasihat veriyordu: Deniz aşırı bölgelere gittikçe gidiniz; devlet donanması size güvence sağlayacaktır . . .

Amirallerine vasiyet ediyordu: İngiltere savaşa girdiği zaman öyle bir savaş yönetimi kuracak ve sürdüreceksiniz ki savaş sonunda düşman, müttefik ve tarafsız hiçbir devlet İngiltere'den daha üstün bir ekonomi kuramayacak.

Politikacılara vasiyet ediyordu: İngiltere, daima kuvvetten yana kendisinden daha güçlü olan iki devletin donanma toplamından daha üstün bir donanma yapacak. Bu da İngiltere'nin Splendit Isolation politikasıydı.

Osmanlı İmparatorluğu ise Akdeniz'deki keşiflerden sonraki çıkarların okyanuslara kaçmaması için, öteki milletlere bol bol ticaret imtiyazları vermiş, dünyanın teknik gelişmelerini izleyemediği için de bu imtiyazlar kapitülasyon biçimine girmiş ve Osmanlı Devleti'nin çöküşünü hazırlamıştır.

En güzelini rahmetli Prof. Mükrimin Halil söylemişti. Değerli arkadaşım emekli yüksek mühendis Tümamiral İzzettin Göğen'den duymuştum: "Mükrimin Halil'den savunma Akademisi öğrencileri Osmanlı tarihinin kısa bir özetini yapmasını istedikleri zaman; Avrupa'nın ortasına kadar yağma için gittiler. Bu yağmalar bittiği

zaman eski sınırlarına döndüler. Şimdi de birbirlerini yağmalıyorlar...”

Her ne olursa olsun Osmanlı Devleti 1299 yılında Sakarya Nehri boylarında kurulmuş, deniz çıkarlarına sırt çevirmek yüzünden İstiklal Savaşının Sakarya Muharebesini kazanmasından sonra çökmüştür. (Değerli arkadaşım ve sınıf birincisi Emekli Tümamiral Tefvik Sargut'un bir konferansına eklediği yüksek fikirlerden).

* * *

Ali Şükrü Bey'in naklettiği İngiliz Şairi Thomas Osborne'un yazdığı şiire gelince: Kamuoyu denizci olan İngiliz şairleri İngiliz halkını, denizci rakip gördükleri Türklere karşı tahrik etmek için bu biçim şiir ve senaryoları daima hazırlayıp yayınlamışlardır. Nitekim Türkleri pek yakından ve gerçek olarak tanıyan İngiliz Amirali Adolphe Slaide de, Thomas Osborne'dan da ağır yazdığı şiirle ilişkin olarak şunları yazmaktadır. (Bakınız: Deniz kuvvetleri yayımlarından Müşavir Paşa'nın Türkiye seyahatnamesi) “Lord Byron Yunan ihtilali sırasında iki güzel Yunanlı kız bulup bunları melek biçiminde giydirdikten sonra bu meleklerin babalarını ve ailelerini Türkler öldürdü” diye şiir yazdı. Onun bütün şiirlerinde Türkler zalim, Yunanlılar da Bizans medeniyetine dayanan masumlardır. Gerçekte, olayları da birer birer anlatıp Yunanlıların hem zalim hem de yalancı masum oldukları sabittir. Onlar Bizans'ın varisi değil Giriktirler. Lord Byron Yunanlıları tutacağı yerde Türkleri tutsaydı uygarlığa daha iyi hizmet ederdi” demiştir.

Ali Rıza Seyfi'den de şunları okumuştuk (Adolphe Slaide'in kitaplarının çevirisi): Yunan isyanındaki olayların ve Yunan zulümlerinin en iyisi ve gerçeğini 1827-28 lerde İstanbul'daki İngiliz Büyükelçiliği papazı Mister Walsh üç ciltte yazmıştır. Ne yazık ki bu kitapları bütün aramamıza rağmen bulduramadık.

LUTFİ PAŞA'YLA İLGİLİ YENİ BİR BELGE

İSMET PARMAKSIZOĞLU

Kanunî Sultan Süleyman devrinin bilgin vezirlerinden biri olan Lutfi Paşa, Osmanlı vezir-i âzamları arasında kişiliği ile yazdığı eserlerle ayrı bir değer taşımaktadır. Onun Osmanlı devletinin kendi zamanına değin gelen bir tarih yazdığı gibi” Yayınlayan Âli Bey. Önsöz. Kilis’li Rif’at. Tevarih-i âl-i Osman. İstanbul 1341.” ekonomi-politik alanında kaleme aldığı Asafnâme “Yay. Tschudi. Der Asafnâme des Lutfi Paşa. Berlin 1910 ve Doç. Dr. Ahmed Uğur. Asafname. İlahiyat Fak. Dergisi. Ayrı basım. ile Türk siyasi tarihinde olduğu kadar, Türk tarih yazarlığı ile de ayrı bir şöhret yaptığı herkesçe bilinmektedir. Bak. T. Gökbilgin. Madde. Lutfi Paşa. İA., M. Fuad Köprülü. Lutfi Paşa. Türkiyat Mec. Ayrı basım. İstanbul 1925.

Bizim burada sunacağımız kaynak mahiyetindeki eser ise, Lutfi Paşa’nın 1537’de donanma-yi hümâyunla yaptığı seferle ilgilidir. Bilindiği gibi Lutfi Paşa Rumeli beylerbeyi iken Barbaros Hayreddin Paşa ile birlikte ve donanma serdarı olarak Akdeniz harekâtına memur edildi. Başarda, kadirge ve yardımcı gemilerle birlikte 280 parça gemi ile 20 Mayıs’ta İstanbul’dan yola çıktı. Kâtib Çelebi, Tuhfetü’l-kibar, Yay. O. Şaik - Gökyay. İstanbul 1973. 7’vd.

İşte tanıtmak istediğimiz Kastamonu’lu Hariri Abdülcelil’in Ferahat-nâmesi bu Körföz seferi ile ilgilidir.

Kastamonu Halk Kütüphanesi’ne Numaniye medresesinden intikal eden bu yazma, 1507/1 numarada kayıtlıdır. Hamdele ve salvele bölümünü ihtiva eden birinci yaprağı düşmüştür. 2a yaprağından devam eden eser, yazarının Kastamonu’dan İstanbul’a gelişinden sonra, Galata’ya geçişi ile başlamakta ve bu tarihte Galata’dan itibaren Kasım Paşa, Sütlüce, Okmeydanı, Kâğıthane’nin o tarihlerdeki durumları, çağının edebî değerlerine göre nazım ve nesir yoluyla anlatıldıktan sonra, donanma-yi hümâyunun sefere hazırlanması, malzeme ve mühimmatın gemilere bindirilmesi, askerin ve seferde görev alan beylerle Lutfi Paşa’nın padişaha veda ettikten sonra donanmaya girmeleri, İstanbul’dan hareketle Gelibolu’ya varış ve

Gelibolu'dan hareket, Lutfi Paşa'nın Pulya (Puglia) diyarında aldığı hisarlar bölümlerinden oluşmaktadır. Divanı kırması bir yazıyla 205×150 — 130×90 mm. ölçüsünde, her sayfası 13 satırdan ibaret olan bu küçük, 46 yapraklık zafernâme, Osmanlı tarihinin bir safhasını aydınlatmak bakımından ayrı bir değer taşımaktadır.

Eserin yazarına gelince; adını “ve az’afu ibadi’llah, er-râcî bi’l-meliki’l-cemil, ahkaru’l-abîd Abdü’l-celil” diyerek belirtmekte ve “vatan-ı aslimden yani şehri-i Kastamonî’den niyyet-i sefer birle huruc idüb menazil ve merahil-i şî’ab-i hevelnâk ve vâdi-i bevâdi-i sa’abnâkde enduhnâk-i hüzn ü melâl” sözleriyle de Kastamonu’lu olduğunu bildirmektedir. Buna göre yazarın bir sipahî ya da zaîm olması ve sözü edilen Korfu seferinde görevlendirilmesi olasıdır.

Eserin yazma nedeni ise, kadarıyla diyelim ki, Zaîm Abdülcelil Bey’in Lutfi Paşa’dan ilgi görmesi ve beklemesidir. Nitekim “esb-i fikre hayret başın koyub divane gibi kendi özümde didim ki, acib ben üftâde bi-kes ü bi-cây u mu’az ve bi-zahîr ü nâ-tüvan ü bi-mülâz olan hakir-i derdmende ve fakir-i müstemende bu büzürgvâr-i nâmdarun der-i saâdetmeâbî gubarını bu alil-i pürderd gözüne sürme vireler mi?” sözleriyle bu tahassürünü dile getirmiştir. Ama bir kaç yaprak sonra “sahib-i izz ü celal olan saâdetmend bu bendelerine buyurdu kim bu memduh-i enam ve Mahmud-i hâs ü âm olunan düstur-i kerimü’ş-şanın dokuzyüz kırküş tarihi esnasında emr-i hakaniyle memalik-i Efenk’te diyar-i Pulya’da vâki olan gaza ve cihad ve anun aldıkları kıla-i pulad-nihad ve deryada olan küffar-ı bedâyinin sefayin-i güzini harkı tûb-i can-şikâr ile fülk-i felek âsâları gark olduğu mesfur-i sahayif-i esfare anı dahi bilece ilhak eyle deyü sipariş ettiler.” sözlerinden biz Abdülcelil Bey’in bu seferle ilgili günlük anılar tuttuğu, Lutfi Paşa ile yakınlık sağlayınca bu notların Paşa’nın isteği üzerine daha genişletilerek yazılması buyruğunu aldığı ve böylece de isteği ilgiye kavuştuğu kanısına varmaktayız. Kaynaklarımızdan Kastamonu’lu Abdülcelil’in, Harirî mahlasını almış bulunan şair olduğu öğrenilmektedir. Latifi. Tezkire. İstanbul 1314. 129., Kınalı zade Hasan Çelebi. Tezkire. Yay. İ. Kutluğ. Ankara 1928. I. 238 ve de A. Sırrı Levend. Gazavatnameler. Ankara, 1956. 67. Latifi’ye göre; Harirî yani, Abdülcelil. Damad Pargalı İbrahim Paşa’nın ve Defterdar İskender Çelebi’nin himayelerine mazhar olmuş, şairlerden biri olup “bu vaktin ayânından ve ümera-i kelimın

erkânındandır.” Kaside ve muamma söylemede çağının önde gelen şairlerindedir. Ama gazel söylemekte “ol kadar mehareti ve şiir demede çendan mümareseti yok idi.” Hasan Çelebi ise bu değerlendirmeyi eleştirerek tümünden onun parlak bir şair olmadığını bildirmektedir.

Latifi'ye ve Kâtib Çelebi'ye göre Kanunî Sultan Süleyman devri fütuhâtını anlatan bir Süleymannamesi ya da Tarih-i âl-i Osman'ı vardır. Keşf el-zunun. İstanbul 1941. I. 284. Kâtib Çelebi bu Osmanlı Tarihi'nin sadece Sultan Süleyman devrini ihtiva ettiğini beyan eder. A. Sırrı Levend ise eserin mevcut olmadığını söyler. Böylece Ferahat-nâme ile Hariri'nin ikinci bir eserinin varlığı ortaya çıkmış bulunmaktadır.

Ferahat-nâme Lutfi Paşa için yazılan bir tarih kıt'ası ile bitmektedir.

Düstur-i şâh-i âzam olduğuna tamam
Tarihini ana ben didim vezîr-i afham 944(1537)

A PROPOSAL FOR RESEARCH ON INDO-TURKISH RELATIONS

by

Dr. N. AKMAL AYYUBI

Institute of Islamic Studies
Aligarh Muslim University
Aligarh (U. P.) INDIA

Interchange between India and Turkish world is older than Islam and there is little doubt that Indians and Turks during the Hittite period¹ have several common religious concepts and even political contacts. It is generally believed that the first contact of the Turks took place with the campaigns of Mahmud Ghaznavi in India in the first decades of the 11th. century A. D. but in fact India came into direct contact with the Turks through Turkish states first established on Indian soil in the first century B. C. long before the advent of Muslims in India². This was the first phase of Indo-Turkish relations which ended with the fall of the Turk Shahi dynasty³. Later on in the second century of Christian era a famous Turk ruler emerged in India and made his way to the glory and renown. He is known as Kanishka (120-162 A. D.). Warahmehra, in his well-known Sanskrit work of *Raj-trangi*, describes the emperor Kanishka and his successors as belonging to Turushka family. The details of description of this emperor available to us, positively point to the fact that Kanishka belonged to Turkish race and not to Mongols. His coins bears the title of *Shāunānushāh* which is a Turkish word. The boundaries of the empire of Kanishka were extended to Patli Putra and Ujjain in the south while in the

¹ 1600 B. C. – 1200 B. C.

² N. Akmal Ayyubi, Turkish Language and Culture, *Radiance Viewsweekly* of Delhi, Vol. 10, No. 47 p. 12.

³ It was supplanted by Kallar, usually identified with Lalliya, and over it remains a new dynasty remembered as Hindu Shahiya was established which was terminated by the Turks associated with the Ghaznavids dynasty in the 11th. century A. D.

north included such states of Turkistan as Khutan, Yargand, Kashghar etc. It was during this period that Buddhism crossed the Himalayan boundries and penetrated into Turkistan. Turks took to the new religion in huge numbers. Sanskrit works like *Suvarnaprabhasha* and *Mahāparinirvānasūtra* were translated into Turkish and the language of the Turks began to receive the influences of Sanskrit. In few Turkish lands even Turkish language began to be written in that script in which Sanskrit was written. This script is still known as *Brahmī* or *Brahmanī*. Even today Sanskrit words are found in the Turkish language and the German Academy of Sciences of Berlin preserves numerous Turkish books written in that script.⁴ During this period Turkish migrations from Central Asia also took place and settled down in Rajasthan, Gujarat and other parts of north-western India, adopting Indian religious practices, costumes and traditions on the one hand, and Central Asia of Turks received and accommodated Indians in the same way as India had done for the Turks and many Indian tribes migrated to Central Asia and settled there on the other hand. It is a matter of deep interest and significance that while the Ghaznavid forces fighting in India were generally headed by Turk commanders, their armies fighting in Turkistan, in Khurasan and other countries were consisted of mainly by Indian soldiers and were under the command of a Hindu general whose name was Tilak. When the governor of Punjab, Ahmad Niyāltigin revolted against Mas'ud (1031-1040), the army sent to crush the rebellion was under the command of the same Tilak. These are all indications of the Turkish people's contacts with ancient India and they have to be worked out by deep research.

The second phase of Indo-Turkish relations begin with the invasion of India by Amir Subaktigin. It cuts right through the Ghurids (1186-1206), Slave dynasty (1206-1211), Iltutmish (1211-1266), Balban (1266-1290), Khaliis (1290-1312), Tughlugs (1320-1413), 'Adil Shahis, Qutab Shahis and ends with the dynasty of the Timurid⁵, the so called Mughul dynasty (1526-1857). This period of interrelations of Turks with India had tremendous effects on Indian

⁴ N. Akmal Ayyubi, Studies in Turkish, *The Hindistan Times* of New Delhi, dated 30.11.71, p. 9.

⁵ N. Akmal Ayyubi, *A versified Treatise on Mysticism*, Aligarh, 1968, p. 9.

society and deep influences on Indian culture. During this period, a new indigenous language grew in the army camp through an interaction of Turkish, Persian and Indian languages and this came to be known as Urdu. It is a fact that a large number of Turkish words are used freely in Urdu whose grammar is basically Indian. Similarly, in many other aspects of Indian culture, Turkish influences are apparent. They may be traced in dress, food habits, customs and traditions. In architecture and fine arts Turk's influences are wide and deep. In paper-making, book-binding, glass, leather and several chemical industries and other arts and crafts, Turkish knowledge and skill is apparent even to-day. It will not be improper to say that the lotus dome in the architecture of Asia has been claimed by different people, but it is quite certain that it travelled from the early mosques of the Muslim to Central Asia and then came with the Turks to India. The same applies to the mosaic. These are also fascinating subjects for research in connection with Indo-Turkish relations.

The political and diplomatic relations between India and Turkey were also very friendly. The Bahmanis were the first Indian rulers to establish diplomatic contacts with Constantinople⁶. They were followed by Muzaffer Shahis of Gujarat⁷ and later by the Timurids. After the fall of the Timurids these relations were continued by the Nizams of Hyderabad, Tipu Sultan of Mysore, and Nawabs of Arcot (Madras) and even during the British occupation of India, there were bi-lateral exchanges of diplomatic missions between India and Turkey⁸. Some of these diplomatic contacts have been worked out by some Turkish and Indian scholars but can be studied further and are important subjects of deep research and extensive investigations.

The establishment of the British rule in India closed nearly all avenues of normal relations with the Turks. India and Turkey were virtually under imperialism and we can hardly expect to find more than mutual sympathy and support in the struggle for emancipation and freedom. Pan-Islamism and the Young Turks movement had

⁶ G. M. Nizamuddin Maghrabi, *The Ottoman Gujarat Relations Published in Studies in the Foreign Relations of India – Prof. H. K. Sherwani Felicitation Volume*, Hyderabad, p. 185.

⁷ Ibid.

⁸ Ibid.

influenced India's freedom. The Khilafet movement of India was a direct product of the India's affection for the Turkish people and represented the aspiration of Indians with regards to this institution, but it, at the same time, characterized the nationalist Muslims' struggle for India's independence especially under the leadership of Muhammed Ali and Shaukat Ali. This movement played a significant role in fostering closer relations between India and Turkey. The dynamic personality of Kemal Atatürk had also fired the imagination of Indians. He had either directly or indirectly influenced India's freedom and more so the political, social and religious outlook of Indians. The impact of his revolution in India has been very deep and widely felt. His victories over the Greeks were hailed by Indian leaders like Pandit Jawaharlal Nehru, Maulana Abul Kalam Azad and others who were in jail at that time, and all over India people welcomed the emergence of a new Turkey. Mustafa Kemal's was a household name in India as a great fighter for liberation and a man of great courage and insight. This was a period in India when the Indian National Congress party was gaining roots in the villages and was becoming a truly representative of the people. During this period when the Sultanate had been abolished in Turkey and the Khilafet was at stake, the Muslims of India were doubtful if the spiritual leadership of the Khalife of the Islamic world would also vanish. Hence, sentiments were expressed by the late Agha Khan and justice Ameer Ali against the abolition of the Khilafet.⁹ The Muslims of India formed a Khilafet Committee which established its headquarter in Bombay and Khilafet agitation was started. It was a direct product of the India's affection for Turkish people. They even endorsed the idea of a British protectorate over the Ottoman Caliphate¹⁰ which represented their aspirations for the retention of the spiritual leadership of the Turks. Its abolition created a certain initial dismay in India where the Turkish Revolution had been seen as a fight by a Muslim state for its freedom with Kemal as the Sword of Islam¹¹. But soon Khilafet in India came to mean Anti-British struggle and thousands of Muslims were arrested and

⁹ See A. J. Toynbee, *Survey of International Affairs*, 1925, p. 571.

¹⁰ See Maulana Mohammad Ali, *My life*, Edited by Afzal Iqbal, London, 1944.

¹¹ Lord Kinross, Atatürk, London, 1964, p. 386.

sent to jails. However, the Khilafet movement continued in India and finally by the late thirties its leaders worked for the Muslim League which emerged as a party in 1935.

The sentiments of the Indian Muslims for the retention of Khilafet in Turkey were short lived but these have to be appreciated in the light of their desire for the existence of a central spiritual leadership from Turkey. To say that the Muslims' demand for retention of the Khilafet touched off the abolition of the Khilafet in Turkey would be a far-fetched idea, for Kemal Atatürk and others were probably already adamant about its abolition long before the Muslims expressed their desire. Soon their sentiments were subsided as the truth became clear. The Caliphate, deprived of its temporal, hence its political power, no longer had any reality¹². It is also interesting to note that the government of Atatürk was declared un-Islamic by many religious organizations of the world for modernising Turkey. The case was, later, referred to Qari Muhammad Tayyab, the then Rector of the most revered Indian institution of Islamic learning, Darul-Uloom of Deoband¹³, who had declared his government as Islamic. All these aspects require further investigation and research.

A new chapter in Indo-Turkish relations has began since 1947 when India also became master of his land. The dawn of freedom witnessed speedy demolition of the artificial barriers that separated the peoples of India and Turkey and the scope of India's relations has now widened considerably and embraces all aspects of life of both the peoples. The Government of the Republic of India and the Government of the Republic of Turkey, desirous of strengthening the friendly relations signed a cultural agreement in 1951. In pursuance of the Article 10 of this Agreement, official delegations of the both countries held joint consultations again at Ankara in March 1976 and a programme for cultural cooperation for 1976 and 1977 was agreed upon and signed. In 1978 two pacts were again signed at New Delhi. One of them was signed by the Turkish Foreign Minister and Indian External Affairs Minister for economic and technical co-operation involving exchange of experts and provision of training facilities. The other

¹² Ibid. p. 386-387.

¹³ See my article "*Laik Hint Cumhuriyetinde İslami Eğitim yerleri*" published in *Ulus* of Ankara dated 31.5.1965.

Agreement on Indo-Turkish Cultural Exchange Programme, covering three years from 1978, was signed by Indian Education Minister and Foreign Minister of Turkey for cooperation between the two countries in the fields of education, art and culture, sports and youth activities and mass media. These agreements also require critical study of further improvement of Indo-Turkish cultural relations.

Indo-Turkish relations are not moulded by emotional factors. It has roots in history and the Turks and Indians are bound together by historical and cultural bonds. Therefore, it is necessary to highlight these facts. Only for this purpose I have written few articles and research papers. One of them is entitled "*Hint Kültürü üzerinde Müslüman Türk Tesirleri*" which was published in *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi* of Istanbul University¹⁴. The second published in *Tarih Araştırmaları Dergisi* of Ankara University¹⁵ is entitled "*Hindistan Türklere Neler Borçludur*". The third article which is entitled "*Türk-Hint İlişkileri*" was published in *Akşam*, of Istanbul¹⁶. The fourth paper on "Turkish words in Urdu" was published in *Ma'arif* of Azamgarh.¹⁷ And the fifth on "Turkish influences on Urdu" was published in *Tahreer* of Delhi¹⁸, and which was reproduced in *Zabān ve adab* of Delhi¹⁹. But this is not adequate for the purpose. It will be useful to make deep research and extensive investigation and then write a comprehensive book on "Indo-Turkish Relations". For doing this job it is also essential to examine and collect all the materials preserved in various libraries, museums and archives of Turkey²⁰, India and other places. I, therefore, request young scholars of Turkey and India to do needful.

¹⁴ Vol. III, No. 3-4.

¹⁵ Vol. II, No. 2-3.

¹⁶ dated 2.6.1965.

¹⁷ Vol. 104, No. 6.

¹⁸ Vol. 5, No. 1.

¹⁹ October 1972.

²⁰ See my paper on "Archives of Turkey as a source of Indian History" which was published in the *Proceedings of the Forteenth session of Indian History Congress*, 1979, pp. 973-978.

BÜKREŞ ANDLAŞMASININ MÜZAKERESİ 1811 - 1812¹

Dr. FEHMİ İSMAİL

Osmanlılar, 1802'de Fransızlarla Paris Andlaşmasını yaptıktan sonra, kendilerini yakından ilgilendirmeyen Avrupa olaylarına katılmak istemeyip, resmen tarafsızlıklarını ilan etmişlerdi. Ancak Rusya ile İngiltere Bab-ı Ali'yle 1799'da yapmış oldukları ittifakın hâlâ muteber olduğunu iddia edip Osmanlıların hakikaten serbest ve tarafsız bir siyaset takip etmesine mâni oluyorlardı. Hatta 1805'te Rusların tazyikiyle Osmanlılar Ruslarla ittifaklarını yenilemek zorunda kalmışlardı. 1805 sonlarında Fransa'nın Avusturya ile Rusya'yı yenmesi Osmanlılara, Rusların Osmanlı İmparatorluğu'nda haiz oldukları imtiyaz ve müdahale haklarını azaltmak için güzel bir fırsat yarattı. Ancak Osmanlıların bu niyetle aldıkları tertibat iki devlet münasebetlerinin süratle bozulmasını intaç etti. 1802'de Eflâk ve Buğdan'a tanınan imtiyazlara rağmen, 1806 Ağustosunda Rus taraftarı addedilen Eflâk ve Buğdan voyvodalarının, tayin edilmiş görev müddetleri dolmadan, Bab-ı Ali tarafından azilleri Rusya'nın bunların tekrar görevlerine getirilmelerini ısrarla talebine ve aksi takdirde Osmanlılarla münasebetlerini kesme tehdidinde bulunmalarına sebep olmuştu. Bu durum karşısında, harbi arzu etmeyen Osmanlılar mazul voyvodaları görevlerine iade etmeye razı oldular, fakat onların bu fedakârlığı harbi önleyemedi, çünkü 1806 Kasımında Rus işgal kuvvetleri Memleketeyn'e girdi.

Rusları Memleketeyn'i işgale sevk eden amiller henüz tatmin edici bir şekilde açıklanmamıştır. Vistula Nehri üzerinde bulunan

¹ Bu makale *The diplomatic relations of the Ottoman Empire and the Great European Powers, 1806-1821* (Londra, 1975) isimli doktora tezimin bir bölümünün biraz değiştirilmiş şeklidir. Maddi yardımlarıyla çalışmalarımı mümkün kılan Governing Body of the School of Oriental and African Studies ile Central Research Fund'a teşekkürlerimi ifadeyi bir borç bilirim. Bu makaleyi hazırlarken her türlü yardımını esirgemeyen kardeşim Ziver İsmail'e ve Başbakanlık Arşivi Genel Müdürlüğü'nde çalışırken büyük yardımlarını gördüğüm sayın Turgut Işıksal ile sayın Rauf Tuncay'a da teşekkürlerimi ifade etmek isterim.

Rus orduları başkumandanı Kamenski Rusya'nın Fransa'ya karşı savaşa hazırlandığı bir anda ikinci bir cephe açmasının mahzurlarını Aleksander'e arz ettiği zaman Aleksander, Memleketeyn'i iki mülâhazaya mebni işgal ettiğini açıkladı. Evvela Bab-ı Ali'ye karşı isyan durumunda bulunan Sırlara yardım etmek istiyordu. Fakat bundan daha mühimi, Osmanlıların ileride nasıl hareket edeceklerinden emin olmadığından Rusya zaten Dniestr üzerinde bir ordu bulundurmamak mecburiyetinde kalacaktı. Aleksander, Memleketeyn'i işgali, hudutta beklemeye tercih ediyordu². HERNASILSA, Rusların bu sırada Memleketeyn'i toprak kazanmak amacıyla işgal etmiş olmadıklarını farzetmek yerinde olacaktır.

1806 - 7 kışında Fransız - Rus çatışması yaklaşınca Ruslar Memleketeyn'i işgal etmekle ne kadar büyük bir hata etmiş olduklarını anladılar. İngilizlerin Osmanlıları Rusya ile yeniden münasebet kurmaya ikna edebilmek için giriştikleri diplomatik ve askeri çabalar neticesiz kalınca, Ruslar Osmanlılarla doğrudan doğruya temas kurmaya karar verip Pozzo di Borgo'yu Çanakkale Boğazı'na gönderdiler. Osmanlılar Pozzo di Borgo'nun barış tekliflerine pek ilgi göstermediler; ve neticede iki taraf henüz müzakereye başlamadan Fransa ile Rusya Tilsit Andlaşmasını imzaladı. Pozzo di Borgo'ya verilen talimattan Rusların işgal etmiş oldukları toprakları alıkoymayı tasarlamadıkları anlaşılıyor. Aynı zamanda Ruslar Sırbistan'ın Eflâk ve Buğdan gibi bir prenslik olarak tesisini arzu ediyorlarsa da, bu maksada ulaşmak için kendi menfaatlerini fedaya hazır olmadıkları aşikârdır³.

Tilsit Andlaşması gereğince Rusya, Fransa'nın Bab-ı Ali ile Ruslar arasında tavassutunu kabul etmiş ve Paris'te müzakerelere başlamak üzere Osmanlı ve Rus murahhasları tayin edilmişti. Tilsit'te Napoleon ile Aleksander Osmanlı İmparatorluğu'nun taksimi hususunu görüşmüşlerdi. Aleksander umumi bir taksime mukaddeme olarak Memleketeyn'in Rusya'ya terkini talep etti. Ayrıca Anapa'dan Poti'ye kadar doğu Karadeniz sahilinde işgal etmiş olduğu Osmanlı topraklarının kendisine terkini ve Sırbistan'ın da bir prenslik olarak

² Aleksander'den Kamenski'ye, 15/27 Aralık 1806, *Vneshnyaya Politika Rossii XIX i nachala XX veka*, 8 cilt, 1 inci seri, (Moskova, 1960-1972), III, 439-41. Buradan itibaren *VPR* diye kısaltılacaktır.

³ F. İsmail, *The diplomatic relations of the Ottoman Empire and the Great European Powers, 1806-1821*, doktora tezi, 100-102.

tesisini istiyordu. Osmanlılarsa, Fransızların Rusya'ya karşı kendilerini desteklemek hususunda defalarca vermiş oldukları teminata güvenerek, Rusların işgal etmiş oldukları bütün toprakların iadesini; Rusların Osmanlı işlerine müdahalelerine son verilmesini; ve Çanakkale ve İstanbul Boğazlarının bütün ecnebi harp gemilerine kapatılmasına Rusya'nın razı olmasını istiyorlardı⁴. Aslında resmen müzakereye hiç başlanmadı; fakat 1807 Temmuzunda ara verilen harbe ancak 1809 Nisanında devam edildi. Bu esnada Fransız - Rus münasebetleri bozulmaya başladı. Ruslar Fransa ile savaşın artık kaçınılmaz olduğuna inanıp, Osmanlıları bir an önce Memleketeyn'i terk ile sulh yapmaya mecbur etmeye karar verdiler. Sırplar da kendileriyle işbirliği yaptılar.

Ruslar Asya cephesinde epeyce yer aldı. 1809'da Poti, 1810'da Sohum, 1811'de Ahılkelek ellerine geçti. Mingrelistan, Abaza ve Guriel hâkimleri hep Ruslarla işbirliği yaptılar. Osmanlı tarafını sadece İmeret kiralı Solomon tuttu; fakat o da 1810'da Ruslara yenilip esir düştü. Bununla beraber, Asya cephesindeki Osmanlı kayıplarının ehemmiyetine rağmen, harbin neticesini Avrupa cephesindeki olaylar tayin edecekti. Buradaysa Ruslar, elde ettikleri bazı başarılarla rağmen, kesin bir zafer kazanamıyorlardı. Osmanlılara karşı zafer kazanabilecek tahşidatı yapamadıkları gibi, ordularını beslemekte maruz kaldıkları sıkıntılar sadece savaşa müsait mevsimlerde sefere çıkmakla yetinmelerini mucip oluyordu. Neticede meydana gelen askeri muvazene kati bir şekilde bozulmadıkça sulh yapmak imkânı yoktu. İşte bu durumun müessir olduğu sıralarda Ruslar, gerek bilvasıta, gerekse doğrudan doğruya yaptıkları sulh tekliflerinde hep Rus hududunun Tuna Nehri'ne kadar uzanması üzerinde ısrar ettiler. Osmanlılarsa hiçbir surette Rusya'ya toprak terk etmeyeceklerini belirterek, Rusların bu hususta yapmış oldukları bütün teklifleri reddettiler.

Rusların 1811 Ekiminde kazandıkları kati bir zafer sulh müzakerelerinin başlaması için gerekli durumu meydana getirdi. 1811 Eylülünde sadrazam ve serdar-ı ekrem Laz Ahmed Paşa Rusçuk ile Yerköy arasında bulunan Tuna adalarından Slabozia üzerine ani bir hücum ile orasını aldıktan sonra büyük bir kuvvetle Tuna'nın sol yakasına geçti. Bu hareketi takip eden çarpışmada ne Osmanlılar ne de Ruslar bir üstünlük kazanabildi. Ancak Laz Ahmed Paşa Tuna'nın

⁴ Aynı eser, 145-48, 155-59.

sol yakasına geçerken Rusçuk'taki karargâhında pek cüzi bir kuvvet bırakmakla büyük bir hata etmişti. 13 Ekim gecesi Rus Başkumandanı M. L. G. Kutuzof, General Markof kumandasında bir ordu gönderip Osmanlı karargâhını bastı; ve hemen hemen hiç mukavemet görmeden karargâhı alıp Tuna boyundaki Osmanlı toplarını Slabozia Adası üzerinde ve Tuna'nın sol yakasında bulunan Osmanlı kuvvetleri üzerine çevirdi. Böylece her taraftan sarılmış olan Osmanlı kuvvetleri tehlikeli duruma düştüler. 14 Ekim gecesi Laz Ahmed Paşa'nın kendisi Tuna'nın sağ yakasına geçmeye muvaffak olduysa da, Osmanlı, ordusu sarılı kaldı⁵.

Ahmed Paşa, Rusçuk Kasabasında bir meclis aktedip durumu müzakere etti. Meclis, sulh talebinde bulunmaktan başka çare olmadığı kararına vardı. Ahmed Paşa'ya en çok endişe veren husus etrafı sarılmış olan askerinin durumuydu, fakat elinde bulunan kuvvetler onları tehlikeli durumdan kurtarmaya yetmediği gibi, maneviyatları da kırılmış idi. Neticede Ahmed Paşa bir mütareke talep etti⁶. Kutuzof, mütareke yapılmadan önce sulh esaslarının kararlaştırılması gerektiğini bildirdi. Fransız - Rus çatışması nerdeyse başlayacak gibi görüldüğünden Rus hükümeti bir an önce sulh yapmak istiyor, Rus sınırının Tuna Nehri'ne uzanması hususunda artık ısrar etmiyordu. Hatta Bükreş'te bulunan Fransız temsilcisi Joseph Ledoulx'a göre Kutuzof'a 24 Ekimde acele sulh yapıp ikinci humbaracı tümenini Polonya'ya göndermesi hususunda hükümetinden kesin emir gelmişti⁷. Fakat Kutuzof eline düşen fırsatı kaçıracak adam değildi. Mütareke yapılmadan evvel Bab-ı Ali'nin bazı şartları resmen kabul etmesini istiyordu. Ahmed Paşa Rusya'ya ya Hotin Kasabasıyla arazisinin ilhakını veyahut tazminat verilmesini teklif etti. Kutuzof bu teklifleri reddedip Eflâk ile Buğdan sınırının Osmanlı - Rus sınırı olmasını talep etti. Daha sonra bu talebini tadil edip Buğdan'ın sadece Seret Nehri'nin sol yakasında kalan kısmının Rusya'ya ilhakını teklif etti. Buna ilaveten

⁵ Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, Tertib-i Cedid, 12 cilt, (İstanbul 1309/1891-92), X, 6-9; Jorga, N., *Geschichte des Osmanischen Reiches*, 5 cilt, (Gotha, 1913), V, 205.

⁶ Laz Ahmed Paşa'dan Kaymakam'a, 29 Ramazan 1226/15 Kasım 1811, Başbakanlık Arşivi, Hatt-ı Hümayun tasnifi Nr. 41697.

⁷ Ledoulx'dan Mosloy'a, 26 Ekim 1811, *Documente privitoare la Istoria Românilor*, E. de Hurmuzaki, supl. I, A. I. Odobescu'nun neşrettiği ikinci cilt, Nr. 830 (Bükreş, 1885).

Rusya'nın Asya cephesinde işgal etmiş olduğu toprakların ilhakını ve Sırlara muhtariyet verilmesini de talep etti⁸.

Kutuzof'un sert davranışı üzerine, Ahmed Paşa Avrupa'da ilhakına razı olabileceği araziye gittikçe genişletti; fakat Asya cephesinde hiçbir veçhile toprak ilhak etmemeye kararlıydı. Mehmed Esad Efendi vasıtasıyla Kutuzof'a gönderdiği bir mektupta Konduk ile Bik nehirlerine kadar Besarabya'yı Rusya'ya terk etmeyi, Kutuzof bunu reddedince de Prut Nehri'nin sol yakasında kalan araziye ilhak etmeyi teklif etti. Kutuzof, Seret Nehri hududu üzerinde ısrar edince buna muvafakat etti. Memleketeyn imtiyazlarını tasdik ve teyid etmeyi de kabul etti; fakat Rusya'nın diğer talepleri hususunda hiçbir şey vadetmeyip nihai bir anlaşmaya varmak için Mehmed Said Galip Efendi'yi murahhas tayin ettiğini bildirdi. Buna karşılık Kutuzof, Ahmed Paşa'ya yazdığı bir mektupta bu haberi hoş karşıladı; fakat Avrupa'da iki tarafın isteklerine uygun bir anlaşmaya varmak mümkün olsa bile, Asya hududu hakkındaki taleplerini tadil edemeyeceğini açıkladı⁹. Ahmed Paşa, Kutuzof'un bu mektubunu cevapsız bıraktı, ancak bu ilk temaslardan Asya hududu meselesinin müzakerelerde bir anlaşmazlık noktası teşkil edeceği açıkça ortaya çıktı.

Osmanlı - Rus müzakerelerine Yerköy'de (Giurgiu'da) başlandı ve Bükreş'te devam edildi. Osmanlı baş murahhası Kethüda Mehmed Said Galip Efendi idi. İkinci murahhas Anadolu Kazaskeri Müftüzade Selim Efendi, üçüncü murahhas da Yeniçeri Kâtibi Abdülhamid Efendi idi. Divan tercümanı Demetrius Murusi bunlara tercüman ve yardımcı tayin edilmişti. Rus baş murahhası Rusya'nın eski İstanbul elçisi André İtalinski, ikinci murahhas Tuğgeneral Jean Sabanief, üçüncü murahhas da Rusya'nın Yakındoğu mütehassısı ve aynı zamanda Rus tercümanları Antoine ile Pierre Fonton'un amcası olan Joseph Fonton idi. Müzakerelerden sorumlu başkumandan Kutuzof idi. Murahhaslar talimatlarını Kutuzof'tan alıyor, Kutuzof da doğrudan doğruya hükümetiyle temasta bulunuyordu.

⁸ Kutuzof'dan Ahmed Paşa'ya 7/19 ve 10/22 Ekim 1811. Bşb. Arşivi, H. H. tasnifi Nr. 44363 I ve 44363H; Yakschitch, G., *L'Europe et la Résurrection de la Serbie, 1804-1834* (Paris 1834), 235.

⁹ *Aynı eser*, 235-36; Kutuzof'dan Ahmed Paşa'ya 12/24 Ekim 1811, Bşb. Arşivi, H. H. tasnifi Nr. 44363J.

Osmanlı murahhasları Yerköy'e 25 Ekimde vasıl oldular. İlk resmi mükâleme meclisi 31 Ekimde bir çadırın içerisinde toplandı. Osmanlı murahhasları müzakereye sadece sadrazam tarafından görevlendirilmişler, İstanbul'dan ruhsatnameleri henüz gelmemişti. Buna rağmen derhal işe başlanmasını teklif ettiler, Ruslar da buna itiraz etmediler. Osmanlı murahhasları ilk mükâlemelerden sonra Laz Ahmed Paşa'ya gönderdikleri bir takrirden görevlerini nasıl telakki ettiklerini açıkça anlatıyorlar:

“...me'mûriyetimizde üç şık münfehim olup, birisi hîn-i me'mûriyetimizde cümlelerin ittifakıyla tenbih buyrulduğu üzere Rusyalunun vâki' olan teklifâtından sa'y ve ikdâm olunarak her ne tenzil olunabilir ise Devlet-i 'Aliyye'ye hizmet kabilinden olarak hemen nihâyet derecede işi geldiği yere bağlayıp berü yakada olan askerin bir an akdem tahlisi ve hasbe't-takdir zuhur eden perişânlık vartasının def'i kaziyesi; ve ikincisi şimdiki halde bu hâlet mündefi' ise Asitane'den dahi henüz cevâb-ı sâni ve ruhsat-ı 'aliyye haberi gelmediğinden ana intizâren nazûkâne imrâr-ı vakt olunması; ve üçüncüsü, işbu intizâr dahi bertaraf olmak ve sâlifü'z-zikr hâlet-i ulâ mündefi' olarak bi'avnihi teâlâ kuvvet-i cedide hâsıl olmuş bulunmak cihetiyle böyle müsâlehadan ise i'ade-i muhârebe menvî add olunup ana göre hareket olunması sûretleridir. İşbu şikk-ı âhir bu 'add-i âcizlere göre mahz-ı lûtf ve inâyetdir ki böyle müsâleha-yı mekrûhede me'mûr bulunmaktan ise bulunmamak gâyetle evlâ ve ahsendir. Lâkin velîni'-metimiz olan Devlet-i 'Aliyye-i Ebediyü'd-devâmın hidmetkârı olduğumuzdan şu vakitte Saltanat-ı Seniyye'ye ahyer ve erceh olan sûret ne ise ana çalışmak vâcibe-i zimmet-i sadâkatimiz[dir]”¹⁰.

Rus murahhasları müzakerelere Buğdan'ın büsbütün Rusya'ya ilhakını ve üç büyük Tuna boğazlarından en güneyde olan Hızır İlyas Boğazı'nın Osmanlı - Rus hududu tayin edilmesini talep etmekle başladılar. Hızır İlyas Boğazı hudut olursa Rusya bütün Tuna boğazlarına hâkim olacaktı. Osmanlı murahhasları Ruslara Laz Ahmed Paşa ile Kutuzof arasındaki muhaberede Seret Nehri'nin hudut olmasından bahs edilmiş olduğunu hatırlattı. Seret Nehri hudut olduğu takdirde Buğdan'ın bir kısmı Osmanlılarda kalacaktı. Rus murahhasları meseleyi Kutuzof'a havale etmeye karar verdiler. 1 Kasımda

¹⁰ Ahmed Paşa'ya, 27 Şevval 1226/13 Kasım 1811, Bşb. Arşivi, H. H. tasnifi Nr. 41284D.

yapılan ikinci müzakere meclisinde de Kutuzof'un Seret Nehri'ni hudut olarak kabul ettiğini bildirdiler¹¹.

Tuna'nın hangi boğazının hudut olabileceği konusuna gelince, Osmanlı murahhasları en uygunu Kili Boğazı olduğunu iddia ettiler. Rusların bu boğazın seyr ü sefere pek müsait olmadığına dair itirazları meseleyi değiştirmiyordu. Nihayet bu konunun halli de Kutuzof'a havale olundu. Kutuzof orta boğaz olan Sünne Boğazı'nın hudut tayin edilmesini tavsiye etti, Osmanlı murahhasları da buna muvafakat ettiler¹².

Avrupa'daki yeni hudutlar tesbit edildikten sonra, Rus murahhasları Eflâk ve Buğdan'ın iade edilecek kısmının imtiyazlarının yenilenmesi ve tevsi hususunu öne koydular. 4 Kasımda toplanan dördüncü mecliste on iki fıkrayı havi bir maddeyle tekliflerini tebliğ ettiler. Teklif edilen fıkraların bazıları sadece Eflâk ve Buğdan'a eskiden tanınmış olan imtiyazları yeniliyordu, bazıları ise münakaşaya yol açacak yepyeni şartları ihtiva ediyordu. Birinci fıkra eski Memleketeyn imtiyazlarının büsbütün tasdik ve teyidini, ikinci fıkra eski Memleketeyn hesaplarının talep olunmamasını, üçüncü fıkra Memleketeyn'in harp yılları ve müteakip dört sene için vergiden muaf tutulmasını, dördüncü fıkra Rusya tarafına geçmek isteyenlere üç sene mühlet verilmesini, beşinci fıkra Eflâk kalelerinde oturan ahaliden vaktiyle gasp edilmiş olan arazinin sahiplerine iadesini, altıncı fıkra Memleketeyn mahsulünden Devlet-i Aliyye arzu ettiği kadar aldıktan sonra geriye kalan sahiplerinin arzu ettikleri yerde satabilmelerini, yedinci fıkra Devlet-i Aliyye tarafından Memleketeyn'den satın alınan şeylerin rayic üzere ödenmesini, sekizinci fıkra 1802'de kararlaştırılmış olan Eflâk ve Buğdan beylerinin yedi sene görev müddetinin tekid olunmasını, beylerin azl veya istifalarının makbul olmamasını ve mazul beylerin Meleketeyn dahilinde ikamet edebilmelerini şart koşuyordu. Dokuzuncu fıkra beylerin kapu kethüdalarına ait şartları ihtiva ediyordu. Onuncu fıkra Buğdan'ın iade edilecek olan kısmının

¹¹ Murahhaslardan sadrazama, 14 Şevval 1226/1 Kasım 1811, Bşb. Arşivi, H. H. tasnifi Nr. 48249; Ulyanitsky, V. A., *Materialui k istorii vostochnago voprosa v. 1811-1813*, (Moskova, 1901), 1-2. Osmanlı murahhaslarının hazırladıkları mükâleme mazbataları gayet fevruatlıdır, Ulyanitsky'nin neşrettikleri hulasa halinde dir.

¹² Murahhaslardan sadrazama, 15 Şevval 1226/2 Kasım 1811. Bşb. Arşivi, H. H. tasnifi Nr. 48247; Ulyanitsky, *aynı eser*, 2-3.

vergileriyle ilgiliydi. On birinci fıkra gerek Eflâk'ın gerekse Buğdan'ın iade edilecek kısmının vergilerine zam yapılmamasını şart koşuyordu. On ikinci fıkra da beylerin seçilişinde anlaşmazlık olduğu takdirde yapılacak muameleyi tayin ediyordu¹³.

Osmanlı murahhasları teklif edilen şartların teferruatına girmeden "imtiyazların tevsi" tabirine şiddetle itiraz ettiler. Osmanlılar Kaynarca ve Yaş muahedeleri yapılırken yeni şartlara razı olmuşlardı; ama buna mukabil Rusya Eflâk ve Buğdan'ı iade etmişti. Şimdi ise Buğdan'ın büyük bir kısmı Rusya'ya ilhak olunuyordu. Bu durumda Memleketeyn'e ait şartların büsbütün iptal edilmesi gerekiyordu. Murahhaslara göre Ahmed Paşa eski şartların ipkasını sırf sulhu kolaylaştırmak için kabul etmişti; yeni şartlara razı olması asla söz konusu olamazdı. Osmanlılar beylerin tayininde serbestçe hareket etmelerini önleyecek olan Rus şartlarına bilhassa itiraz ediyorlardı. Neticede, uzun uzun münakaşadan sonra, Rus taleplerinin müzakeresi eski şartlara tatbik olunmak üzere tehir olundu¹⁴.

Anadolu hududu meselesinin bahsi de dördüncü mecliste oldu. Rus murahhasları *uti possidetis* (yani işgallerinde bulunan toprakların kendilerinde kalması) prensibi üzerine bir anlaşma yapılmasında ısrar ettiler. Böyle bir anlaşma Anapa'dan Poti'ye kadar bütün doğu Karadeniz sahilinin Ruslara ilhakını mucip olacaktı. Osmanlı murahhasları Laz Ahmed Paşa'nın doğu Karadeniz kıyısında harpten evvelki durumun kati surette iade edilmesi gerektiğini bildirmiş olduğunu hatırlattılar. Uzun uzun münakaşadan sonra bu husus da Kutuzof'a havale edildi. Kutuzof bu hususla ilgili talebini asla geri alamayacağını bildirip, sadrazamın meseleyi yeniden mülâhaza etmesi gerektiğini söyledi. Laz Ahmed Paşa murahhaslara İstanbul'dan ruhsatnameleri gelinceye kadar bu meselenin tartışmasından kaçınmaları talimatını verdi. Ruslar meseleyi ele alırlarsa bu hususta talimatları olmadığını ve meselenin Kutuzof ile sadrazam arasında halledileceğini söylemelerini tenbih etti. Vakıa Kutuzof meseleyi görüşmek üzere Pierre Fonton'u Laz Ahmed Paşa'ya gönderince, Ahmed Paşa Anadolu hududunda toprak ilhak etmemek hususundaki kararında sabit kaldı; ve eğer Kutuzof talebinde ısrar edip harbi yenileyecek olursa kendisi-

¹³ Murahhaslardan sadrazama, 18 Şevval 1226/4 Kasım 1811, Bşb. Arşivi, H. H. tasnifi Nr. 48244; Ulyanitsky, *aynu eser*, 4-8.

¹⁴ Bşb. Arşivi, H. H. tasnifi Nr. 48244.

nin harbe hazır olduğunu bildirdi. Buna karşılık Fonton müzakerelerin çıkmaza girmesini önlemek gayesiyle meselenin tekrar murahhaslara havale olunmasını tavsiye etti¹⁵.

Doğu Karadeniz kıyısını ele geçirmenin Rusya için ne derece ehemmiyetli olduğunu kavramak için Rusya'nın son zamanlarda o bölgede girişmiş olduğu faaliyeti kısaca gözden geçirmek gerekir. On sekizinci asrın sonlarında Kartlo - Kakheti ile sıkı münasebet kurmuş olan Rusya o devlet üzerindeki nüfuzunu gittikçe artırıp orayı önce himayesi altına almış, 1800'ün sonlarında da ilhak etmişti. Rusya müteakiben Mingrelistan ile İmeret'i de himayesi altına almıştı. Fakat Rusya o bölgelerde nüfuzunu her ne kadar artırmışsa da oralara henüz büsbütün hâkim olamamıştı. Her tarafta Rus hâkimiyetine boyun eğmek istemeyenlerle mücadele etmek zorunda olduğu gibi, hiçbir merkezi otoritenin kontrol altına alamadığı aşiretlerle de devamlı mücadele halinde idi. Bundan başka Rusya etraf bölgelerde de nüfuzunu artırmakla meşguldü.

Karadeniz ile Hazar Denizi arasındaki mıntıkanın başlıca coğrafi hususiyeti Kafkas Dağları idi. Ruslar güneye doğru ilerlerken bu tabii maniyayı aşmak zorunda kalıyorlardı. Gürcistan ile irtibatlarını kolaylaştırmak için Mozdok'tan Kazbek'e kadar bir askeri yol inşa etmişlerdi. Askeri bakımdan bu yol oldukça önemliydi; fakat askeri malzemenin ve sair ağır eşyanın naklinde deniz yolu çok daha uygun ve önemliydi. Rusya'dan Gürcistan'a nakliyat yapmak bakımından Karadeniz ile Faş (Rioni) Nehri Hazar Denizi'nden çok daha önemliydi. Rusların Mingrelistan, İmeret ve Kartlo-Kakheti'de nüfuzlarını muhafaza edip kuvvetlendirmeleri bakımından Karadeniz ve Faş Nehri tarikiyle devamlı ve emniyetli nakliyat yapabilmeleri zaruriydi.

Bütün doğu Karadeniz sahili hiç şüphesiz Osmanlı hâkimiyeti altında idi. 1804'te, Osmanlı-Rus ittifakı hâlâ muteber iken, Rus elçisi İtalinski, Anaklia (Anakra)'dan Batum'a kadar uzanan arazinin Gürcistan sahili olduğunu ve ahaliden hali olduğunu söyleyerek burasını Gürcistan'a (yani Rusya'ya) terkini dostane rica etmiş idi. Bu sahilin terkinde mukabil Rusya Bab-ı Ali'yi tazmine hazırды. Osmanlılar durumu iyice inceledikten sonra, devrin reisülküttabı, İtalinski'ye söz konu-

¹⁵ Murahhaslardan sadrazama, 27 Şevval 1226/13 Kasım 1811, Bşb. Arşivi, H. H. tasnifi Nr. 41284D.

su sahilin Osmanlı İmparatorluğu'nun bir parçası olduğunu söyleyip ahaliden hali olmak şöyle dursun epeyce İslam halkının oralarda meskûn olduğunu, oralarda bulunan kale, kasaba ve köylerin teferruatıyla beraber beyan etti. Avrupa devletleri arasında toprak mübadelesi muteber ise de "Devlet-i 'Aliyye-i islamiyede böyle ehl-i islam me'vâsı, ve kılâ' ve buka' ve cevâmi' ve mesâcid olan mahallin terki millet-i beyzâ-yı islamiyede gayr-ı câ'iz olmağın bu madde dîn ve mezhepçe Devlet-i 'Aliyye'nin vüs'ünden hâricdir" diye ilave etti. Buna karşılık İtalinski, Rusya'nın istihkak davasına düşmeyip Tiflis'te bulunan generallerinin verdiği malûmata dayanarak söz konusu sahilin mübadele usulüyle dostane terkini talep ettiğini tekrarladı. Osmanlıların toprak terk etmek niyetinde olmadığını anlayınca da iki devlet arasında muteber anlaşmalar gereğince Faş Nehri tarihiyle Rusların zahire nakledebilmeleri için gereken muamelenin yapılmasını talep etti. Osmanlılar Rusların Faş Nehri tarihiyle Gürcistan'a nakliyat yapmalarına hiç taraftar değildiler. Fakat Faş Nehri'ne bin kile alır gemilerin girmesi mümkün olmadığını iddia ettilerse de, Ruslar bu tarikle nakliyat yapmakta ısrar ettiler. Osmanlılar Gürcistan'ın Rusya'ya ilhakını tanımak istemiyorlardı. Doğu Karadeniz ve Faş Nehri tarihiyle Rusların Gürcistan'a nakliyat yapmasına razı olup ruhsatname nevinden bir senet verseler Gürcistan'ın Rusya'nın mülkü olduğunu tasdik etmiş olacaktı. Onlara göre Rusların maksadı da zaten buydu¹⁶. Neticede Gürcistan'ın Rusya'ya ilhakını tasdik etmeksizin, Rusların Faş Nehri tarihiyle nakliyat yapmalarına muvafakat ettiler.

Ruslar Mingrelistan, İmeret ve Gürcistan ile devamlı ve emniyetli irtibat kurmak istiyorlardı. Osmanlılar Anakra ile Batum arasındaki sahilin terkine yanaşmayınca başka türlü harekete karar verdiler. Osmanlılarla ittifaklarına rağmen, sahile asker gönderip Anakra'da bir mahzen kurdular, Kemhal'e de muhafız asker koydular. Osmanlılar Rusların bu hareketini şiddetle protesto ettiler; fakat İtalinski o bölge halkının vahşetinden bahsederek Rusya'nın mazereti olduğunu iddia etti¹⁷. İşte 1806 sonlarında Osmanlı - Rus harbi başladığı zaman durum bu idi.

¹⁶ Telhis, tarihsiz, fakat muhtemelen Ağustos 1804, Bşb. Arşivi H. H. tasnifi 44640A.

¹⁷ İtalinski'nin Bab-ı Ali'ye notası, 29 Mayıs/10 Haziran 1805, VPR, III, 444-45.

Yine Yerköy'deki müzakerelere dönelim. Laz Ahmed Paşa Anadolu tarafında toprak ilhak etmemek hakkındaki kararını Kutuzof'a yazdığı bir mektupta tekrarladı. Hem Avrupa hem de Asya cephesinde arazi terk etmeye asla razı olamayacağını kesinlikle ifade etti. Asya cephesinde toprak terk etmeye zaten salahiyeti olmadığını bildirdi. İtalinski ile mükâlemede aynı konuya değinen Galip Efendi de şu açıklamada bulundu: "Benim bildiğim bu madde vüs'-i hazret-i serdâr-ı ekremîde olmayacağından başka, istîzân olursa vüs'-i 'âlîde dahi olamaz, zira biraz de kayık vardır ki tefrik olunamaz. Ezcümle millet ve şer'ce ba'zı mevâni dahi vardır, hasılı bir veçhile uyar şey değildir"¹⁸.

Daha sonraki meclislerde daha fazla Rusya'nın Memleketeyn'le ilgili talepleri üzerinde duruldu. Rusların, beylerin istifa edememeleri ve görev müddetleri dolduktan sonra Memleketeyn'de ikamet edebilmeleri hususlarındaki talepleri uzun uzun münakaşayı mucip oldu. Osmanlı murahhasları istifa etmek isteyen beyleri zorla görevlerinde tutmanın Memleketeyn idaresinin gittikçe bozulmasını intaç edeceği görüşünü savundular. Görevleri sona eren beylerin de Memleketeyn'de ikameti fesada yol açabileceğinden, bu talebe de şiddetle itiraz ettiler. Rusların, görevleri sona eren beylerin tekrar voyvodalığa seçilme hakkı olmayacağına göre fesat çıkarmayacakları hususundaki mütalaaları Osmanlıları ilzam etmiyordu. Osmanlılar zaten eski voyvodaların yeniden seçilebilmelerini istiyorlardı. İki taraf murahhasları arasında bu hususta anlaşmaya varmak mümkün olmadığından, ikamet meselesi sadrazama havale olundu. Laz Ahmed Paşa Rus talebini kabul etmemekte direndi. Neticede, onuncu mecliste, Ruslar bu taleplerini geri aldıklarını bildirdiler¹⁹.

Kasım sonuna doğru Memleketeyn'le ilgili şartların çoğu iyice tartışılıp kararlaştırıldı. Ayrıca esirlerin mübadelesi ve iki devlet arasındaki ticari münasebetin yenilenmesi gibi hususlar münakaşasız halledildi. Tam bu sırada Osmanlı murahhaslarının ruhsatnameleri İstanbul'dan gelip de padişahın sulh esaslarında değişiklik yapmak isteğinde olduğu Ruslara beyan edilince, müzakereler yeni bir safhaya girmiş oldu.

¹⁸ Galip Efendi'den sadrazama, 27 Şevval 1226/13 Kasım 1811, Bşb. Arşivi, H. H. tasnifi Nr. 41284C.

¹⁹ Murahhaslardan sadrazama, 19 ve 21 Şevval 1226/5 ve 7 Kasım 1811, Bşb. Arşivi, H. H. tasnifi Nr. 44245 ve 48242; Ulyanitsky, *aynu eser*, 8-18.

Padişahın sulh esaslarında değişiklik yapmak isteğine kızan Kutuzof'un ilk düşüncesi ruhsatnamelerin mübadelesini reddetmek oldu; fakat bu fikrinden derhal vazgeçti; ve 29 Kasım'da on ikinci meclis toplandı. İtalinski tehdit edici bir dille, mütarekenin sulh esaslarının kabulüne mukabil yapılmış olduğunu hatırlattı. Padişahın Seret hududunu kabul etmediğini öğrenince müzakerelere derhal son verdi²⁰.

Burada bu devirde Osmanlı hükümetinin ehemmiyetli hususlar hakkında karar almakta takip ettiği usulden kısaca bahs etmek yerinde olacak. Malûm olduğu üzere harp zamanlarında sadrazamın serdar-ı ekrem tayin edilip ordunun başına gönderilmesi bir gelenek olmuştu. Sadrazam İstanbul'dan ayrılırken defterdar, kethüda ve reisülküttab gibi devlet adamları kendisine refakat ederlerdi. Onun İstanbul'dan uzak bulunduğu müddetçe yerini sadrazam kaymakamı da denilen rikâb-ı hümayun kaymakamı doldururdu. Sadrazama refakat eden devlet adamlarının yerine de vekiller tayin edilirdi. Sadrazam ve maiyetinde olan devlet adamları İstanbul'a döndükleri vakit vekillerin görevleri otomatik olarak sona ererdi. Osmanlı - Rus müzakereleri devam ettiği sıralarda sadrazam Laz Ahmed Paşa, sadrazam kaymakamı Şakir Ahmed Paşa, reisülküttab Küçük Arif Efendi, reis vekili de Mustafa Mazhar Efendi idi.

Bu devirde padişah, umumiyetle, keyfi hareket etmek şöyle dursun, ehemmiyetli devlet işlerinde devlet erkânı arasında fikir mutabakatı sağlamaya çok önem verirdi. Sadrazam İstanbul'da iken diğer devlet adamları kendilerinin mesul oldukları işler hakkında takrirle sadrazama bilgi verirler, o da telhisle bunları hulasa halinde padişaha arz ederdi. Padişah arz edilen telhislerle şahsen meşgul olur, kenarlarına mütalaa ve emirlerini kendi eliyle yazardı. Arz edilen ehemmiyetli bir mesele hakkında bir karara varmak gerekirse, padişah sadrazama encümen-i şûra akd edip meseleyi iyice görüştükten sonra meclisin aldığı kararı kendisine tekrar arz etmesini emrederdi. Sadrazamdan başka devlet ricalinden encümen-i şûraya şunlar dahildi: Rumeli ve Anadolu kazaskerleri, defterdar, zahire nazırı, tophane nazırı, darphane nazırı, sadaret kethüdası, kethüda-yı mehd-i ulya ağa diye anılan valide sultan kethüdası, reisülküttab, kaptan paşa, nişancı, çavuşbaşı ve tersane emini. Bunlardan Anadolu

²⁰ Keza, 30-36; murahhaslardan sadrazama, 17 Zilkade 1226/2 Aralık 1811, Bşb. Arşivi, H. H. tasnifi Nr. 41330A.

kazaskeri, valide sultan kethüdası, kaptan paşa²¹, nişancı, çavuşbaşı ve tersane emini encümene her zaman aranmazlardı. Halet Efendi ve Mustafa Mazhar Efendi gibi itibar sahibi şahıslar resmi mevkileri olmadığı zamanlarda bile muntazaman encümende hazır bulunurlardı. Harp, sulh ve ittifak yapmak gibi çok ehemmiyetli hususlar meclis-i umum tarafından görüşülürdü. Bu mecliste encümen-i şûrada hazır bulunanlardan başka İstanbul'da bulunan bütün vezirler, yeniçeri ağası, sekban başı ve diğer ocak kodamanları, eski vekiller ve ulemanın ileri gelenleri hazır bulunurlardı. Padişah hemen hemen hiç istisnasız devlet erkânının fikir mutabakatıyla vardığı kararı tasdik ederdi. Encümen-i şûrada fikir birliği sağlanmazsa, padişah çok defa bir karara varmadan evvel kendi mütalaasını sadrazama bildirip söz konusu meseleyi devlet erkânıyla tekrar görüşmesini emreder, hatta bazan sadrazamın kiminle görüşmesi gerektiğini bile bildirirdi. Encümen-i şûrada herkesin fikrini serbestçe ifade edebilmesi için, sadrazam padişaha arz ettiği telhisin başında encümende kimlerin hazır bulunduğunu belirtir, fakat tartışma esnasında öne sürülen mütalaaları kimlerin öne sürmüş olduğunu belirtmezdi.

Devlet işleri hakkında padişahla sadece sadrazam muhabere ederdi. O İstanbul'da olmadığı zamanlar padişaha arz etmek istediği şeyleri rikâb-ı hümayun kaymakamı delaletiyle yapardı. Sadrazam devlet işleriyle ilgili hususları evvela encümen-i şûra akd edip maiyetinde bulunan devlet erkânıyla görüşür, kat'i bir karar almazdan evvel padişaha danışması gerekirse encümen-i şûrada öne sürülen mütalaaları kaymakam delaletiyle padişaha arz ederdi. Padişah ekseriya birden bire bir karar almayıp meselenin İstanbul'da bulunan vekiller tarafından görüşülmesini emrederdi. Bu da yapıp encümende öne sürülen mütalaalar kaymakam tarafından kendisine arz olunduktan sonra, padişah umumiyetle encümen-i şûrada hâkim olan fikre mutabık bir karar alırdı. Sadrazamın İstanbul'dan uzak bulunduğu zamanlarda doğrudan doğruya padişahla muhabere etmeyip de kaymakam delaletiyle etmesi devlet işlerinde mutabakat sağlamak, sadrazam ve maiyetinde bulunan devlet erkânı ile İstanbul'da bulunan kaymakam ve vekiller arasında zıddıyeti önlemek içindi²².

²¹ Kaptan Paşa'nın her zaman encümen-i şûrada hazır bulunmamasını onun her zaman İstanbul'da olmayışına atfetmelidir.

²² 1807'de Çelebi Mustafa Paşa mütalaasını kaymakam delaletiyle arz etmeyip doğrudan doğruya padişaha yazınca, Mustafa IV., Çelebi Mustafa Paşa'ya

Şimdi yine konumuza dönelim. Osmanlı ordusunun Ruslar tarafından etrafı çevrilip tehlikeli bir duruma düşmesi ve neticede sadrazamın sulh talep etmek zorunda kalmış olması haberi İstanbul'a vasıl olunca padişah ve vekiller sulh yapmak kararının yerinde olduğunu teslim ettiler. Şeyhülislam da bir fetva verip bu kararı destekledi²³. Osmanlı murahaslarına verilecek talimat sadrazam kaymakamı Şakir Ahmed Paşa'nın akdettiği bir encümen-i şûrada görüşüldü. Encümenin aldığı karar da padişah tarafından teyit edildi.

Fransa'nın İstanbul maslahatgüzarı Latour - Maubourg Fransa ile müttefiklerinin Rusya ile çatışması nerdeyse başlamak üzere olduğunu iddia edip, Osmanlıları, bir müddet daha sıkıntı çekmek pahasına bile olsa, Ruslarla derhal sulh yapmamaya teşvik etti²⁴. Latour Maubourg'un bu davranışı ve sair harp emareleri İstanbul'daki devlet erkânını Fransız - Rus çatışmasının hakikaten yaklaşmış olduğuna inandırdı; ve onlarda Rusya'nın kendileri kadar sulha ihtiyacı olduğu inancını yarattı. Bu mülahazaların murahasalara gönderdikleri talimat üzerinde epeyce tesiri oldu. Avrupa'da Seret'in değil Prut Nehri'nin hudut tayin edilmesi talimatını verdiler. Asya sınırına gelince, murahaslar harpten evvelki durumun iadesinden başka hiçbir şeye razı olmamalıydılar. Sırplar Bab-ı Ali'nin reaya tebası olmak mülâsebesiyle bunlar hakkında hiçbir müzakereye razı olunmamalıydı. Memleketeyn imtiyazlarının iptaline çalışılmalı ve yapılacak olan sulha İran'ın da dahil olması talep edilmeliydi²⁵. Osmanlılar arzu ettikleri her şeyi elde etmeyi ummuyorlardı. Mesela Memleketeyn'le ilgili eski şartların tasdik ve teyidine hazırdılar, fakat onlara talepleri ne kadar şişkin olursa müspet şartların temini o kadar daha muhtemel görünüyordu. Ayrıca murahaslar Rus taleplerini hafifletmek için, dayanıklı bir sulhun tesisi ancak Osmanlılarca kabule şayan şartların tanzimiyle mümkün olabileceğini iddia etmeliydiler.

On ikinci meclisten sonra, Galip Efendi müzakerelerin büsbütün terk edilmesini önlemek maksadıyla İtalinski ile gayri resmi mülakat

yazdıklarının aynını Bab-ı Ali'ye de yazmasını emretmişti, Uzunçarşılı, İ. H., *Meşhur Rumeli Âyanlarından Tirsinikli İsmail, Yılık Oğlu Süleyman Ağalar ve Alemdar Mustafa Paşa*, (İstanbul, 1942). 80.

²³ Şeyhülislam'ın fetvası, Bşb. Arşivi, H. H. tasnifi Nr. 44512B.

²⁴ Latour - Maubourg'un tebligâtının hulasası, Bşb. Arşivi, H. H. tasnifi Nr. 41274.

²⁵ Telhis, Bşb. Arşivi, H. H. tasnifi Nr. 44484.

talep etti. Kutuzof, Osmanlıların Seret hududunu kabul etmediklerini işitince ilk düşüncesi harbe devam etmek olmuştu; fakat İtalinski'nin Galip Efendi'yle gayrı resmi görüşmesine müsaade etti. Aynı gün yapılan mükâlemede Galip Efendi, Sultan Mahmud'un uzun vadeli menfaatler peşinde olduğunu, bunun için de Rus düşmanlarının kendisine vermekte olduğu nasihata kulak asmadığını iddia etti. O, Rusya ile sulh arzu ediyordu, fakat istekleri yerine getirilmezse sulha razı olmayacaktı. Maksadı yapılacak olan sulhun münazaayı mucip olabilecek hiçbir husus bırakmaması idi. Bu itibarla hem Avrupa hem de Asya cephelerinde eski hudutların iadesini arzu ediyordu. Rusya buna razı olursa, Bab-ı Ali gizli bir madde ile Rusya'ya tazminat vermeyi kabul ederdi. Hatta gerekirse, Bab-ı Ali'nin iktisadi durumu mümkün kıldığı zaman, Rusya ile ittifak bile yapardı. Rusya'ya tazminat vermek ve kendisiyle ittifak yapmak hususları Galip Efendi'nin şahsi teklifleriydi, hükümetinden bunlara dair hiçbir talimatı yoktu; fakat, Rusya kabul ettiği takdirde, o bunların Bab-ı Ali tarafından kolayca bertaraf edilebileceğine kaniydi. İtalinski, fikrinde, ne Kutuzof'un ne de Çar Aleksander'in bu şartları kabul edebileceğini söyledi, ve müzakerelere devam edilmezden evvel Kutuzof'un hükümetine müracaat etmesi gerektiğini belirtti²⁶. Böylece Rus hükümetinin kararı belli oluncaya kadar müzakerelere ara verildi.

Müzakerelerin tehiri mütarekenin icrasını önlemedi. 15 Ekimden beri yürürlükte olan mütarekenin şartlarını ihtiva eden resmi mukavele ancak 8 Aralıkta, yani müzakerelere ara verildikten sonra imzalandı. Mütareke bir müddetle tahdit edilmemiş olup Sırbistan'ı da kapsıyordu ve ancak önceden yirmi gün mühlet vererek bozulabilirdi. İki taraf ellerinde bulunan mevkiileri muhafaza edecekler, ancak etrafları çevrilmiş olan Osmanlı kuvvetlerine esir muamelesi yapılmayacaktı. Bu kuvvetlerin ihtiyaçları, Bab-ı Ali'nin bütün masraflarını görmesi şartıyla, Ruslar tarafından karşılanacaktı²⁷.

Aleksander'in kendine danışılan hususlar hakkındaki cevabı 11 Ocak 1812'de müzakerelerin havale edildiği Bükreş şehrine vasıl

²⁶ Galip Efendi'den sadrazama 17 Zilkade 1226/2 Aralık 1811, Bşb. Arşivi, H. H. tasnifi Nr. 41330A.

²⁷ Murahhaslardan sadrazama, 23 Zilkade 1226/8 Aralık 1811, Bşb. Arşivi, H. H. tasnifi Nr. 41330C; Alix, M. A. L. F., *Precis de l'histoire de l'empire Ottoman*, 3 cilt (Paris 1824), III, 441.

oldu. 12 Ocakta on üçüncü mükâleme meclisi toplandı. Ruslar taleplerini değiştirmemişlerdi: Avrupa'da Seret hududu, Asya'da da işgalleri altında bulunan bütün toprakların muhafazası üzerinde ısrar ediyorlardı. Aleksander aynı zamanda Sırlar tarafından da müzakere etmek hususunda ısrar ediyor, Sırlara emniyetli ve sükunlu bir hayat temin etmeyi arzu ettiğini bildiriyordu. Rus murahhasları Asya cephesinde muhafaza etmek istedikleri toprakların Bab-ı Ali'nin bir işine yaramadığını, üstelik iki devlet arasında devamlı bir anlaşmazlık noktası teşkil ettiğini iddia ediyorlardı. Sırp meselesine gelince, Aleksander Sırları iltizamla lehlerine bazı şartlar tedarik etmeyi bir şeref meselesi addediyordu²⁸.

Osmanlı murahhasları kendi taleplerini tekrarlayıp bunlarda asla bir değişiklik yapamayacaklarını belirttiler. Aleksander'e olan hürmetlerinden dolayı Sırların "temin ve irahalarını" vaat edebiliyorlardı; fakat Sırların Devlet-i Aliyye reayası olmaları dolayısıyla, Rusların müdahalesine asla razı olamazlardı. Doğu Karadeniz kıyısının önemine gelince, bu Osmanlıların kendi bilecekleri bir şeydi. Böylece müzakereler bir kere daha çıkmaza girmiş oldu. Rusların mütarekeyi bozmak ve etrafı çevrilmiş olan Osmanlı kuvvetlerine harp esiri muamelesi yapmak kararı durumu daha da müşkülleştirdi. Rus murahhasları, padişahı, sulh esaslarını kabul etmediğinden, sözünü bozmakla itham ettiler ve bunun mütarekeyi bozmak için meşru bir sebep teşkil ettiğini iddia ettiler. Osmanlı murahhasları sulh esaslarının bir mukavele konusu olmadığını, fakat buna mukabil mütarekenin resmen senet imzasıyla ve hatta sulh esaslarının kabul edilmediği açıklandıktan sonra, tesis edildiğini hatırlatmışlarsa da Ruslar kararlarından vazgeçmedi²⁹.

Ne murahhaslar ne de Laz Ahmed Paşa Rusların taleplerinde sabit kalmalarını izah edebiliyordu. Onlara göre Rusların taleplerinde sebatları Fransız - Rus münasebetlerinde beklenmedik bir gelişme, bir düzelme neticesi olabilirdi. Laz Ahmed Paşa Rusların savaşı yenilemek için bahane aradıklarından endişelenerek, Kutuzof'a gayri

²⁸ Murahhaslardan sadrazama, 1 Muharrem 1227/15 Ocak 1812, Bşb. Arşivi, H. H. tasnifi Nr. 41825A; Ulyanitsky, *aynu eser*, 37-43.

²⁹ Kutuzof'dan sadrazama, ve murahhaslardan sadrazama 1/13 Ocak 1812, ve 1 Muharrem 1227/15 Ocak 1812, Bşb. Arşivi, H. H. tasnifi Nr. 41825 ile 41825A.

resmi yazıp sulhu terviç etmesini rica etti. Aynı zamanda padişaha ordunun harbe devam edecek durumda olmadığını bildirdi³⁰.

Galip Efendi İngilizlerin müdahalesini davet etmekle müzakere-lerde yeni gelişmeler mümkün olabileceği fikrini ortaya attı. Ruslarla sulh yapmak üzere bir İngiliz murahhasının St. Petersburg'a gitmiş olduğunu öğrenmişti. Bu murahhasın Rusların Osmanlılarla mutlaka sulh yapmalarında ısrar etmesi talimatı olduğunu da işitmişti. Madem ki Rusya'ya gönderilen İngiliz murahhasının böyle talimatı vardı, İstanbul'a gönderilen yeni İngiliz elçisinin de Osmanlı-Rus müzakerelerini terviç etmesi hususunda talimatı olmalıydı. Yeni İngiliz elçisi henüz İstanbul'a gelmemişse de halen İstanbul'da bulunan İngiliz orta elçisi Stratford Canning'in müdahalesi rica olunabilirdi. Galip Efendi, Stratford Canning Ruslara yazdığı takdirde Rus taleplerinin tadilini sağlayabileceğine inanıyordu³¹.

Bükreş'te yapılan son mükâlemenin mazbatası Kutuzof'un ulti- matomu ile birlikte 6 Şubatta İstanbul'a vasil oldu. Sultan Mahmud bir meclis-i umum akd edilip Rus taleplerinin müzakeresini ve bilhassa harbe devam edilip edilmemesi hususunun kararlaştırılmasını emretti. Bunun üzerine 8 Şubatta Şakir Ahmed Paşa tarafından akd edilen meclis üç gün üst üste toplandı. Müzakerelere iştirak edenler daha fazla Rus taleplerinin mahzurları üzerinde uzun uzadıya durdu- lar. Ruslar doğu Karadeniz sahilinde işgalleri altında bulunan toprakların kendilerine terk edilmesinden başka Rus tabiiyetine girmek isteyenlerin de Rusya'ya bırakılmasını talep ediyorlardı. Rusların "tabiiyetlerine girmek isteyenler" tabiriyle Gürcülerden maada Çerkes ve Abazaları telakki ettikleri anlaşılıyordu. Osmanlılar bu maddeye razı oldukları takdirde Ruslar "dört yüz bin asker-i cedide malik olarak" tabiiyetlerini kabul etmeyenleri de zorla hâkimi- yetleri altına alacaklardı. Neticede Karadeniz'de nüfuz ve gururları nispeten artacağı gibi, Anadolu'yu da tehdit edeceklerdi³².

³⁰ Sadrazamdan sırayla murahhaslara, kaymakama ve Kutuzof'a 15 Muharrem 1227/29 Ocak 1812, 17 Muharrem 1227/31 Ocak 1812, ve 19 Muharrem 1227/2 Şubat 1812 tarihleriyle, Bşb. Arşivi, H. H. tasnifi Nr. 41825D, 41737 ve 41817.

³¹ Galip Efendi'den sadrazama, 1 Muharrem 1227/15 Ocak 1812, Bşb. Arşivi, H. H. tasnifi Nr. 41591A.

³² Cevdet Paşa, *ayni eser*, X, 17-18; Atallah, Şanizade Mehmed, *Tarih-i Şanizade*, 4 cilt (İstanbul 1290-91/1873-74) II, 97-100.

Rus taleplerinin ağırlığı ve makbul olmayışları hususlarında mecliste fikir birliği olduğu aşikârdı; fakat kimse harbin devamını tavsiye etmek mesuliyetini üzerine almıyordu. Neticede Sultan Mahmud meclise bir hatt-ı hümayun gönderip meclisin boş yere münakaşa etmeyip kati bir karar almasını emretti. Eğer meclis Rus taleplerinin kabulüyle “çekilecek umur-ı kerih ve görülecek hakaret-i şeni’ayı” kabul ediyorsa sulhun yapılmasına bakılsın, ancak sulh yapıldıktan sonra kimse “şöyle böyle etmeliydi” demesin diye ilave etti. Eğer Rus taleplerinin reddi kararı alınır, harbin devamı için şeriata tatbikan bir an evvel gereken tedbir alınmalıydı. Sultan Mahmud Tuna’nın sol yakasında kalan Osmanlı askerinin harp esiri olmasına da razı olmadığını söyleyip, herkesin fikrini açıkça ifade etmesini emretti³³.

Meclise iştirak edenler Sultan Mahmud’un harbin devamına taraftar olduğu kanaatine varıp gereken asker ve paranın tedarikiyle ilgilendiler. Şanizade ve Cevdet Paşa da Sultan Mahmud’un hatt-ı hümayununu harp taraftarı bir vesika olarak kabul ediyorlar. Fakat ne biri ne de diğeri harp kararı alındıktan sonra harp edilmeyip de müzakerelere devam edilmesini izah etmiyor. Bunu Sultan Mahmud’un başlangıçtan sulha taraftar olduğunu kabul etmekle izah edebiliriz. Sultan Mahmud hiç şüphesiz devlet erkânının çoğundan daha realist idi. Devlet işlerinde fikir mutabakatına ne derece önem verdiğiinden bahsetmiştik. Mahmud sulhun zaruretini herkesten evvel kestirmiş olabilir, fakat onun için sulh yapmanın bütün mesuliyetini üzerine almamak epeyce mühimdi. Bu itibarla harbe taraftar gibi görünüp herkesi harbe devam edilemeyeceğine ikna etmek istemiş olabilir. Olaylar bu izahın muhtemelen doğru olduğunu gösteriyor.

Sultan Mahmud meclisin harbe devam etmek hususundaki kararını kabul edip 14 Şubatta harbe devam edileceğini Laz Ahmed Paşa’ya bildirmesini kaymakama emretti³⁴. Ancak kısa bir müddet sonra sadrazamın harbe devam etmenin imkânsız olduğu hususundaki görüşüne iştirak ettiğini söyleyip ileri gelen devlet erkânına meclis-i umumide alınan harp kararını geri aldıklarını emretti. Aynı zamanda harbe devam etmek veya sulh yapmak hususunun da tamamen

³³ Sultan Mahmud’un hatt-ı hümayunu Cevdet Paşa tarafından da Şanizade tarafından da aynen verilmiştir. Cevdet, X, 18, Şanizade, II, 98.

³⁴ Bşb. Arşivi, H. H. tasnifi Nr. 14203.

sadrazama havale edilmesi gerektiğini bildirdi. Harp kararının geri alınmasıyla görevlendirilenler meclis-i şûrada herkesin harbe devamın imkânsız olduğunu açıkça teslim etmesi için uğraştılar. Hatta hiç istisnasız herkesin harp kararını geri almasını sağlamak için bir aralık herkesin fikrini yazılı olarak belirtmesini bile teklif ettiler. Asker ve para tedarikiyle meşgul olanlar gerektiği kadar asker ve para tedarik edemeyeceklerini derhal kabul ettiler ve neticede oy birliğiyle harp kararı geri alınıp harp ve sulh meselesi tamamen sadrazama havale edildi. Fetva emini de sulh yapma kararını destekleyen bir fetva verdi³⁵.

Sultan Mahmud müzakerelere devam etmeyi seçmekle Rusların doğu Karadeniz sahiliyle ilgili taleplerini kabul etmiyordu. Hiç başka yolu kalmadığı takdirde Avrupa'da Seret hududuna razıydı. Buna karşılık Ruslara Asya hududuyla ilgili taleplerini geri aldırabileceğini sanıyordu; çünkü her şeyden evvel Rusya'nın da Bab-ı Ali kadar sulha ihtiyacı olduğuna inanıyordu. Laz Ahmed Paşa da Ruslar Asya hududuyla ilgili taleplerini geri alırlarsa bir anlaşmaya varmanın mümkün olacağına inanıyordu. Murahhaslara gönderdiği talimatta Sırp'ların emniyeti meselesi iki tarafın da isteklerine muvafık bir şekilde halledilebileceğini ifade etti. Avrupa'da hudut, bazı istisnalarla birlikte, Prut Nehri esası üzerine ve en nihayet Seret esası üzerine olabilir. Ancak Fransa ile Rusya arasında harp başlamışsa murahhaslar sulhu oyalayıp Rusları kendi isteklerine uygun bir sulh yapmaya mecbur etmeliydiler³⁶.

Galip Efendi'nin tavsiyesi üzerine İngiliz orta elçisi Stratford Canning'in İtalinski'ye ve eskiden beri temasta bulunduğu St. Petersburg'daki eski Napoli elçisi Duc de Sierra Capriola'ya yazması sağlandı. Canning eski Napoli elçisiyle selefi Robert Adair'in kurmuş olduğu teması devam ettirmişti; fakat Ruslarla doğrudan doğruya temas kurması için talimatı yoktu. Buna rağmen İtalinski'ye yazmakta hiç tereddüt etmedi; çünkü eskiden beri Bab-ı Ali ile mahremane münasebet kurmayı çok arzu ediyordu. Ruslara yazışına mukabil reis efendi kendisiyle mahremane münasebette bulunmayı ve kendisini müzakerelerdeki gelişmelerden haberdar etmeyi vaat etti³⁷.

³⁵ Telhis, Bşb. Arşivi, H. H. tasnifi Nr. 44512D.

³⁶ Murahhaslardan sadrazama, 5 Rebiyülevvel 1227/18 Mart 1812, Bşb. Arşivi, H. H. tasnifi Nr. 41388.

³⁷ Canning'den Wellesley'e, 21 Şubat 1812, Public Record Office, Foreign Office 78/77, Nr. 7.

Canning, İtalinski vasıtasıyla Duc de Sierra Capriola'ya gönderdiği mektupta Rusların Osmanlılara mutedilane davranmalarını, aksi takdirde Bab-ı Ali'nin Fransa'nın kucağına atılabileceğini yazdı. Osmanlıların Asya sınırında Rusya'ya toprak ilhakını kendi güven ve serbestiyetlerine aykırı telakki ettiklerini, Memleketeyn imtiyazlarını harbin başlıca amili addettiklerini ve bu yüzden bunları yenilemek istemediklerini, yapılacak sulha İran'ın da dahil olmasını arzu ettiklerini bildirdi³⁸.

Diğer taraftan Latour - Maubourg bir Osmanlı - Rus andlaşmasını önlemeye çalıştı. Napoleon'un kendisine göndermekte olduğu talimatlar Rus - Fransız münasebetlerinin durumunu aksettirmekteydi. 1810 Ağustosunda bile Napoleon Memleketeyn'in Rusya'ya ilhakına muhalif olmadığını, ancak Rusların Tuna'nın sağ yakasına yerleşmelerine asla razı olmayacağını ifade ediyordu. Fransız-Rus münasebetlerinin gittikçe gerginleşmesi Napoleon'u Bab-ı Ali ile bir ilişki kurmaya sevk etti. 1811 Şubatında Latour - Maubourg'a Bab-ı Ali ile samimi münasebet kurup iki devlet arasında bir ilişki kurmaya çalışması talimatını verdi. Latour - Maubourg, Paris'ten geri çağrılan Abdürrahim Muhib Efendi yerine yeni bir Osmanlı elçisinin tayinini sağlamalı, buna mukabil Napoleon'un da İstanbul'a bir elçi göndereceğini ifade etmeliydi. Napoleon son elçisi Sebastiani'nin İstanbul'dan ayrılışına Osmanlıların ne kadar sevinmiş olduğunu bilseydi, hiç şüphesiz kendilerini teşvik gayesiyle böyle bir ifadede bulunmazdı. Latour - Maubourg ihtiyatlı davranmaya devam edip tavrında herhangi bir değişiklik olduğunu Ruslara sezdirmemeliydi. Napoleon'un 1811 Nisanında gönderdiği talimat daha da katıydı. Latour - Maubourg, Rusya aleyhine açıkça herhangi bir harekette bulunmamalıydı; fakat Rusya aleyhine Bab-ı Ali ile tedafüi ve tecavüzi bir ittifak hazırlamalıydı. Napoleon, Memleketeyn'i Bab-ı Ali'ye garanti ediyor ayrıca Kırım'ın geri alınmasında Osmanlılara yardım etmeyi vaat ediyordu. Latour - Maubourg hiçbir şey imzalamamalıydı. Her şey yeni Osmanlı elçisi Paris'e vasil olunca hallolunacaktı. Latour - Maubourg çok ihtiyatlı davranmalıydı; çünkü herşey olayların inkişafına bağlıydı, Fransız-Rus münasebetleri düzelebilirdi³⁹.

³⁸ Canning'in 7 numaralı raporuna ilave.

³⁹ Champagny'den Latour Maubourg'a, 10 Ağustos 1810, Odobescu, aynı eser, Nr. 754; Coquelle, P., "Latour - Maubourg, Chargé d'affaires à Constantinople, 1809-1812", *Revue d'Hisotire Diplomatique*, 1905, 590-93.

Napoleon 1811 ortalarında Rusya ile münasebetlerinin hâlâ düzelme ihtimali olduğuna inanıyor, gerekirse Osmanlıları kolayca terk edebilmek istiyordu. Ancak o bu türlü davranışla bir müttefik elde edebileceğini sanmaktaydı. Vaki Latour - Maubourg Ruslara açıkça muhalefet etmek zorunda kalmıştı. 1811 Kasımında Osmanlıları Rus taleplerini kabul etmemeye teşvik etti. Aynı zamanda Bab-ı Ali'yi Paris'e bir elçi göndermeyi vaat etmeye zorladı. Muhib Efendi 26 Ağustos 1811'de sefaretini, kâtibi Galip Efendi'nin nezareti altında bırakarak Paris'ten ayrılmıştı. Ayrılışından üç gün sonra Galip Efendi veremden öldüğünden sefaret işleri tercüman Ancelo (Angelo)'ya kalmıştı.

Napoleon 1812'nin başında Rusya'ya saldırmaya kesin olarak karar verdi. 21 Ocakta Latour-Maubourg'a gönderdiği talimatta bir Osmanlı - Rus anlaşmasını önlemesini ve Osmanlı hükümetinin Paris'e bir elçi göndermesini sağlamasını emretti. 27 Ocakta gönderdiği talimatta Osmanlılarla bir tecavüzi ve tedafüi ittifak yapma teklifinde bulunup şartlarını bildirdi. Rusya ile girişeceği savaşta Osmanlıların kendisiyle işbirliği yapmalarını, Sultan Mahmud'un bizzat 80,000 kişilik bir kuvvetin başına geçip Tuna'yı aşarak Polonya'da kendisiyle birleşmesini istiyordu. Buna karşılık Osmanlı İmparatorluğu'nun mülki tamamiyetini garanti etmeyi ve Ruslara karşı başarılı olduğu takdirde Osmanlılara Kırım'ı almalarında yardım etmeyi teklif ediyordu. Ayrıca yıkılışından Osmanlıların epeyce zarar gördükleri Leh Kırallığının yeniden tesisini üzerine alıyordu. Bundan başka Napoleon ta 1808'de Sultan Mahmud'dan alıp cevapsız bıraktığı hususi mektubuna cevap veriyordu⁴⁰.

Napoleon'un gönderdiği bu talimat Latour - Maubourg'un ancak 4 Martta eline geçmişti. Bu arada Napoleon, Osmanlılarla ittifak yapması için Latour - Maubourg'a ruhsatname göndermişti. Fakat Napoleon Latour-Maubourg'a hâlâ ihtiyatlı davranmasını tenbih ediyor, Osmanlılar ittifak şartlarını müzakereyle görevli bir murahhas tayin etmeden ne ruhsatnamesini göstermesini ne de yazılı olarak her hangi bir teklifte bulunmasını emrediyordu. İttifakı arzu eden kendisi olduğu halde, ittifakı Osmanlıların arzusu üzerine yapmış gibi göstermek istiyordu⁴¹.

⁴⁰ Keza, 598-600.

⁴¹ Keza, 601-602.

Napoleon'un ittifak yapmakta gösterdiği çekingelik kısmen Avusturya ile ittifak hususunda yapmakta olduğu görüşmelerin henüz devam etmekte olmasından ileri geliyordu. Bu görüşmeler 14 Martta Rusya aleyhine bir ittifakın imzalanmasıyla neticelenmişlerdi. Napoleon bundan evvel, 24 Şubat'ta, Prusya ile de bir ittifak yapmıştı. Fransız - Avusturya ittifakı şartlarından biri Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünü garanti ediyor. Bu şart yalnız Osmanlılar düşünülerek değil, Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanmasından endişe duyan Avusturya hükümetini memnun etmek için konmuştu. Napoleon bu ittifakın imzalanmış olduğunu haber alır almaz Latour-Maubourg'a Osmanlılarla yapmayı tasarladığı ittifakın projesini gönderdi ⁴².

P. Coquelle ve J. W. Zinkeisen de dahil, bazı tarihçiler Napoleon, Osmanlılarla ittifak yapmak için Latour - Maubourg'a daha erken ruhsat vermiş olsaydı muhtemelen hedefine varabileceği fikrini ifade etmişlerdir. Onlara göre Sultan Mahmud Şubat ortalarında Fransa ile ittifaka mütemayildi. Coquelle, Latour - Maubourg'un bir raporunun bu fikri teyid ettiğini söylüyor. Bu rapora göre Sultan Mahmud şöyle bir ifadede bulunmuş:

“Ce que j'apprends des prétentions des Russes est un motif déterminant pour que je continue la guerre, de concert avec mon puissant ami l'Empereur des Français. Dès ce moment, mon parti est pris définitivement, je ne signerai pas la paix ⁴³.”

Sultan Mahmud böyle bir ifadede belki bulunmuş, belki bulunmamıştır. Bulunmuşsa, dediklerini sadece Fransızların gururlarını okşamak maksadıyla söylemiş olmalıdır. Hiç şüphe edilmeyecek bir husus varsa o da Sultan Mahmud'un Fransa ile ittifak yapmayı katıyen düşünmemiş olmasıdır. Saltanatının başından beri Fransa ile olan münasebetleri onda Fransızlara hiç itimad edilemeyeceği kanaatini iyice yerleştirmiştir. Devlet erkânı arasında da Fransa ile ittifaka taraftar kimse yoktu.

Tam Osmanlıların Fransa ile ittifak yapmaya mütemayil oldukları söylenen sırada, Laz Ahmed Paşa ittifak konusu üzerindeki

⁴² Keza, 602-604.

⁴³ Keza, 603. “Malûmum olan bu haksız Rus talepleri kudretli dostum Fransız imparatoruyla ittifak yapıp harbe devam etmem için kat'î saika oluyor. Bu andan itibaren kararım kat'idir, sulh yapmayacağım”.

fikirlerini açıkça ifade etmişti. Fransız tazyiki altında Bab-ı Ali, Necip Efendi'yi Paris'e elçi tayin etmişti; fakat Paris'e varır varmaz Fransızların ittifak teklifinde bulunacağından korkarak Paris'e hareketini tehir ediyordu. Bab-ı Ali'ye göre Fransa ile ittifak Osmanlı menfaatlerine uygun değildi. Bu durumda meseleyi sadrazama havale etmek uygun görülmüştü. 8 Şubat tarihli cevabında, Laz Ahmed Paşa Tilsit Andlaşmasını yaparken Napoleon'un hiç çekinmeden Osmanlı menfaatlerini feda etmiş olduğunu hatırlatıp Bab-ı Ali'nin Fransa ile ittifaktan hiçbir menfaat temin edemeyeceği gibi İngilizleri de gücendirmiş olacağını bildirdi. Fransızlar ittifak teklifinde bulunduğu bu teklifin reddedilip Bab-ı Ali'nin tarafsız kalmak kararında olduğunun belirtilmesini tavsiye etti⁴⁴.

İstanbul'daki vekiller Fransa'ya hiç güvenilemeyeceği hakkında Laz Ahmed Paşa'nın ifade etmiş olduğu mütalaaya tamamıyla iştirak ediyorlardı. 29 Martta Latour - Maubourg Şakir Ahmed Paşa ile mülakat yapıp ittifak teklifinde bulundu. Şakir Ahmed Paşa ittifaka karşı hiç rağbet göstermeyip Napoleon'un eskiden birçok vaatlerde bulunmuş olduğunu fakat hiçbirini de yerine getirmediğini açıkça ifade etti⁴⁵.

Bu arada Rusların mütarekeyi bozup Sistova'yı tekrar işgal etmiş olmalarına rağmen, Osmanlı - Rus müzakerelerine devam edildi. Galip Efendi anlaşmaya sadece Asya hududu meselesinin mani olduğunu söyleyip, bu mesele hallolunmadan evvel başka hiçbir konunun müzakeresine geçemeyeceğini beyan etti. Fransız - Rus çatışması hakikaten yaklaşmış olduğundan, Kutuzof müzakerelerin inkıtaa uğramasını arzu etmiyordu. Mart ortalarında Osmanlı murahhaslarını mükâlemeye davet edip son Rus tekliflerini tebliğ etti. Avrupa'da Seret Nehrinin hudut olmasını, Asya sınırı meselesinin hallinin de sonraya bırakılmasını veya tamamen bahsi edilmeden bırakılmasını teklif etti. Rus hükümetine göre münakaşa konusu olan yerler kendi keyifleriyle Rusya'ya tabi olan Hıristiyan prensler tarafından idare olunmaktaydı. Rusya bu prensleri terk edemezdi. Bu itibarla münakaşa konusu yerler hakkında anlaşma buraları beş sene Rus idaresi altında kaldıktan sonra yapılmalı, yahut da bu husustan hiç bahsedilmemeliydi. Sırbistan'a muhtariyet verilmeli, Sırpların cizyeleri

⁴⁴ Sadrazamdan kaymakama, Bşb. Arşivi, Cevdet tasnifi (Hariciye) Nr. 4361.

⁴⁵ Kaymakamdan sadrazama, Bşb. Arşivi, H. H. tasnifi Nr. 14214.

Bab-ı Ali tarafından tayin edilmeli fakat kendileri tarafından toplanmalıydı. Memleketeyn imtiyazları da Yerköy'de tanzim edildiği üzere teyid edilmeliydi. Galip Efendi Asya hududu hususunda taviz veremeyeceğini söyledi ve neticede Kutuzof meseleyi tekrar hükümetine danışmaya karar verdi⁴⁶.

Osmanlı - Rus müzakereleri çıkmaza girmiş olduğu bu sırada, İsveç, Osmanlı - Rus anlaşmasını kolaylaştırmak gayesiyle mesai-i cemilesini⁴⁷ arz etti. Horn isminde⁴⁸ bir İsveç ajanı hem Osmanlı-Rus anlaşmasını teshil, hem de Osmanlıları Rusya ve İsveç ile bir ittifak yapmaya ikna etmek gayesiyle St. Petersburg yoluyla Bükreş'e geldi. Beraberinde Osmanlılara yeni tekliflerde bulunmakla görevlendirilmiş Rochechouart isminde Rus hizmetine girmiş olan bir Fransız vardı. Horn ile Rochechouart memuriyetlerini Galip Efendi'ye ifade ettikten sonra Osmanlı karargâhına uğrayıp Laz Ahmed Paşa ile de görüşüp İstanbul'a hareket ettiler. Ne Horn'un ne de Rochechouart'un resmi memuriyeti olmadığından Osmanlı hükümeti kendileriyle doğrudan doğruya temasta bulunmamaya karar verdi. Rochechouart geri çevrildi, Horn'a da söyleyeceklerini İsveç maslahatgüzarı Palin vasıtasıyla ifade edebileceği bildirildi⁴⁹. Neticede 6 Nisan 1812'de Palin, Anadolu Kazaskeri Hacı Halil Efendi ve reis vekili Mustafa Mazhar Efendi ile resmi mülakatta bulundu.

Palin, mülakata İsveç'in mesai-i cemilesini arz etmekle ve Rusya'nın bunu kabul etmiş olduğunu bildirmekle başladı. Palin, Rusya'nın artık doğu Karadeniz sahilinde işgalinde bulunan yerlerin kendisine terki hususunda ısrar etmediğini, Mingrelistan kıyısında Gürcistan'la irtibatını kolaylaştıracak bir limanın kendisine ayrılmasına mukabil işgalinde olan toprakları iadeye hazır olduğunu bildirdi. Palin, Bab-ı Ali'nin çok tehlikeli bir durumda olduğunu, emniyetini temin için

⁴⁶ Murahhaslardan sadrazama 5 Rebiyülevvel 1227/18 Mart 1812 ve 4 Rebiyülevvel 1227/17 Mart 1812 tarihleriyle ve Kutuzof'dan sadrazama 4/16 Mart 1812, Bşb. Arşivi, H. H. tasnifi, sırayla, Nr. 41833, 44407F, 41833B.

⁴⁷ "Arabuluculuk" sözü Osmanlıların kullandıkları "mesai-i cemile" ve "tavassut" (Fransızca "bons offices" ve "médiation") tabirleri arasındaki farkları göstermediği için, Osmanlıca tabirleri kullanmayı tercih ettim.

⁴⁸ Osmanlı belgeleri bu şahsın ismini vermeyip, kendisinden hep "İsveçlü sırkatibi" diye bahs eder. Joseph Ledoulx bu şahsın ismini "Horn" olarak, Coquelle de "Hemel" olarak veriyor.

⁴⁹ Sadrazamdan kaymakama, 3 Rebiyühahir 1227/15 Nisan 1812, Bşb. Arşivi, H. H. tasnifi Nr. 41832.

derhal sulh yapması gerektiğini iddia etti ve nihayet Rusya ve İsveç ile bir ittifak yapmasını teklif etti⁵⁰. Sultan Mahmud İsveç'in ittifak teklifine karşı nasıl davranılması gerektiğini önceden şöyle belirtmişti: "...keferelerin İngilterelüden gayrısında sözünde sâbit kimesne olmayıp, her biri kendü menâfi'ini teshîl eylemeğe bakıyor. Bu takdirce sözlerine firifte olmak iktizâ etmez. Hakîmâne hareketle, cevâb-ı lâıykası ne ise, bi't-te'emmül iktizâsı tanzîm oluna"⁵¹. Dolayısıyla, Halil ve Mazhar Efendiler Palin'in nasihatını dinlemek şöyledursun, Ruslara hiç itimad edilemeyeceğinden bahisle İsveç'in de Rus hıyanetinden sakınmasını tavsiye ettiler. Ruslar doğu Karadeniz sahiliyle ilgili bütün iddialarından vazgeçmedikçe müzakereye razı olamayacaklarını da ifade ettiler. İttifak meselesine gelince, sulh yapılmadan bu asla söz konusu olamazdı.

Fransız - Rus çatışması yaklaştıkça İstanbul'da diplomatik faaliyet arttı. Bir taraftan Fransa ile Avusturya Bab-ı Ali'yi Rus taleplerini kabul etmemeye teşvik edip Fransa ile ittifaka davet ediyor, diğer taraftan da Rusya, İngiltere ve İsveç Bab-ı Ali'yi kendilerine bağlamaya çalışıyorlardı. 31 Martta Avusturya elçisi Stürmer, Bab-ı Ali'ye Avusturya ile Fransa'nın bir ittifak yapmakta olduğunu, bu ittifak şartlarından birinin Osmanlı İmparatorluğu'nun mülki tamamiyetini garanti edeceğini bildirmiş, daha sonra da böyle bir ittifakın yapılmış olduğunu beyan etmişti. Ancak Stürmer, Osmanlı - Rus anlaşmasını önlemeyi arzu etmesine rağmen Osmanlıların Avusturya - Fransız ittifakına iştirakini sağlamakla görevli olmadığını da itiraf etmişti⁵². Diğer taraftan Stratford Canning Avusturya'yı itibardan düşürmek gayesiyle Avusturya hükümetinin 1810 Martında Osmanlı İmparatorluğu'nun taksimine dair bir plan hazırlamış olduğunu Bab-ı Ali'ye bildirdi⁵³. Bazı İngiliz tarihçileri bu gizli plandan Bab-ı Ali'yi haberdar etmekle Canning'in bir Fransız - Osmanlı (ve dolayısıyla Osmanlı - Avusturya) ittifakını önlemiş olduğunu iddia ediyorlar⁵⁴. Bu iddia

⁵⁰ Palin ile yapılan mükâlemenin mazbatası, 24 Rebiyülevvel, 1227/6 Nisan 1812, Bşb. Arşivi, H. H. tasnifi Nr. 41817.

⁵¹ Bşb. Arşivi, H. H. tasnifi Nr. 41832.

⁵² Canning'den Wellesley'ye, 12 ve 21 Nisan, PRO.FO.78/77, Nr. 14 ve numarasız şifreli rapor, kaymakamdan sadrazama, 13 Rebiyülahir 1227/25 Nisan 1812, Bşb. Arşivi, H. H. tasnifi Nr. 41326.

⁵³ Canning'in 21 Nisan 1812 tarihli numarasız şifreli raporu.

⁵⁴ Meselâ Malcolm - Smith, E. F., *The Life of Stratford Canning*, (Londra 1933), 43.

tamamen yersizdir. Osmanlıların Fransa ile ittifak yapmayı asla düşünmediklerini daha önce de söylemiştik. Canning'in açıklaması sanıldığı kadar tesir yapmamıştı. Stürmer'in Osmanlı İmparatorluğu'nun mülki tamamıyetine dair yaptığı açıklamadan sonra Sultan Mahmud şöyle bir ifadede bulunmuştu: "Cülûs-ı hümâyûnumdan berü hemcivârimız olan Avusturya devleti ile muamelâtda ser-i mü bir inhirâf rûnümâ olmadı. Bundan böyle dahi müsafâtın istihkakı memûldür. Hele tarafımdan sûi zann etmem. Doğrusu her bir husûsta munsif buldum"⁵⁵. Tarihsiz olan bu hatt-ı hümayunun Canning'in açıklamasından evvel mi sonra mı yazıldığını katıyetle bulamıyoruz. Ancak Canning'in açıklamasından sonra Osmanlı devlet erkânı Avusturya'nın sadakatine dair bu ifadeyi, Osmanlı İmparatorluğu'nun tamamıyetiyle ilgili şartı tasdik eder gibi görünmeden, Avusturya elçisine nasıl iletebileceklerini tartıştıklarına göre, Canning'in açıklaması onların Avusturya'ya olan itimatlarını sarsmamıştı.

Rusya da bir an evvel Bab-ı Ali ile sulh yapmaya ve düşmanlarını itibardan düşürmeye çalıştı. Kutuzof 24 Martta Galip Efendi ile yaptığı bir mülakatta, Fransa'nın Rusya'ya Bab-ı Ali aleyhine bazı tekliflerde bulunmuş olduğunu bildirdi. Kutuzof'a göre, Rus hükümeti Rusya ile Bab-ı Ali'nin vifak üzere olması Avrupa'nın asayişine sebep olacağını mülâhaza ederek sulhun yapılmasına gayret ediyordu. Rus şartları münisifane idi, lakin Bab-ı Ali de sulha rağbet ederse Rusya bu şartlarda mümkün mertebe teshilat yapacaktı. Aksi takdirde Rusya meyusen Fransa'ya mümayelete mecbur olacaktı. Kutuzof aynı zamanda Osmanlı-Rus ittifakı konusuna da değindi. Galip Efendi de Laz Ahmed Paşa da Rusların davranışlarını bir hile olarak telakki ettiler. İttifak konusuna gelince, Ahmed Paşa buna muhalefeti bir kere daha açıkça ifade etti:

"Devlet-i 'Aliyye ile dînen ve milleten düvel-i ecnebiyye miyânında mugâyeret derkâr olduğundan Saltanat-ı Seniyye'nin anlar ile ittifâkı bir veçhile yakışmayıp, velev teklif olunarak mecbûriyet olsa bile bu bâbda mehâzîr-i mülkiyye ve mazarrât-ı 'adîde güneş gibi zâhir ve her halde bî-tarafhlık meslekini ihtiyârdan hayrlusu olmadığı emr-i bâhir olmak hasebiyle bu sûreti istihsâle çalışmak lâzımeden[dir.]"

⁵⁵ Bşb. Arşivi, H. H. tasnifi Nr. 41326.

Sultan Mahmud bu görüşe tamamen iştirak ediyordu. Ahmed Paşa'nın takriiri üzerine "Bize göre hiçbirleriyle ittifak yakışmaz" diye yazmıştı⁵⁶.

Latour - Maubourg hükümetine yazdığı bir raporda Fransız - Rus çatışmasının erken tahakkukundan başka bir şeyin Osmanlıların sulh yapmasını önleyemeyeceği mütalaasında bulunmuştu. Bu kısmen doğrudu, çünkü bu çatışmanın başlamak üzere oluşu Osmanlıları ağır Rus şartlarını kabul etmemeye teşvik ediyordu. Diğer taraftan Osmanlılar Fransa ile Avusturya'nın müdahalesine maruz kalmamak için Fransız - Rus çatışması başlamadan sulh yapmayı zaruri addediyorlardı. Rusların Memleketeyn'i işgalde devamı Fransa'nın müdahalesi için devamlı bir bahane teşkil ediyordu. Sulhun imzası Fransızların Memleketeyn'e tecavüzünü önleyecekti. Osmanlılara endişe veren bir husus daha vardı. Napoleon eski Leh Kırallığını yeniden tesise kararlıydı. Ruslara karşı savaşında başarılı olursa Galicia'nın Avusturya'dan yeni Leh Kırallığına ilhakına mukabil Avusturya'ya bir miktar Osmanlı toprağı vermek teşebbüsünde bulunabilirdi. Osmanlılar bir an evvel sulh yapmakla bu tehlikeyi de bertaraf etmiş olacaktı⁵⁷.

Laz Ahmed Paşa, Ruslar doğu Karadeniz sahilini iade edip kendilerine sadece bir liman ayrılmasına kanaat ederlerse bir anlaşmaya varmanın mümkün olacağına inanıyordu. Dolayısıyla murahhasların Ruslarla yeniden müzakereye girişmelerini emretti. Fakat Ruslar gayri resmi mülakata razı oldularsa da eski taleplerinden dönmediklerinden, bir netice hasıl olmadı. Görünüşte Kutuzof'a Horn'un tebliğ ettiği teshilat hakkında talimat gelmemişti. Aksine, Joseph Fonton, Kemhal ile Anakra'nın sahabetinin daha harpten evvel iki devlet arasında münakaşa konusu olduğunu iddia ediyordu⁵⁸.

Rusların bu davranışı Galip Efendi'yi şüpheye düşürmüştü. O, Rusların asıl maksatları Küçük Kaynarca Andlaşmasının Gürcistan'la ilgili şartlarının iptalini ve Osmanlıların Gürcistan'ı Rusya'ya ilhakını tanımlarını sağlamak olduğunu tahmin ediyordu. Galip Efendi

⁵⁶ Sadrazamdan kaymakama, 21 Rebiyülevvel 1812/3 Nisan 1812, Bşb. Arşivi, H. H. tasnifi Nr. 41814.

⁵⁷ Sadrazamdan Galip Efendi'ye, 18 Rebiyülevvel 1227/31 Mart 1812, ve murahhaslardan sadrazama, 3 Rebiyülâhir 1227/15 Nisan 1812, Bşb. Arşivi, H. H. tasnifi Nr. 44418D ve 44407.

⁵⁸ Aynı vesika.

Rusların Osmanlılarla sulh yapmayı Fransa ile mücadelelerinin neticesi belli oluncaya kadar tehir etmek niyetinde olabileceklerinden endişe ediyordu. O zaman Ruslar ya Bab-ı Ali'den taleplerini arttıracaklar, yahut da Memleketeyn'in mukadderatını Napoleon'un arzusuna muvafık bir şekilde tayin edeceklerdi. O ne Ruslara ne de Fransızlara itimad ediyordu. Rusya ile mücadelesinin neticesi ne olursa olsun, Napoleon'un Osmanlı İmparatorluğu'na tecavüz etmesinin muhtemel olduğuna inanıyordu. Bab-ı Ali tarafsızlık siyasetinden daha muvafık bir siyaset takip edemezdi, ancak mutlaka ya Fransa ile yahut Rusya ile ittifak yapması gerekirse, Fransız ittifakını tercih etmeliydi; çünkü Rusya Bab-ı Ali'nin ezeli düşmanıydı. Bir Osmanlı-Fransız ittifakı yapıldığı takdirde, Fransızların İngiliz elçisinin İstanbul'dan kovulmasını ve Bab-ı Ali'nin *blocus continental*'a iltihakını talep edecekleri muhakkaktı. Osmanlılar, İngiltere ile harbe girmelerini mucib olacak bu taleplerini kabul edemezlerdi. Dolayısıyla Fransızların bu gibi taleplerde bulunmalarını önlemek için Bab-ı Ali'nin şimdiden faaliyete geçmesi lazımdı. Laz Ahmed Paşa Galip Efendi'nin bütün bu mütalaalarına iştirak ediyordu⁵⁹.

Mayıs başında Ruslar taleplerini epeyce tadil etmeye karar verince Osmanlı - Rus müzakereleri yeni bir safhaya girmiş oldu. Ruslar evvela sadece Mingrelistan kıyısının kendilerine ilhakını talep ettiler; fakat Osmanlılar bu hususta taviz vermeyince Anakra ile Kemhal arasındaki araziyi kullanabilme hakkını istediler. Avrupa'da Seret hududundan vazgeçtiler; fakat Prut Nehri ile Tuna Nehri'nin sol yakasında kalan arazinin hiç istisnasız kendilerine ilhakını, Tuna boğazlarından Kili Boğazı'nın büsbütün kendilerine terkini, Sulina Boğazı'nın da iki tarafın müşterek idaresinde olmasını talep ettiler⁶⁰.

Laz Ahmed Paşa 1 Mayıs'ta murahhaslara gönderdiği talimatta Rusya'nın Asya cephesinde harpten evvelki durumu iadesine ve Avrupa'da Tuna'nın sol yakasında bulunan Kili ile İsmail kalelerinin Bab-ı Ali'de kalmasına mukabil Rusların Kemhal limanını kullanmalarına razı oluyordu. Bab-ı Ali, reayası olan Sırpların cürümlerini

⁵⁹ Murahhaslardan sadrazama, 13 Rebiyülahir 1227/25 Nisan 1812, ve sadrazamdan kaymakama, 3 Rebiyülahir 1227/15 Nisan 1812, Bşb. Arşivi, H. H. tasnifi Nr. 44418C ve 41832.

⁶⁰ Murahhaslardan sadrazama, 25 Rebiyülahir 1227/7 Mayıs 1812, ve 21 Cemaziyevvel 1227/1 Haziran 1812, Bşb. Arşivi, H. H. tasnifi Nr. 44418G ve 44367A.

affediyordu; fakat buna karşılık Sırlar ellerinde bulunan kale ve istihkâmları silahlarıyla birlikte teslim etmeliydiler. Cizye ve sair vergileri Bab-ı Ali tarafından maktuan tayin edilecekti. Eflâk ve Buğdan şartları tadil edilmeliydi. Beylerin görev müddeti ve tayini hususuna Rusya hiçbir surette müdahale etmemeliydi⁶¹.

Laz Ahmed Paşa'nın talimatında Rusların kabul edemeyeceği birçok noktalar vardı. Ancak 9 Mayıs'ta, tam Rusların yumuşamaya başladığı sırada, Laz Ahmed Paşa bir an evvel sulh yapmak hususunda İstanbul'dan emir aldı. Uzun zamandan beri beklenen Fransız - Rus mücadelesinin hakikaten başlamak üzere olduğu sırada⁶², İstanbul'daki vekiller Fransız - Rus münasebetlerinin düzelmek üzere olduğuna dair haber aldılar. Bu haberden telaşlanıp Ruslar bütün kuvvetlerini kendilerine karşı kullanmaya fırsat bulmadan sulh yapmaya karar verdiler⁶³.

Laz Ahmed Paşa, Fransız - Rus münasebetlerinin düzelmek üzere olduğu rivayetinin Rus taraftarları tarafından yayıldığını derhal anladı; çünkü Rusların Seret hududundan vazgeçmeleri Fransız - Rus mücadelesinin yaklaşmış olduğuna delalet ediyordu. Fakat Ahmed Paşa yine de aldığı emre itaat ederek murahhaslara verdiği talimatı tadil etti. Rusların Kemhal'i kullanmalarına mukabil İsmail ile Kili kalelerinin mutlaka iade edilmesini talep etmiyordu. Fakat İsmail ile Kili Rusya'ya terk edildiği takdirde istihkâmlarının yıkılmasını talep ediyordu. Ruslara sadece Kili Boğazı'nı vermek istiyordu; fakat Ruslar Sulina'nın müşterek idaresi hususunda ısrar ederlerse muvafakat edecekti. Sırlar hakkındaki taleplerini değiştirmiyordu; ama Memleketeyn şartlarının yeniden müzakeresini teklif ediyordu. İttifak hususu baştan savulmalıydı; fakat bu mümkün olmazsa Galip Efendi gizli bir maddeyle ittifak yapmayı taahhüt edebilirdi. Ancak ittifak şartları İstanbul'a bir Rus elçisi vardıktan sonra kararlaştırılmalıydı. İttifakın yapılması her iki tarafın da menfaatlerine uygun olması şartına bağlanmalıydı⁶⁴.

⁶¹ Murahhaslara talimat, 19 Rebiyülahir 1227/1 Mayıs 1812, Bşb. Arşivi, H. H. tasnifi Nr. 40820.

⁶² Napoleon, Dresden'de müttefikleriyle buluşmak üzere 9 Mayıs 1812'de Paris'ten hareket etmiş, 24 Haziranda da Rusya'yı işgale başlamıştı.

⁶³ Sadrazamdan Galip Efendi'ye 27 Rebiyülahir 1227/9 Mayıs 1812, Bşb. Arşivi, H. H. tasnifi Nr. 44421B.

⁶⁴ Aynı vesika ve sadrazamdan kaymakama, 29 Rebiyülahir 1227/12 Mayıs 1812, Bşb. Arşivi, H. H. tasnifi Nr. 44358.

Kutuzof, Prut sınırını ve doğu Karadeniz sahilinde Kemhal ile Anakra arasındaki araziyi kullanmayı kabul ediyordu; ancak sulhun yapılması için Osmanlıların ittifaka razı olmalarını şart koşuyordu. Osmanlı murahhasları daha önceden bu hususu müzakere etmek için salahiyetleri olmadığını ve konuyu Laz Ahmed Paşa'ya havale ettiklerini belirtmişlerdi. Mamafih Kutuzof ittifak hususunda uzun zaman direnmedi, aksine birdenbire müzakereleri süratlendirdi. Neticede 17 Mayıs'ta altı maddeyi ihtiva eden bir ön barış andlaşması imzalandı. Birinci madde Buğdan'a girdiği noktadan Tuna'ya kavuştuğu yere kadar Prut Nehri'ni, ve o noktadan Kili Boğazı yoluyla Karadeniz'e döküldüğü noktaya kadar Tuna Nehri'ni hudut tayin ediyordu. Kili Boğazı iki tarafa müşterek olacaktı. İkinci maddeye göre Rusya gizli bir maddeyle İsmail ve Kili kalelerini yıkmayı kabul ediyordu. Üçüncü madde Asya cephesinde harpten evvelki hududun iadesini ve gizli bir maddeyle Rusya'ya Anakra ile Kemhal arasındaki araziyi kullanma hakkı verilmesini şart koşar. Dördüncü madde Sırbistan'daki durumu tanzim eder. Sırplar Bab-ı Ali'nin cizye ödeyen reaya tebası olarak itaate dönecek ve silahsızlandırılacaklardı. Sırbistan'da yeni yapılan istihkâmlar yıkılacak, eskiler de Osmanlılara teslim edileceklerdi. Böylece Sırbistan tekrar Osmanlı hâkimiyeti altına girmiş olacaktı. Buna mukabil, Bab-ı Ali Sırplara karşı müsamahalı davranmayı taahhüt ediyor ve kendilerine bazı Akdeniz adalarının sahip oldukları hakları tanıyordu. İçişlerini Sırplar kendileri idare edecek vergileri maktuan tayin edilecek, fakat Sırpların kendileri tarafından toplanıp Bab-ı Ali'ye teslim edilecekti. Sırpları ilgilendiren bütün bu şartlar Sırp milleti ile Bab-ı Ali arasında tanzim edilecekti. Beşinci madde harpten evvel muteber olan Memleketeyn'le ilgili şartların teyid edilmesini şart koşar. Yerköy'de düzenlenen şartlar terk ediliyordu. Altıncı madde başka hususlardaki şartların da müzakeresini ve nihai bir andlaşmanın imzalanmasını şart koşar⁶⁵.

Amiral Paul Çiçakof, Kutuzof'un niçin böyle hareket ettiğini şöyle izah ediyor: Fransız - Avusturya ittifakının yapılması üzerine Çiçakof Rusya'nın Avusturya ile Fransız Dalmaçya ve İllirya'sına taarruzda bulunmasını tavsiye etti. Çar Aleksander bu tavsiyeyi

⁶⁵ Sadrazamdan Galip Efendi'ye, 9 Cemaziyelevvel 1227/20 Mayıs 1812, Bşb. Arşivi, H. H. tasnifi Nr. 41254; Ulyanitsky, *aynı eser*, 50-52.

cazip buldu, ancak Kutuzof'un böyle bir taarruzu icra edemeyeceğine inanıyordu. Aleksander zaten Kutuzof'un Osmanlılarla yapmakta olduğu müzakereleri çok yavaş bulduğu için ondan memnun değildi. Neticede Kutuzof'u Tuna ordusu başkumandanlığından azl edip yerine Amiral Çiçakof'u tayin etti. Aleksander Çiçakof'a verdiği talimatın ana hatlarını şifahen bildirip yazılı talimatını Çiçakof'un kendisi hazırlamasını emretti. Bu davranış Aleksander'in Çiçakof'a çok itimadı olduğunu gösteriyordu. Ancak böyle mühim bir iş kendisine danışılmadan yapıldığından, Rus başvekili Rumyansef gücümüş ve bir kuriye gönderip Kutuzof'u Çiçakof'un gelmek üzere olduğundan haberdar etmiş, bu haber üzerine de Kutuzof müzakereleri hızlandırmıştı⁶⁶.

Avusturya ve Fransızların Adriyatik bölgesindeki toprakları üzerine Rusların tasarlamakta oldukları taarruzun icrası büyük ölçüde Bab-ı Ali ile münasebetlerinin düzelmesine bağlıydı. Bu sebepten dolayı Aleksander müzakerelerin tamamlanmasına ve Osmanlılarla tedafii ve tecavüzi bir ittifak yapılmasına son derece önem veriyordu. Osmanlılara tekliflerini kabul ettirmek için gerekirse kuvvet kullanmaya hazırdı. Zaten Bab-ı Ali'yi tehdit, ve gerekirse Osmanlı İmparatorluğu'na saldırmak için Rus Karadeniz filosunu kullanmaya kararlıydı. Aynı zamanda Adriyatik Denizinde bulunan İngiliz deniz kuvvetlerinin yardımını sağlamayı zaruri addediyordu. Eflâk ve Buğdan idarelerinin de planının başarıyla neticelenmesine yardım edecek şekilde tanzimine hayli önem veriyordu.

Çiçakof, Bükreş'e ön barış andlaşması imzalandıktan bir gün sonra, 18 Mayıs'ta, vasil oldu. Çiçakof, müzakereler epeyce ilerlemiş olduğundan bunların tamamlanıp sulhun imzalanmasını Kutuzof'a bıraktı. Maamafih ittifak meselesini derhal ele aldı. İttifakın, yapılmasını tacil etmek için İtalinski'yi derhal İstanbul'a göndermek istiyordu. İttifaka razı olmasına mukabil Dubrovnik ile Yedi Ada'nın Bab-ı Ali'ye verilmesini teklif ediyordu⁶⁷.

Bu arada müzakereler süratle gelişti ve 28 Mayıs'ta biri aleni diğeri gizli olmak üzere iki nihai senet imzalandı. Aleni andlaşma

⁶⁶ Chichagov, P., *Mémoires de l'amiral Paul Tchitchagof*, neşreden C. Gr. Lahovary, (Paris/Bükreş, 1909), 359-60, 379.

⁶⁷ *Keza*, 379; Galip Efendi'den sadrazama, 9 Cemaziyelevvel 1227/21 Mayıs 1812, Bşb. Arşivi, H. H. tasnifi Nr. 41293.

on altı maddeden, gizli andlaşma ise iki maddeden müteşekkildi⁶⁸. Aleni andlaşmanın üçüncü maddesi iki devlet arasındaki andlaşmaların hepsini teyit ediyordu. Ön barış andlaşmasının birinci maddesi nihai andlaşmanın dördüncü maddesi oldu; Asya hududuyla ilgili üçüncü maddesi altıncı madde, Sırbistan'la ilgili dördüncü maddesi de sekizinci madde oldu. İsmail ile Kili kalelerinin yıkılmalarına dair şart gizli andlaşmanın birinci, Anakra ile Kemhal arasındaki bölgenin Ruslar tarafından kullanılmasına dair şart da ikinci maddesi oldu. Osmanlılar İran'ın da sulha dahil olması hususunda direndikleri için, on üçüncü maddeyle Ruslar, İran ile sulh yapmak için Osmanlıların mesai-i cemilelerini kabul ediyorlardı.

Andlaşmada bahsi geçmeyen mühim bir konu vardı, bu da Rus harp gemilerinin Karadeniz ve Çanakkale boğazlarından geçmesi hususuydu. Rus hükümeti eski Tuna ordusu başkumandanlarından Prens Prosorovski'nin yazmış olduğu bir maddeyi kabul etmişti. Bu maddeye göre her defasında üç gemiden fazla geçmemek şartıyla Rus harp gemileri her zaman Boğazlardan serbestçe geçebileceklerdi. Bükreş andlaşması yapılırken Rus hükümetinin bu maddeden bahs etmemesi böyle bir şartı Osmanlıların asla kabul etmeyeceklerini, ve neticede bu şartın sulhun yapılmasına kuvvetli bir engel teşkil edeceğini anlamış olmasındandır. Maamafih bazı Rus tarihçileri, (bunlardan Goriainov imayla, Muravief sarahatle), andlaşmanın üçüncü maddesi iki devlet arasındaki andlaşmaların hepsini teyit ettiğinden Rusya'nın Boğazlardan harp gemisi geçirme hakkını muhafaza etmiş olduğunu iddia ediyorlar, çünkü onlara göre 1805'te yapılan Osmanlı - Rus ittifak andlaşması Rusya'ya bu hakkı veriyordu⁶⁹. Onların bu iddiası 1805 andlaşmasının gizli kısmının yedinci maddesine dayanıyor. Ancak onlar bu maddenin Osmanlı - Rus ittifakı devam ettiği ve iki devletin Yedi Ada'yı muhafaza etmek hususunda varmış oldukları andlaşmaya sadık kaldıkları müddetçe muteber olacağını nazarı itibara almıyorlar. Oysa Osmanlı - Rus ittifakı harbin başlamasıyla sona ermiş, Yedi Ada da 1807'de Rusya tarafın-

⁶⁸ Bükreş andlaşmasının, gizli maddeler de dahil, Fransızca metni için bakınız VPR, VI, 406-417. Andlaşmanın sadece aleni maddelerini ihtiva eden Türkçe metni için bakınız *Muahadat Mecmuası*, 5 cilt (İstanbul, 1294-98/1877-81) IV, 49-57.

⁶⁹ Goriainov, S., *Le Bosphore et les Dardanelles*, (Paris 1910), 24; Mouravieff, B., *L'alliance Russo - Turque au milieu des Guerres Napoléoniennes* (Neuchâtel, 1954), 320-22.

dan Fransa'ya terk edilmişti. Bundan başka Gorianiov söz konusu yedinci maddeyi yanlış telakki ediyor; Muravief de onun yanlış izahını kabul ediyor. Maddenin Türkçe metni tetkik edilince, Ruslara Boğazlardan serbestçe harp gemisi geçirme hakkının kayıtsız şartsız verilmediği anlaşılıyor⁷⁰.

İstanbul'daki vekillerle Sultan Mahmud'un sadrazam ve murahaslar tarafından tanzim edilen andlaşmaya itirazları sulhun tesisini bir kere daha tehlikeye düşürdü. Onlar bilhassa ittifak hususunun bahsine ve Ruslara Anakra ile Kemhal arasındaki bölgeyi kullanma hakkı verilmesine itiraz ediyorlardı. Sultan Mahmud'un emirlerini sadrazama ileten Şakir Ahmed Paşa itirazlarının ne gibi mülahalalara dayandığını şöyle anlatıyor:

“Moskolu ile bu gûne musâlâha-i kerîheye izhâr-ı rızâ olunmak mücerred Devlet-i ‘Aliyye sefer gâilesinden vâreste olmak ve bir mikdâr teneffüs eylemek için olmağla Fransalu ittifâka dâir lâkırdıdan ednâ serrişte kapar ise Nemçelü ile Fransa'nın rabt eyledikleri ittifâkları mülâbesesiyle Nemçelüyü Memleketeyn'e taslît edip Devlet-i ‘Aliyye bir Moskoluya cevap vermekten ‘âciz iken iki üç devletle, ya'nî Fransa ve Nemçe ve Prusya ile sefer açmak lâzım gelip ol vakt hâl ne vechile müşkil olacağı vâreste-i kayd-ı işkâl olmaktan nâşi teklif olunan ittifâkı kabûl etmemek Moskolu ile rişte-i müzâkerâtı şikest eder ise çâre nedir müstakbelde olan mehâzîr-i külliyeyi bi'l-mütâlâa Moskoluya redd ile cevâp verilmek lâzım geldiği bi'l-ittifâk beyân

⁷⁰ Türkçe metni için bakınız *Muahadat Mecmuası*, IV, 46. Yedinci maddenin Ruslara Boğazlardan her zaman kayıtsız şartsız harp gemisi geçirme hakkını verdiği dair iddiayı J. C. Hurewitz “Russia and the Turkish Straits: A Revaluation of the Origins of the Problem” isimli makalesinde cerh ediyor, *World Politics*, 1961-62, 605-32, Muravief, Osmanlılar 1809'da İngilizlerle yaptıkları andlaşmanın on birinci maddesi gereğince bütün yabancı harp gemilerinin Boğazlardan geçmesini yasaklamayı taahhüt etmiş olduklarından, Bükreş andlaşmasının Türkçe metninin üçüncü maddesinde sadece barış andlaşmalarından söz edip diğer andlaşmalardan bahs etmemekle Rusların Boğazlardan harp gemisi geçirme hakkını tanımamaya çalışmış olduklarını iddia ediyor. Muravief'in bu iddiası andlaşmanın Fransızca metni ile Noradougian'ın neşrettiği metin arasındaki farklara dayanıyor. Muravief Noradougian'ın neşrettiği metnin Türkçe metnin tercümesi olduğunu farz ediyor. Noradougian'ın neşrettiği metin hakikaten Türkçe metnin tercümesi ise, Noradougian'ın tercümesinin hatalı olduğunu kabul etmek gerekiyor, çünkü andlaşmanın Türkçe metni sadece barış andlaşmalarından değil, bütün “ahdname ve şurutnameler ve ukud ve senedat-ı mahsusa”dan bahs eder.

olunarak Moskolu ile lâfzî olsun ‘akd-i ittifâk değil sohbeti dahi bir vechile kâle getirilmemek ve bu cihetle sulh müyesser olmaz ise dahi takdire havâle olunmak üzere karâr verilmiş olduğu, ve mantûk-ı hatt-ı şerif-i pâdişâhi dahi ittifâk meselesinin kâle getirilmemesi ve Anadolu maddesinde Moskolunun merâmı mühimmât-ı harbiye nakli idüğü tebeyyün eylediğinden, Moskolu Gürcistan ve İran ve Abaza ve Çerkesi bundan sonra bi’l-küllîye zabt ile Memâlik-i Mahrûsaya öteden berü derkâr olan mekâsıdını fi’ile getirmek olduğundan anın dahi ‘adem-i kabûlü idüğü”⁷¹.

Sultan Mahmud’la İstanbul’daki vekillerin itiraz ve emirlerini ihtiva eden kaime Laz Ahmed Paşa’nın eline nihai andlaşmanın imzalandığı 28 Mayıs günü geçti. Laz Ahmed Paşa aldığı yeni emirleri icraya kalkışmak şöyle dursun, kendi hareket tarzını müdafaa etti. Ruslarla ittifak yapmanın mahzurlarını gayet iyi bildiğini, fakat kendisine en son gönderilen talimatta bir an evvel sulh yapması emri verildiğini hatırlattı. Bundan başka Rusya Bab-ı Ali’nin ittifaka razı olmasını ve kendisine Kemhal ile Faş Nehri tarikini kullanma hakkı verilmesini Seret hududundan vazgeçmesi ve Asya cephesinde işgalinde bulunan toprakları iade etmesi için yegâne şart koşmuştu. Kanaatince sulhun temini için müstakbelde, Bab-ı Ali’nin uygun bulduğu vakitte, bir ittifak yapmayı vaat etmek ve Rusya’ya Kemhal ile Faş Nehri tarikiyle nakliyat yapma hakkı vermek o kadar büyük bir fedakârlık sayılmazdı. Maamafih, harbe devam edilmesi için gereken asker, para ve erzak mevcut olsaydı ön barış andlaşmasını reddetmekte tereddüt etmezdi; lâkin Bab-ı Ali’nin harbe devam edemeyeceği aşî-kârı. Bu durumda sulhu harbe tercih etmek çok daha iyiydi⁷².

Sultan Mahmud ittifak hususuna ve Ruslara Kemhal’i kullanma hakkı verilmesine itiraz etmekte devam etti. Bir hatt-ı hümayunda “ittifâk kelâmı ilgâ olunmak ensebdir” diye yazdı⁷³. Bir başkasında “Anadolu tarafında Kemhal ilişiği Rusyalunun yine Devlet-i ‘Aliyye’ye sûikasdı ve İranlı ile cihet-i câmia-i islâmiyemiz hasebiyle müsâlaha şürotuna idhâlden maksûd adâvet men’ ve mündafi’ olup müsafâta

⁷¹ Kaymakamdan sadrazama, 9 Cemaziyelevvel 1227/20 Mayıs 1812, Bşb. Arşivi, H. H. tasnifi Nr. 41286A.

⁷² Sadrazamdan kaymakama, 17 Cemaziyelevvel 1227/28 Mayıs 1812, Bşb. Arşivi, H. H. tasnifi Nr. 44319.

⁷³ Aynı vesika.

mübaddel olmak içündür. Sadra'zamin bunları mütâlâa edememiş" diye yazdı⁷⁴. Aynı zamanda Rusları Kemhal ile ilgili maddeden vazgeçirmek için Stratford Canning'in durumdan haberdar edilip güya gizli olarak Ruslara yazmaya ikna edilerek bu maddeden vazgeçmezlerse andlaşmanın kabul edilmeyeceğini bildirmesini emretti.

Sultan Mahmud'un emirleri icra edilmeden, 2 Haziranda, nihai andlaşma mukavelesi İstanbul'a geldi. Mukavele şartları encümen-i şûrada görüşüldü. Kemhal ile Anakra arasındaki bölgenin Rusya tarafından kullanılmasıyla ilgili ikinci gizli maddeden başka Sırbistanla ilgili aleni andlaşmanın sekizinci maddesine de itiraz olundu. Sırbistanla ilgili şartlar kabul olunursa Rusların bunları tedricen tevsi edip çok geçmeden Sırbistan'a voyvoda tayin edeceği iddia olundu. Hatta Sırpların çok geçmeden istiklallerini kazanabilecekleri görüşü ortaya atıldı. Encümen-i şûraya dahil olanlar Sırpların geçmiş cürümlerini affa taraftardılar; fakat Sırlara kendi iç işlerini idare etmek hakkını veren, kendilerine bazı Akdeniz adalarının sahip oldukları imtiyazları tanıyan ve vergilerinin maktuan tayin edilip kendileri tarafından toplanmasını öngören şartların iptalini istiyorlardı. Bu şartlar Osmanlı hâkimiyetine aykırı oldukları gibi imparatorluğun istikbalini de tehlikeye düşürecek mahiyette idiler. Sırplar Memleketeyn reayasıyla mukayese edilemezlerdi. Memleketeyn reyası "behâim misillü olduğundan hall ü akde kudretleri mevkuftur; lâkin Sırlu öyle olmayıp cenk ve silâha kâdir olmağla, iktisâb edecekleri serbestiyetle Rumeli'de re'âyâ kalmayıp ekserisi Sırp içine duhûl ederek teksir-i kuvvet edip bunlardan Bosna ve Rumeli'ye 'âid olacak mazarrat bî-kıyâs idi." Sırplar serbestiyetlerini kazandıkları takdirde Rumeli ile Bosna emniyetten mahrum olacaklardı, dolayısıyla fesada yol açacak olan bu şartların ilgası zaruriydi. İkinci gizli madde de iptal olunmalıydı. Rusların Anakra ile Kemhal arasındaki araziye kullanıp kullanamamaları hususu sulh yapıldıktan sonra görüşülebilirdi. Neticede tasdiknamelerin beş - altı değişik nüsha olarak hazırlanmasına karar verildi. Ruslar arzu edilen tadilata razı olurlarsa bunlardan biri, olmazlarsa, bir başkası, hangisi uygun görünürse o mübadele olunurdu⁷⁵.

⁷⁴ Sadrazamdan kaymakama, 15 Cemaziyelahir 1227/25 Haziran 1812, Bşb. Arşivi, H. H. tasnifi Nr. 44367.

⁷⁵ Telhis, Bşb. Arşivi, H. H. tasnifi Nr. 42233; sadrazama talimat, H. H. tasnifi Nr. 44366A; telhis, H. H. tasnifi Nr. 42232; kaymakamdan sadrazama, 6 Receb 1227/15 Temmuz 1812, H. H. tasnifi Nr. 41336A.

Sultan Mahmud encümen-i şûranın Sırbistan'la ilgili maddenin mahzurlarına dair ifade etmiş olduğu fikirlere tamamen iştirak ediyordu. Rusya'nın bu maddeyi iyi niyetle şart koşmuş olmadığına, bu maddenin de ikinci gizli maddenin de kabulü çok geçmeden iki devlet arasında harbe sebep olacağına inanıyordu. Ancak sulh şartları kararlaştırılıp imzalanmış olduğundan derhal tadil edilmelerinde direnirse işler uzayacaktı, oysa o işlerin uzamasını hiç arzu etmiyordu. Neticede anlaşmayı olduğu gibi tasdik etmeye, fakat tasdiknameler mübadele olunurken Ruslardan ikinci gizli maddenin iptal olunacağına, sekizinci maddenin de tadil olunacağına dair bir tezkere almaya karar verdi ⁷⁶. Mamafih Osmanlı hükümeti Sultan Mahmud'un takip etmeyi tasarladığı planı büsbütün tatbik etmeyip, tasdiknamelerin mübadelesinden evvel arzu edilen tadilatı Ruslara kabul ettirmeye çalıştı. Tasdiknamelerin beş - altı değişik nüshası hazırlanıp, önce Rusların Osmanlıların arzu ettiği tadilatı kabul ettiğini farz eden nüshanın mübadelesine çalışması talimatıyla Galip Efendi'ye gönderildi.

Osmanlılar Ruslara kabul ettirmeyi arzu ettikleri nüshada iki gizli maddeyi aleni andlaşmanın on beşinci ve onaltıncı maddesi olarak, aleni andlaşmanın on beş ve on altıncı maddelerini de on yedi ve on sekizinci madde olarak gösteriyorlardı ⁷⁷. İsmail ve Kili kalelerinin yıkılmasına dair madde olduğu gibi kahıyordu; ancak ikinci gizli madde yerine şöyle bir madde konuyordu:

“Anadolu tarafında seferden evvel hudud-ı kadîmenin ibkâsı olup ancak hudûd-ı kadîmeye mugayir Faş Nehri'nin sâhil-i yemîninden saat ve mesâfe takdir ve mahal tahsîsi ve Rusya devleti tarafından emniyet ve sühûletle levâzım ve mühimmât nakli misillü ba'zı şerâit münderic olduğundan, Devlet-i Aliyye bu bâbda mazarrat-ı mülkiyesini bi'l-mülâhaza hitâm-ı müsâlehadan sonra devleteyn'-i fahimeteyn beynlerinde müzâkere olunarak ta'dil olunmak üzere şimdilik metrûk add oluna.”

Sırbistan'la ilgili sekizinci maddeye gelince, bunun Bab-ı Ali'nin Sırlara karşı müsamahalı davranması, Sırların silahsızlandırılması ve Sırbistan'daki eski kalelerin Osmanlılara teslim olunması,

⁷⁶ Sadrazamdan kaymakama, 15 Cemaziyelahir 1227/25 Haziran 1812, ve sadrazamdan Galip Efendi'ye, 11 Receb 1227/20 Temmuz 1812, Bşb. Arşivi, H. H. tasnifi Nr. 44367 ve 41336C.

⁷⁷ Bşb. Arşivi, H. H. tasnifi Nr. 44374.

yeni kale ve istihkâmların da yıkılmasıyla ilgili fıkraları olduğu gibi kalıyordu. Sırlara bazı haklar tanıyan diğer fıkralar aşağıda görüldüğü üzere tadil olunuyordu:

“Sırbu hakkında bahr-ı sefid cezâyiri ve mevâki’-i sâire reâyâsının nâil olduğu kavâid ve müsâ’adeye mazhar olması ve umûr-ı dâhiliyelerinin kendüleri taraflarından idâresi ve vergilerinin maktûan yedlerinden kabz ve teslimi fıkraları tarafeyn me’mûrları beynlerinde müzâkere olunmuş ise de fikrât-ı mezkûre şerâit-i hükûmet ve mülk-dârîye tevfiğ olunamadığından Saltanat-ı Seniyye öteden berü şîar-ı nısfet ve afv ile mücbil olduğuna binâen Sırbunun cerâim-i güzeşeleri afvî ile iktifâ olunub fikrât-ı mezkûre tamamen imhâ ve ilga oluna.”

Tasdiknamelerin mübadelesi tehir olunursa işlerin karışacağından korkan Laz Ahmed Paşa, 16 Haziranda Galip Efendi’ye aleni andlaşmanın da gizli andlaşmanın da oldukları gibi tasdiknamelerini derhal mübadele etmesini emretti. Galip Efendi bu emri icra etmeye fırsat bulmadan Ahmed Paşa kendisine yeni talimat verdi. Galip Efendi sadece aleni andlaşmanın tasdiknamelerini mübadele etmeliydi; ancak Çiçakof’dan Rusya’nın sekizinci maddeyi tadil etmeyi kabul ettiğine dair bir tezkere almalıydı. Ruslar böyle bir muameleye razı olmazlarsa, Galip Efendi, Ahmed Paşa’ya yazmalıydı. Ahmed Paşa da ne yapması gerektiği hususunda Sultan Mahmud’a danışacaktı⁷⁸.

Bu arada arzu edilen tadilatın teminine uğraşıldı. Laz Ahmed Paşa Şumla yoluyla İstanbul’a gitmekte olan İtalinski’ye ikinci gizli madde hususunu açtı. İtalinski meseleye pek ehemmiyet vermiyor gibi göründü. Ahmed Paşa da İtalinski’ye ittifak meselesinin bahsini açması için bir vesile yaratmamak için taleplerinde ısrar etmedi⁷⁹. Ancak Ahmed Paşa 25 Haziranda doğrudan doğruya Çiçakof’a yazıp ikinci gizli maddeyi fesh etmeye razı olmasını rica etti. Bundan başka Sultan Mahmud’un Sırp vergilerinin maktuan ödenmesine dair şartta itiraz ettiğini bildirerek Çiçakof’un bu şartın feshine de razı olmasını rica etti. İstanbul’dan gönderilen tasdiknamede arzu edilen bu değişikliklere Rusların razı olacağı farz edildiğini de sözlerine ilave etti⁸⁰.

⁷⁸ Sadrazamdan Galip Efendi’ye, Bşb. Arşivi, H. H. tasnifi Nr. 44420B ve 44412C.

⁷⁹ Sadrazamdan kaymakama, 15 Cemaziyelahir 1227/25 Haziran 1812, Bşb. Arşivi, H. H. tasnifi Nr. 44367.

⁸⁰ Sadrazamdan Çiçakof’a, 15 Cemaziyelahir 1227/25 Haziran 1812, Bşb. Arşivi, H. H. tasnifi Nr. 44412G.

Çiçakof, Ahmed Paşa'nın arzu ettiği değişiklikleri kabul etmedi. 28 Haziranda Galip Efendi ile yaptığı bir mülakatta hiçbir tadilata razı olamayacağını bildirdi. Bunun üzerine Galip Efendi tasdiknamelerin sekizinci maddeyi olduğu gibi tasdik eden nüshasını çıkarıp tasdiknamelerin mübadelesini teklif etti. Fakat Sultan Mahmud ikinci gizli maddeyi tamamen reddettiği için, Çiçakof aleni andlaşmanın da tasdiknamelerini mübadele etmeyip meseleyi hükümetine havale etti⁸¹.

Çiçakof, Sırp meselesinde hiçbir tadilat kabul etmemekle beraber, Sırp'ların emniyeti temin edildiği takdirde Bab-ı Ali Sırbistan'da istediği gibi hareket edebileceğini söyledi. Galip Efendi bu fikre iştirak ettiğinden, sekizinci maddenin olduğu gibi kabulünde bir mahzur görmüyordu. Bu maddeyi kabul etmekle Bab-ı Ali sadece Sırp'ları affetmeyi taahhüt ediyordu. Galip Efendi'ye göre, maddenin diğer şartları Rusya'yı ilgilendirmiyordu. Bunlar herşeyin Sırp'larla müşavere yoluyla halledilmesini şart koşuyorlardı. Sırp'lar Bab-ı Ali'nin reaya tebası idiler, Bab-ı Ali herşeyi istediği gibi tayin ederdi; Rusya'nın müdahaleye hakkı yoktu⁸².

Bu arada Stratford Canning Osmanlı hükümetinin daveti üzerine Ruslara yazıp ittifak konusunda ısrar etmemelerini ve ikinci gizli maddenin de iptal edilmesine razı olmalarını temine çalıştı. Canning bir aralık Rusların ittifak yapılmadan sulh yapmamaya kararlı oldukları intibah altında kalmış ve Osmanlıları ittifaka razı etmeye hazırlanmıştı; fakat Rusların ittifakla sulh meselelerini birbirine bağlamadıklarını anlayınca Osmanlıların Ruslara yazması hususundaki teklifine hiç tereddütsüz muvafakat etmişti. Canning müdahalesine ne gibi mülahazaların amil olduğunu şöyle anlatıyor:

“Sadece Bab-ı Ali'nin şiddetle itiraz ettiği için değil, Haşmetmeabın İran'a olan itibarını göstermek ve böylece o bölgedeki nüfuzumuzu kuvvetlendirmek bakımından da mümkünse Rusları Faş'la ilgili maddeden vazgeçirmenin hakikaten önemli olduğuna inanıyordum. Buna ayrıca Rusların Gürcistan tarafında ilerlemelerine bir mania daha koymak, Rusya ile İran arasında sulhun tesisine yardımcı olmak ve Bab-ı Ali ile Rusya arasında sulh bir defa temin edildi mi

⁸¹ Çiçakof'dan sadrazama, Ulyanitsky, *aynı eser*, 75.

⁸² Galip Efendi'den sadrazama, 19 Receb 1227/28 Temmuz 1812, Bşb. Arşivi, H. H. tasnifi Nr. 44421.

daha müesses ve samimi olmasını sağlamak bakımından önem veriyordum⁸³”.

Kıscacı, Canning Osmanlıları memnun etmekten başka İngiltere'nin İran'la olan ilişkilerini sağlamlaştırmayı da düşünüyordu. Canning'in Rusya'nın Gürcistan tarafında ilerlemesini önlemek hususundaki ifadesini Hindistan'ın emniyetiyle ilgili bir ifade olarak telakki etmek yerinde olmaz. Rusların güneye doğru ilerlemekle Hindistan'ı tehdit edebileceklerine dair İngilizlerin endişe etmiş olduklarına dair tatmin edici bir delil yoktur. Ancak Ruslar, İngilizlerin bu husustan dolayı endişe etmekte olduklarına inanıyorlardı.

Canning ittifak meselesini 12 Haziranda İstanbul'a gelmiş olan Rus müsteşarı Bulgakof ile de görüştü. Bulgakof'un görevi sözde Rus esirlerini teftiş etmektir; fakat hakiki görevi Canning'le birlikte Osmanlıları ittifaka ikna etmeye çalışmak ve Fransız - Rus harbi devam ettiği müddetçe Rus kuvvetlerinin Osmanlı toprakları üzerinden Dalmaçya'ya geçmelerine Osmanlıların muvafakatını sağlamak idi. Aynı görev bu sıralarda İstanbul'a gelen ve Rus hizmetinde olan Amiral Greig isminde bir İngiliz'e de verilmişti. Çiçakof, İstanbul'a İtalinski'yi göndermek istemişti ama Laz Ahmed Paşa tasdiknameler mübadele edilmeden İstanbul'a hareketine razı olmamıştı⁸⁴.

Canning, ikinci gizli maddenin tasdiknamelerin mübadelesine kuvvetli bir mania teşkil ettiğini, Bab-ı Ali'nin dost bir devlet aleyhine böyle bir maddeyi kabul edemeyeceğini söyledi. Canning, İran'ın müttefiki olmak hasebiyle bu maddeden kendisinin de endişe duyduğunu itiraf etti. Bulgakof bu madde gizli tutulmakla Osmanlı-İran ilişkileri üzerinde yaratabileceği kötü tesirin önlenebileceğini iddia etti. Bab-ı Ali harpten evvel Rusya'nın Faş tarikiyle nakliyat yapmasına razı olmakla Rusya'nın bu tarikle nakliyat yapma ihtiyacını tanıdı. Ayrıca Gürcistan'a gönderilecek silah ve malzemenin İran'a karşı kullanılacağını farz etmek için bir sebep yoktu. Canning Bükreş andlaşmasının İran'la ilgili maddesine Rusya'nın İranla *status quo ad presentum* (o anda mevcut olan durum) prensibi üzerine sulh yapacağı ifade olunursa Osmanlıların itirazlarından vazgeçirilebilecekleri fikrini öne sürdü. İranlıların bu prensip üzerine asla sulh yapmamaya kararlı oldukları göz önünde tutulursa, Canning'in bu

⁸³ Canning'den Castlereagh'e, 12 Haziran 1812, PRO.FO.78/77, Nr. 6.

⁸⁴ Çiçakof, *Mémoires*, 393-95.

fikrinin ne kadar yersiz olduğu anlaşılır. Canning'e göre İngiliz ve Rus diplomasisinin başlıca hedefi tasdiknamelerin mübadelesini sağlamak olmalıydı. İttifak meselesini ortaya koymanın henüz vakti değildi. Zaten Osmanlılar istikbalde ittifaka razı olurlarsa, ancak İngiltere'nin iştirakiyle razı olabileceklerine inanıyordu⁸⁵. Canning, maksatlarının temini için İtalinski'nin bir an evvel İstanbul'a gelmesini zaruri addediyordu. Neticede, Mustafa Mazhar Efendi ile yaptığı bir mülakatta Bab-ı Ali'nin Rusya'ya karşı tavrını açıklamasını talep etti ve böylece İtalinski'nin İstanbul'a hareket etmesini sağladı.

Canning'in müdahalesinden hiçbir netice hasıl olmamıştı. Ruslar uzun uzun müzakereden sonra elde ettikleri menfaatlerden vazgeçmeyi asla düşünmüyorlardı. Filhakika Çiçakof, Rusların Anakra ile Kemhal arasındaki bölgeyi kullanmalarına Osmanlılardan fazla İngilizlerin itiraz ettiğine kani idi. Çiçakof, Rusların Kafkasların güneyinde yerleşmelerini İngilizlerin Hindistan'a bir tehlike telakki ettiğine ve bu yüzden ikinci gizli maddeyi kabul etmemesi için Sultan Mahmud'a baskı yaptıklarına inanıyordu⁸⁶. Canning'in bu müdahalesi orta elçi olarak yaptığı ehemmiyetli işlerin sonuncularındandı; çünkü 28 Haziranda yeni İngiliz elçisi Robert Liston İstanbul'a vasil olmuştu.

Bükreş andlaşmasının yapılmasında oynadığı rolden dolayı Canning, çağdaşları tarafından da tarihçiler tarafından da epeyce methedilmiştir. Biyografyasını yazan Stanley Lane-Poole ile E. F. Malcolm - Smith Bükreş andlaşmasının teminini onun ileri görüşüne ve ustaca davranışına atfediyor, meslek hayatında elde ettiği en büyük başarı olarak göstermek hatasında bulunuyorlar. Mesela Malcolm-Smith şöyle yazıyor: "Rusya ile Türkiye arasında Bükreş andlaşmasının imzalanmasını sağlamakla en büyük diplomasi muvaffakiyetini temin etmişti"⁸⁷. Stanley Lane-Poole ise: "Yılmaz sabrı ve ileri

⁸⁵ Bulgakof'dan Çiçakof'a, 5/17 Haziran 1812, *VPR*, VI, 432-35.

⁸⁶ Çiçakof, *Mémoires*, 398; Çiçakof'dan İtalinski'ye 17/29 Haziran 1812, Ulyanitsky, *aynı eser*, 72-4.

⁸⁷ Malcolm - Smith, *aynı eser*, 15. Orijinali şöyledir: "...in his capacity of British Plenipotentiary to the Sublime Porte, he . . . achieved his greatest diplomatic triumph by bringing about the signature of the Treaty of Bucharest between Russia and Turkey". Ancak Malcolm - Smith daha ileride bu hükmünü tadil ediyor; sayfa 42-43'te şöyle yazıyor: "Sulhun yapılmasına ne derece alet olduğu münakaşa edilebilir, fakat onu oldukça süratlendirmiş ve sulhun imzasını daima en büyük siyasi zaferi addetmiştir".

görüşü ile bütün Fransız düşmanlarının büyük bir samimiyetle arzu ettikleri neticeyi ne kadar ustaca husule getirmiş olduğu hemen anlaşılmalıdır” diye yazıyor⁸⁸. Ayrıca Duke of Wellington’un Osmanlı-Rus andlaşmasının teminini bir insanın devletine yapabileceği en büyük hizmet olarak nitelediğine işaret ederek, Stanley Lane-Poole Wellington’un bu hizmeti o devirde Dışişleri Bakanı olan kardeşi Marquis Wellesley’e atfettiğini, fakat Marquis Wellesley’in Canning’e siyasi meselelerle ilgili hiç talimat göndermediğini, dolayısıyla bu hizmetin Canning’e atfedilmesi gerektiğini belirtiyor⁸⁹.

Çağdaşları da, tarihçiler de Stratford Canning’in Bükreş andlaşmasının yapılmasında oynadığı rolü pek fazla şişirmişlerdir. Gerçi Canning orta elçi olarak İstanbul’da bulunduğu müddet boyunca hükümetinden siyasi meselelerle ilgili talimat almamıştı, fakat bu fevkalade bir şey değildi. Charles Arbuthnot da oldukça nazik bir devirde hükümetinden böyle uzun müddet talimat almamıştı. Ayrıca Stratford Canning’in takip etmesi gereken yol George Canning’in Haziran 1808’de ve Lord Bathurst’un 1809 Kasımında selefi Robert Adair’e göndermiş oldukları talimatlarda açıkça belirtilmişti. Bu talimatlara istinaden Adair, Rus hükümetiyle bilvasıta temas kurmuştu. Stratford Canning sırası gelince Rus hükümetiyle doğrudan doğruya temasa geçmişti. Canning’in Bükreş andlaşmasının yapılmasında üstün tesiri olduğu iddiasına gelince, böyle bir iddia Osmanlıların kendilerine has bir siyaseti olmadığı, ecnebi tesiri altında kaldıkları, dolayısıyla Osmanlı siyasetinin Büyük Devletlerin İstanbul’daki temsilcileri tarafından tayin edildiği manasına geliyor. Osmanlı belgelerinin açıkça meydana koyduğu üzere, Osmanlıların hiç şaşmadan takip ettikleri kendilerine has siyasetleri vardı. Her zaman büyük bir hassasiyetle üzerinde durdukları husus Osmanlı İmparatorluğu’nun mülki tamamiyetini muhafaza etmek hususu idi. 1812’de sulhun temini için Rusya’ya bir miktar toprak ilhak etmeye razı olmaları Osmanlı İmparatorluğu’nun mülki tamamiyetini muhafaza etmek hususundaki siyasetlerini terk etmiş olduklarından değil, harbe devam ederlerse

⁸⁸ *The Life of Stratford Canning*, 2 cilt (Londra, 1888), I, 175.

⁸⁹ *Aynı eser*, I, 176. C. K. Webster de Canning’in faaliyetine fazla önem veriyor: “Stratford Canning’in arabuluculuğu olmasaydı, Napoleon’un [Rusya’yı] işgali haberi İstanbul’a vasıl olmadan evvel sulhun yapılacağı şüphelidir; ve belki de hiç yapılamazdı ki bunun bütün sefer üzerinde hesapsız tesiri olurdu”, *The Foreign Policy of Castlereagh* 2 cilt (Londra, 1931), I, 86-7.

umumi Avrupa mücadelesine katılmak zorunda kalıp daha fazla toprak kaybedeceklerine inanmış olmalarındandı. Stratford Canning kendilerini sulh yapmaya teşvik etmekle onların önceden aldıkları kararı teyit ediyordu. Gerçekte onlar hiçbir yabancı devlete güvenmiyor, yabancı devletlerin kendilerine baskı yapma teşebbüslerine içerliyordular⁹⁰. Bükreş müzakereleri esnasında iki defa Stratford Canning'in müdahalesine başvurmaları kendi maksatlarını gerçekleştirmek içindi.

Stratford Canning'in Ruslar üzerinde mühim tesiri olduğunu iddia etmek de yerinde olmaz. Rusların Bükreş andlaşmasıyla kabul ettikleri şartlar müzakerelerin başında yapmış oldukları taleplerden oldukça farklı idi. Fakat Rusların ilk taleplerinden daha azına kanaat etmeleri Canning'in tesirinden değil, Osmanlılarla harbe derhal son verip bütün kuvvetlerini Fransızlara karşı kullanmak ihtiyaçlarından dolayı idi.

İngiliz büyük elçisi Robert Liston⁹¹ da Stratford Canning gibi Osmanlıları Ruslarla ittifaka sevk etmenin henüz vakti gelmediği kanaatindeydi. Fakat o da Canning gibi Rusları iknaa muvaffak olamadı. İtalinski ile yaptığı bir mülakatta İran Şahı'nın Ruslara Faş Nehri tarikiyle nakliyat yapma hakkı verilmesinden endişe duyduğunu, İran'daki İngiliz orta elçisinin de İran menfaatlerini korumaya söz verdiğini itiraf etti. Bu itirafı İtalinski'nin İngilizlerin de Osmanlı-

⁹⁰ Sultan Mahmud bir defa yabancılara hiç itimad edilmeyeceğine dair düşüncelerini ifade ederken Stratford Canning'i müstesna tutmuştu, fakat daha sonra Canning'in müdahalesine son vermek için vesile arayıp, onun hükümetinden yeni talimatı olmadığına işaret ederek, söylediklerine kulak asmamak gerektiğini belirtmişti, Bşb. Arşivi, H. H. tasnifi Nr. 42133.

⁹¹ Liston 1811 Martunda büyük elçi tayin edildiği halde, ancak 1812 Nisanında Castlereagh Dışişleri Bakanı olduktan sonra, İstanbul'a hareket etmişti. Fransız-Rus münasebetlerinin gittikçe bozulmakta olduğu bir devirde Rusya ile İngiltere'nin işbirliği yapması, Rusların bütün kuvvetlerini Fransızlara karşı kullanabilmeleri için de İngilizlerin Osmanlılarla sulh yapmalarında Ruslara yardımcı olması gerektiği aşikârdı. Bu durumda İngiliz hükümetinin İstanbul'a elçi göndermeyi tehir edip hareketsiz durmasına birçok tarihçiler hayret ediyor. Webster, Liston'un derhal İstanbul'a gönderilmemesini Dışişleri Bakanı Marquis Wellesley'nin ehliyet-sizliğine ve Liston'un taahhürcülüğüne atfediyor. Liston'un Edinburg'ta, National Library of Scotland'da bulunan evrakı (bilhassa 5618 ve 5658 numaralı ciltlerdeki belgeler) onun elçi tayin edilir edilmez derhal İstanbul'a hareket etmeyi çok arzu ettiğini açıkça gösteriyor. Liston, hükümetinin olayların nasıl inkişaf edeceğinden ve dolayısıyla İstanbul'da nasıl karşılanacağından emin olmadığından İstanbul'a hareketini tehir etmiş olduğunu söylüyor.

lar kadar ikinci gizli maddenin aleyhinde oldukları kanaatine varmasını mucip oldu. Liston'un Adriyatik Denizde İngilizlerin fazla kuvveti olmadığını, dolayısıyla Ruslarla işbirliği edemeyeceklerini söylemesi İtalinski'yi daha da kuşkulandırdı; çünkü kısa bir müddet önce askeri müşavir olarak Liston'la birlikte İstanbul'a gelen Sir Robert Wilson, İtalinski'ye İngiltere'nin Adriyatik Denizde esaslı kuvveti olduğunu söylemişti. Liston, Rusların Adriyatik bölgesinde yapmayı tasarladıkları taarruz tahakkuk ettiği takdirde, elde edecekleri toprakların mukadderatını nasıl tayin edeceklerini sorunca, İtalinski, İngilizler Rusya'ya güvenmedikleri için Rusların yapmayı tasarladıkları taarruzu desteklemeyecekleri kanaatine vardı⁹².

Bu arada Aleksander Bab-ı Ali ile ittifak yapmanın önemi üzerinde ehemmiyetle durdu. Bab-ı Ali ile sulhun Fransa ile mücadelesinde kendisine çok yararı olacağını itiraf ediyordu, ancak Sırp ve sair İslav milletleriyle kurmuş olduğu sıkı münasebetin terkinde mukabil ittifaktan başka hiçbir şeyin kendini tatmin ve tazmin edemeyeceği kanaatindeydi. Bir yolunu bulup bu milletlerle olan sıkı münasebetlerini muhafaza etmek istiyordu. Dolayısıyla, ittifak yapıldığı takdirde, Bab-ı Ali'nin Rusya'ya doğrudan doğruya askeri yardımda bulunacak yerde Osmanlı tebası olan İslav milletlerinin silahlandırılıp Rus hizmetine girmelerine müsaadesi sağlanmalıydı⁹³. Çiçakof Aleksander'in fikirlerine tamamen iştirak ediyordu. 28 Haziranda İtalinski'ye acele olarak gönderdiği talimatta Aleksander'in sulha ancak ittifak istediği için razı olmuş olduğunu iddia ediyordu. O vaktin şartları altında hiçbir devlet tarafsız kalamazdı. Rusya'nın dostu olmayanlar düşmanlardı. Bab-ı Ali Rus kuvvetlerinin Adriyatik bölgesine geçmesine müsaade etmeliydi, aksi takdirde müsaadesine lüzum görülmeden geçeceklerdi. Osmanlılar derhal açıkça cevap vermeliydiler. İtalinski, Liston'un yardımını sağlamalı, Osmanlılar taleplerine muvafakat etmezlerse her ikisi de Bab-ı Ali'yi münasebetlerini kesmekle tehdit etmeliydi⁹⁴.

Osmanlı - Rus münasebetlerinin istikbali müphem kalmakta devam ettikçe Çiçakof'un askeri projeleri de gittikçe daha aşırı şekiller

⁹² İtalinski'den Çiçakof'a, 5/17 Temmuz 1812, *VPR*, VI, 477-82; Liston'dan Castlereagh'e, 18 Temmuz 1812, PRO.FO.78/79 Nr. 3.

⁹³ Aleksander'den Çiçakof'a, Vilna, 13/25 Mayıs 1812, *Mémoires de L'amiral Tchitchagoff (1767-1847)*, (Leipzig tab'ı, 1862), 76-9.

⁹⁴ Ulyanitsky, *aynı eser*, 72-4.

aldı. 8 Temmuzda Aleksander'e yazıp Adriyatik projesinin Osmanlılar muvafakat etseler de etmeseler de tatbik edilmesine müsaade etmesini rica etti. Üç gün sonra İstanbul'a saldırmayı tasarlayıp Aleksander'den müsaade istedi. Çiçakof hemen hemen hiç mukavemet görmeden İstanbul'a varıp orasını işgal edebileceğine ve arzu ettiği bütün şartları Osmanlılara kabul ettirebileceğine inanıyordu. Onun hiç bir hazırlık yapmadan İstanbul'a saldırmak gibi mühim bir adım atmayı tasarlaması emri altında bulunan subayların teessür ve taaccübünü mucip oldu. Hatta bunlardan General Langeron, Aleksander'e mahremane yazıp böyle bir planın icra edilemeyeceğini belirtti. Aleksander, Fransızların Rusya'yı işgal etmekte oldukları bu sırada, İstanbul'a saldırmının tehlikeli olacağına inandığından Çiçakof'a planından vazgeçmesini emretti⁹⁵.

Bu arada Kont Rummyantsef Osmanlıların ikinci gizli maddeyi reddetmeleriyle meydana gelen güçlüğü nasıl bertaraf edileceği hususunda fikirlerini ifade etti. O aleni andlaşmanın tasdiknamelerinin mübadele edilmesini, gizli maddeler hakkında da müphem bir ihtiraz kaydı yapılmasını tavsiye ediyordu. Bu, Çiçakof'un sadrazama yazıp imparatorunun Bab-ı Ali ile dostane yaşama arzusunda olduğunu, onun andlaşmayı mükemmel addettiğini, dolayısıyla tasdiknamelerin mübadele edilebileceğini ifade etmesiyle yapılabildi. İleride gizli maddeler hakkında müzakerelere devam edilebilir ve bunlara yenileri ilave edilebilirdi⁹⁶. Rummyantsef muğlak lisan kullanmanın ehemmiyetini şöyle anlatıyordu:

“Il me paraît, sire, essentiel de placer ces mots, *ce qui déjà constitue parfaitement la paix* et parlant des articles secrets les citer, comme *devant compléter la paix* parce que c'est cette sorte de réservation indirecte qui vous donnera, sire, la faculté de l'interpréter à votre gré.”

Kısacası, Rusya şimdilik aleni andlaşmanın teminine kanaat edecekti, ancak “sulh mükemmeldir, fakat tamam değildir” demekle ileride gizli maddelerin de icrasını temin için ip ucu bırakacaktı.

Rummyantsef, Osmanlılarla bir an evvel sulh yapmanın önemini çok iyi kavramış olduğundan, sulhun temini için ikinci gizli maddenin iptal edilmesi gerekirse Çiçakof'a buna razı olması hususunda talimat

⁹⁵ Yakschitch, *aynı eser*, 254-55; Çiçakof, *Mémoires*, Lahovary neşri, 390.

⁹⁶ Rummyantsef'den Aleksander'e, 23 Haziran/5 Temmuz 1812, *VPR*, VI, 452-53.

verilmesini tavsiye etti. Rumyantsef, Sırbistan'la ilgili maddede taviz vermenin gerekmeceğini umuyordu, çünkü sulh yaparken hükümetlerine karşı isyan edip himayesine giren milletleri Rusya'nın terk etmemesi çok dikkat edilecek bir husustu.

Neticede Çiçakof sadrazama aleni andlaşmanın tasdiknamelerini mübadeleye hazır olduğunu bildiren 14 Temmuz tarihli mektubunda Rumyantsef'in kaleme almış olduğu muğlak cümleleri aynen tekrar etti⁹⁷. Aleni andlaşmanın tasdiknameleri 15 Temmuzda, gizli maddelerin hiç bahsi edilmeden, mübadele olundu. Çiçakof, ikinci gizli maddeye itiraz edip tasdik etmeyen Osmanlılar olduğundan, gizli maddeler hususunda yeniden müzakereye geçmek mesuliyeti büsbütün Osmanlıların olduğu kanaatinde idi. Bu arada Kırım valisi Richelieu'ye doğu Karadeniz sahilinde Osmanlılara iade edilecek yerleri tahliye etmesini, ancak tasdik edilmeyen ikinci gizli madde gereğince Rusya'ya ayrılan bölgeye küçük bir kuvvet yerleştirmesini emretti. Çiçakof gizli maddeler hakkında nihai bir andlaşmaya varılıncaya kadar bu bölgeyi tahliye etmemeye hakkı olduğu kanaatindeydi⁹⁸.

Osmanlılara gelince, onlar gizli maddeleri tasdik etmemekle gizli maddeler hususunu tamamen bertaraf etmiş olduklarını sanıyorlardı. Gizli maddeleri tasdik etmemekle yalnız itiraz ettikleri ikinci madde değil, birinci madde de fesh olunmuştu. Bu madde İsmail ve Kili kalelerinin yıkılmasını ve Tuna'nın sol yakasında yeni istihkâm yapılmamasını şart koşuyordu. Mamafih Osmanlılar İsmail ve Kili kalelerinin yıkılıp yıkılmamalarına lakayttılar. Bu husus Sultan Mahmud'a arz edildiği zaman: "Anadolu, Sırbli ilişiği def' olunsun. Kili, İsmail hem hedm olunsun hem olunmasın" diye yazmıştı. Galip Efendi de İsmail ve Kili kalelerinin yıkılmasına pek önem verdiğinden değil, bunları müzakerelerde bir koz olarak kullanabilmek için üzerinde durmuş olduğunu ifade etmişti⁹⁹.

Sultan Mahmud, Sırbistan'la ilgili sekizinci maddeyi arzu ettiği şekilde tadil ettiremediği için müteessir olmuştu; fakat bunun dışında Bükreş andlaşması Osmanlı isteklerine mutabık bir şekilde tanzim

⁹⁷ Bşb. Arşivi, H. H. tasnifi Nr. 44372C.

⁹⁸ Çiçakof'dan İtalinski'ye, 22 Temmuz/3 Ağustos 1812, *VPR*, VI, 524-26.

⁹⁹ Kaymakamdan sadrazama, 6 Recep 1227/15 Temmuz 1812, ve Galip Efendi'den sadrazama, 19 Recep 1227/28 Temmuz 1812, Bşb. Arşivi, H. H. tasnifi Nr. 41336A ve 44421.

edilmişti. Galip Efendi sekizinci maddeyi kabul etmekle Bab-ı Ali'nin Sırp'ların cürümlerini affetmekten başka bir şey taahhüt etmediği, sulh yapıldıktan sonra Sırp meselelerini arzu ettiği şekilde tanzim edebileceği fikrini ifade etmişti. Sultan Mahmud sekizinci maddenin Bab-ı Ali ile Rusya arasında devamlı bir anlaşmazlık noktası teşkil edebileceğini söylemekle Galip Efendi ile Laz Ahmed Paşa'nın kavrayamadığı bir hakikati gayet iyi kavramış olduğunu gösteriyordu: Sekizinci maddeyi Ruslar da, Osmanlılar gibi, arzu ettikleri şekilde telakki edeceklerdi. Sultan Mahmud'un ne kadar haklı olduğunu olaylar çok geçmeden açığa vuracaklardı.

Osmanlıları Ruslarla müzakereye askeri bir felaket sevk etmiş, ilk düşünceleri askeri durumlarını düzeltmek için vakit kazanmak olmuştu. Ancak Osmanlılar çok geçmeden Ruslarla sulh yapmanın zaruri olduğu kanaatine varmışlardı. Onlar umumi Avrupa mücadelesinin menfaatlerine uygun olmadığı kanaatine varmış, tarafsızlık politikasını seçmişlerdi. Napoleon'un cazip vaatleri kendilerini asla ilzam edemezdi; çünkü onlar Napoleon'un daha evvel vaat ettiği şeyleri yerine getirmediğini unutmamış, kendine hiç itimat edilemeyeceği kanaatine varmışlardı. Fransa ile ittifakın İngiltere ile aralarının açılmasına sebep olacağını da gayet iyi biliyorlardı. Oysa onlar mutlaka Fransa veyahut İngiltere'nin dostluğunu seçmek gerektiği takdirde İngiltere'nin dostluğunu Fransa'nın dostluğuna tercih ediyorlardı. İngiltere'nin deniz gücünden ürktükleri gibi, büyük devletler arasında Osmanlı İmparatorluğu'nun taksimini sadece İngiltere'nin tasarlamanış olduğunu gayet iyi biliyorlardı. Diğer taraftan Rusya ile de ittifaka yanaşmıyorlardı; çünkü böyle bir ittifak tek bir devletle savaşmaktan acizken kendilerini Fransa ve müttefikleriyle savaşa sokacaktı. Oysa böyle bir ittifaktan kendilerine hiçbir menfaat hasıl olmayacaktı. Üstelik onlar Rusya'yı ezeli düşmanları addediyorlardı. Bu mülahazalar göz önünde bulundurulursa Stratford Canning'in Bükreş andlaşmasının yapılmasında esaslı bir rol oynamış olduğunu iddia etmenin ne kadar yersiz olduğu açıkça meydana çıkar. Osmanlılar sulhu kendileri arzu ettikleri için, Stratford Canning'in kendilerini sulh yapmaya ikna etmesine ihtiyaç yoktu. Ruslara gelince, onları sulh yapmaya Fransa ve müttefiklerine karşı mücadeleleri sevk etmişti. Rusya'nın da İngiltere'nin de başlıca emelleri Fransa'yı yenmek olmasına rağmen, Ruslar, İngilizlerden şüphe ediyor, İngilizlerin Osmanlı - Rus andlaşmasının bir an evvel temini için

sarf ettikleri mesaiyi kendi hususi menfaatlerinin husulüyle ilgili bir faaliyet addediyorlardı.

Hem yapılışından derhal hasıl olan neticeler bakımından hem de Osmanlı - Rus münasebetlerinin istikbali bakımından Bükreş andlaşmasının ehemmiyetinde mübalağa etmek mümkün değildir. Andlaşmanın yapılışı Ruslara bütün kuvvetlerini Fransızlara karşı kullanabilmek imkânını verip, Fransızları yenmelerinde büyük bir amil olduğu gibi, Osmanlıları da mevcut şartlar altında cüz'i denebilecek bir toprak kaybıyla tehlikeli ve belki de felaketi mucip olacak bir durumdan kurtarmıştı. Yapılışını müteakiben andlaşma Osmanlı - Rus münasebetlerinin temeli mahiyetini almıştı. İki taraf muahede şartlarını ve bilhassa gizli maddelerin tasdik edilmemesiyle meydana gelen durumu farklı telakki ediyor ve dolayısıyla birbirlerini muahede şartlarına riayet etmemekle itham ediyorlardı. Neticede Osmanlı - Rus münasebetleri gergin kalmakta devam ediyordu. İki tarafın muahede şartlarını farklı telakki etmelerinden doğan anlaşmazlığa son vermek amacıyla 1816 ile 1821 yılları arasında iki devlet arasında uzun uzun müzakereler yapıldı; fakat ne biri ne de diğeri kendi noktai nazarından vazgeçmediği için bir netice hasıl olmadı. Aksine, bu müzakereler Osmanlı - Rus münasebetlerinin gergin devam etmesinde önemli bir amil oldu. Ruslar müzakere yoluyla Osmanlılara kabul ettiremedikleri noktaları 1826'da, harp tehdidiyle Akkerman'da elde ettiler. Osmanlıların kendilerine zorla kabul ettirilen bu şartları icraya yanaşmamaları Rusların harp açmalarına bir vesile oldu. Neticede Ruslar Osmanlıları yenip arzu ettikleri bütün şartları Edirne andlaşmasıyla Osmanlılara kabul ettirdiler. Şunu da belirtmek gerekiyor ki 1820'lerde Yunan meselesi Osmanlı - Rus münasebetlerini bir derece daha gerginleştirmekle beraber, Ruslar Osmanlılardan yeni yeni taleplerde bulunurlarken hep Bükreş andlaşmasına dayanıyorlardı.

GALATASARAY LİSESİNİN ISLAHINA İLİŞKİN ALİ SUAVİ'NİN GİRİŞİMLERİNİ GÖSTEREN BİR BELGE

Prof. Dr. YAHYA AKYÜZ

Ankara Üniversitesi Eğitim Fakültesi

Öğretim Üyesi

Öğretmen, gazeteci ve yazar Ali Suavi 1.1.1877'de Galatasaray Lisesi müdürlüğüne getirilmiş, 20.10.1877'de bu görevden alınmıştır.¹ O, Mabeyn-i Hümayûn Başkitâbetine (Padişahın Sekreterliğine) gönderdiği bir yazıda, kendisine bu görev verildiği zaman Galatasaray Lisesinin durumunu ve bizzat kendisinin gerçekleştirdiği ıslahatı açıklamıştır. Başbakanlık Devlet Arşivinde gördüğümüz bu belge, önemli eğitim-öğretim kurumlarımızdan Galatasaray Lisesinin geçmişi ile ilgili olduğu için Türk Eğitim Tarihinin de önemli bir belgesidir. Ayrıca bu belge, Ali Suavi'nin eğitimcilik, okul yöneticiliği yönlerini de çok güzel ortaya koymaktadır.

Belge Yıldız evrakı arasında bulunmaktadır ve iki sayfadan ibarettir. İmza yeri koparılmıştır. Ali Suavi'nin, Abdülhamit'i devirmek için Saraya baskın düzenlediği ve bu olayda öldürüldüğü hatırlanınca, onun adının bile yok edilmiş olması anlaşılır. Sonradan belgeye kurşun kalemle, "Ali Suavi imzalı olduğu" şeklinde bir kayıt düşürülmüştür. Böyle bir yazı olmasa bile belgenin ona ait olduğu, tarih ve üslup bakımından bir kuşkuya yer vermemektedir.² Fakat belgenin

¹ Ali Suavi'nin eğitim ve kültür tarihimizdeki yeri için bkz. Yahya AKYÜZ, *Türkiye'de Öğretmenlerin Toplumsal Değişimdeki Etkileri* (1848-1940), Ankara, 1978, s. 48-50. Ali Suavi'nin okullarda gazete okutulması yolunda ilginç bir girişimi için bkz. Yahya AKYÜZ, *Okula Gazete Sokan Öğretmen Ali Suavi ve Günümüz Eğitiminde Benzer Girişimler*, *Belleten*, Temmuz 1978, Cilt XLII, Sayı 167, s. 437-444.

Galatasaray Lisesinin kuruluşuna ilişkin ayrıntılı bilgiler için bkz. İhsan Sungu, *Galatasaray Lisesinin Kuruluşu*, *Belleten*, 1943, Sayı 28, Cilt VII-2, s. 315-347.

² Başbakanlık Devlet Arşivi, Kısım 14, Evrak 1274, Zarf 126, Karton 10.

aslında iki sayfadan fazla olduğu ve baştarafının bulunmadığı düşünülebilir. Belgenin başlayış biçimi böyle bir ihtimali akla getiriyor. Dil bakımından ise belge, dönemine göre oldukça sade biçimde kaleme alınmıştır.

Ali Suavî önce kendi tayini sırasında okulun öğrencilerine ilişkin bilgi veriyor:

“Mekteb-i Sultani şakirdanı

Tarih-i nasb-ı acizide bulduğum şakirdan

	Nüfus
Müslim	162
Gayri müslim	377

Ekalliyet üzere kabul olunmuş İslamdan on altı nüfus tam ücret verdikleri halde,

94 Ermeniden tam ücret veren bir nefer yok

122 Rumdan tam ücret veren yalnız bir şakird

52 Bulgardan tam ücret veren yalnız üç

Mektebin Nizamnamesince büiktidarlara lütfen ve merhameten ihсан buyurulacak ücret yalnız teb'a-i osmaniyeye mahsus iken bu hukuktan hissedar edilmiş ecanip:

4	Moskof teb'ası
16	Fransız
8	İtalyan
2	İngiliz
2	Yunanî”

Ali Suavî bundan sonra, Galatasaray Lisesindeki Bulgar öğrencilerin Devlete karşı silahlı eylemlerinden söz ediyor:

“Geçen sene Filibe ve İslimiye sancaklarında ihtilâle reis olan Bulgarlar hep Mekteb-i Sultani şakirdanından idiler. İslam köylerini yakan Kaplişko idi.

Vançof ve Siyarof silah bedest-i şekavet tutulup mahkûm iken Bab-ı Âlî tarafından meccanen Mekteb-i Sultaniye ithal olunmuş ve bu kere Rusya askeri Tuna'yı geçtiğinde biraz Bulgar şakird daha ayartarak Rus ordusuna iltihak etmişler.”

Ali Suavî daha sonra okulun öğretmenlerinden zararlı ve bölücü eylemlerde bulunanlar hakkında bilgi vermektedir:

“Mekteb-i Sultanî muallimlerinden

- 1 Cakmu: Rusya sefiri Agnatyef’in çocuklarının muallimi olup merhum tarafından mektebe ithal olunmuş ve Devlet-i aliye aleyhinde açıktan ders vermekte bulunmuş.
 - 1 Zankof: Keza Rusya sefaretî tarafından mektebe sokulmuş ve geçen Bulgar vakasında Londra’ya gidip Devlet-i aliye aleyhine mitinglerde çalışmış ve bu kere Rusya tarafından Tuna’da bir mahalle (galiba Bela*) mutasarrıf nasbedilmiş (müddeti-âcizide Mektepte mevcut değil)
 - 1 Sinuve: Fransız Coğrafya muallimi olup ilân-ı harb olunduğu sırada Rusya sefaretî tercümanı Avnu ile muhbirlik mukavele eylediği Zaptiye müşiriyet-i celilesi canibinden bittahkik savb-ı âciziye iş’ar kılındı (Ali Suavî, görüldüğü gibi, bu öğretmen hakkında emniyet kuruluşu nezdinde soruşturma yapıp bilgi aldığını söylüyor)
 - 1 Mihalofski: Mektepte Bulgar lisanı muallimi olup tahrikten hâlî olmayan
- 3 Bulgar kalfa”

Ali Suavî bundan sonra okulda uygulanan öğretim yönteminin yetersizliği, bunun nedenleri ve öğrencilerin yetersiz yetişmelerine ilişkin sonuçları üzerinde duruyor:

“Usûl-ü tedrisiye

Mekteb-i Sultanide altı yıldan beri Elifba sınıfını geçememiş şakirt var. Hele iki üç yıllıklar çok.

Nizamnameye göre Lise beş sene için iken tedrisin yolsuzluğundan sekiz seneye temdit olunmuş.

Şakirdan on yıl makina gibi gece gündüz çalıştırılmış oldukları halde ne Lisan-ı Osmanîde, ne Fransızcada doğruca bir şey yazmaya

* Metin içinde şöyle: (غالبا بلا). Bunu “galiba Bela” ya da “Galbabl’a” şeklinde okumak mümkündür. Fakat gerek eski Osmanlı Devleti haritaları üzerinde, gerek Bulgaristan’ı iyi bilen bazı kişiler nezdinde yaptığımız araştırmalarda, Rusçuk’un az güneyinde Byala adında bir kent bulunduğunu tesbit ettik. Böylece, metinde sözü geçen kent, Byala olsa gerektir. (Y. Akyüz).

muktedir bir şakirt çıkmıyor. Bazı müstahaklar var ama bunlar bilcümle tahsili bu mektebe münhasır olmayanlardır. Bu hale sebep kaide-i talim yok.

Bir de ekser muallimler şuradan buradan toplanma, usûl-ü cedide üzere ders görmemiş ve şehadetnamesizler.

Ali Suavî, daha çok durum tesbiti niteliğindeki açıklamalarından sonra, müdürlüğü dönemindeki ıslahat girişimlerinden söz ediyor:

Islahat:

Nasb-ı aciziden beri Mekteb-i Sultaniye giren İslam şakirdanı altmış kadar var. Binaenaleyh bugün şakirdan-ı müslime iki yüz yirmi kadar.

Bulgarlardan nizamı veçhile ücret talep olunarak sühûletle def' ve teb'idleri müyesser oldu. Fakat isyan etmemiş memleketlerden ve çalışkan uslu olanlara bir şey denmedi.

Moskoflar ihraç edildi.

Ecanip içlerinde şayet bir nevi hizmet-i sadakate mebni nail-i mükâfat olmuş ve bu mükâfat irade-i seniyyeye müstenit bulunmuş var ise onlar tefrik olunarak sairlerinden ücret talebine teşebbüs olundu.

Cakmu'nun kontratosu feshedilerek çıkarılmıştı.

Sinuve'ye izin verildi.

Mihalofski, Lisan-ı Bulgar mecburî olmadığından Mektep maaş veremeyeceği beyanı ile ve diğer Bulgar kalfalarla beraber ib'ad edildi (uzaklaştırıldı).

İslah-ı tedris için muallimlerden diploma sual olunup hocalık etmesini bilmiyenlerin diplomalı ve daha az maaşlı muallimlerle tebdiline (değiştirilmesine) teşebbüs olundu ve bilcümle bundan birbuçuk mah (ay) mukaddem Maarif Nezaret-i celilesine takdim eylediğim lâyiha mucibince kaide-i tedris tesis olunarak icraya mübaşeret edildi.”

Ali Suavî yazısını Maarif Nezaretini şikâyet eden bir tarzda ve şöyle bitirmektedir:

“Mesail-i mezkûrenin kâffesinde Maarif Nazırının muavenetine öteden beri müracaat olunageldiyse de hiçbirini icraya müsait görünmediğinden ve bu babda yazılan muharrerat-ı resniyeye cevap vermeye bile cesaret eylemediğinden Cenab-ı Hakka mütevekkilen ve

zaman-ı hakkaniyet-i adâletpenâhiye müsteniden vazife-i acizî ıcrasına cesaret kılındı. Olbabta ve herhalde emrû ferman hazret-i veliyülemrindir.

14 Şaban 294 ve 11 Ağustos 93''

Belgenin tarihleri Milâdî tarihle 24 Ağustos 1877 Cuma'ya rastlamaktadır.

Belgede Ali Suavi'nin üzerinde durduğu noktaları maddeler halinde sıralamak yararlı olacaktır. Bu arada Galatasaray Lisesi ile ilgili başka ilk kaynaklardan da söz edilecektir:

1. Ali Suavi'nin okulun müdürlüğüne getirildiği sırada öğrencilerin sayısal ve dinsel durumu şöyledir:

Müslim	162
Gayri müslim	<u>377</u>
Toplam	539

Ali Suavi, müdürlüğe geldikten sonra müslüman öğrencilerin okula daha çok sayıda kaydolmalarını teşvik ve azınlık ile yabancı öğrencilerin uzaklaştırılmaları şeklinde bir politika izlediğini, bu nedenle müslüman öğrenci sayısının 220'ye çıktığını söylüyor.

Gayri müslim öğrencilerin mezhep ve milliyetlerine göre kesin sayıları verilmiyorsa da Ermeni, Rum ve Bulgarların tam (?) sayıları şöyledir:

Ermeni	94
Rum	122
Bulgar	52

Engelhardt ise Aralık 1869'da öğrencilerin din, mezhep ve milliyetlerine göre sayısal dökümünü şöyle veriyor³:

Müslüman	277	Katolik Latin	65
Ermeni	91	Musevi	29
Ermeni Katolik	28	Bulgar	40
Rum	85	Protestan	<u>7</u>
		Toplam	622

³ Ed. Engelhardt, *Türkiye ve Tanzimat, Devlet-i Aliyenin Tarih-i Islahatı* 1826-1882, İstanbul, 1328 (1912), s. 230.

Oysa, okul kurulurken, öğrencilerin yarısını müslüman çocukların oluşturacağı kararlaştırılmıştı. Yukarıdaki rakamlar bu ilkenin uygulanmadığını, dengenin Türkler aleyhine bozulduğunu gösteriyor.

Okulda çok sayıda azınlık ve yabancı öğrenci bulunması başka bir gerçeği de ortaya koyuyor: Rusya ve Papanın okulun boykot edilmesini istemelerinin azınlık ve yabancılarca yerine getirilmediği, aksine okula çok rağbet edildiği anlaşılıyor. Gerçekten Rusya, İstanbul'da Fransızca diliyle öğretim yapan bir Lisenin açılmasını, bunun Fransanın yardımıyla gerçekleştirilmesini çekememiş ve özellikle Rumları tahrik ederek çocuklarını bu okula göndermemelerini istemişti. Öte yandan Papa, yayınladığı iki emirname ile Doğu katoliklerinin Galatasaray Lisesine çocuklarını göndermelerini yasaklamıştı. Fakat Papa, katolikliğin bu okuldan zarar görmeyeceğine ikna edilince, güvensizlik göstermekten vazgeçmişti ⁴.

2. Ali Suavî, belgede, azınlık ve yabancı öğrencilerin okulun ücret ödeme vs. biçimindeki gereklilerini yerine getirmediğini söylemektedir.

3. Ali Suavî, özellikle Bulgar öğrencilerin Devlete karşı silahlı eylemlerini açıklamakta, ayrıca Osmanlı Hükümetinin akıl almaz gafletini de ortaya koymaktadır: İki Bulgar öğrenci eşkiyalık yaparken silahlarıyla beraber yakalanmışlar ve mahkûm buldukları sırada Osmanlı Hükümetince parasız olarak Galatasaray Lisesine alınmışlardır. Fakat bunlar, başka Bulgar öğrencileri de kandırarak, Rusların Tuna'yı geçtikleri sırada Rus ordusuna iltihak etmişlerdir...

4. Ali Suavî, daha sonra, okulun öğretmenlerinden zararlı ve bölücü eylemlerde bulunanlar ve onlara karşı yaptığı işlemler hakkında bilgi veriyor. Bunlar, birisi o sırada okulda bulunmayan iki Rus öğretmen, bir Fransız öğretmen, bir Bulgar öğretmen ve üç Bulgar kalfadır. Ali Suavî tüm bu öğretmenlerin işine son vermiştir!..

5. Okulda başarı durumu çok zayıftır. Bu nedenle beş yıllık öğretim süresi sekiz yıla çıkarılmıştır. Öğrenci başarısızlığının asıl nedeni öğretmenlerinin çoğunun şuradan buradan toplanmış, öğretmenlik için yetişmemiş, yeni yöntemleri bilmeyen diplomasız kişiler oluşudur. Ali Suavî bunların yerine diplomalı ve üstelik daha az maaş vererek öğretmenler bulmuştur. O ayrıca incelediğimiz belgeden

⁴ Aynı yerde, s. 229-230.

bir buçuk ay önce Maarif Nezaretine bir lâyiha vererek tesis ettiği ve uygulamaya başladığı öğretim yöntemini açıkladığını söylemektedir. Ne var ki, çok önemli olduğunu sandığımız bu belge arşivde henüz bulunamamıştır. Onun bu düşünce ve girişimleri, öğretmenlik formasyonu alarak meslektan yetişmiş gerçek öğretmenlerin önemini ve bu tür öğretmenlerin öğrenci başarısında oynadığı önemli rolü çok iyi gördüğünü gösteriyor. 1877 yılında ileri sürülen bu düşünceler ve girişilen eylemler o dönem için çok yeni ve özgün sayılabilir ve Ali Suavi'nin eğitimcilik ve yöneticilik yönlerini de çok iyi gösterir.

Yayınladığımız başka bir arşiv belgesinde (1906) şöyle deniliyor:

“Tecrübe ile kesindir ki, yüksek ve idadî (orta) öğretim kurumlarından çıkanların çoğunda, bilim ve olgunluk tahsilinin asıl amacı olan dindarlık ve iyi ahlâk arzulanan derecede görülüyor.” Bu durum aynı belgede şöyle açıklanıyor: İncelenince bu durumun kaynağında Fransa elçisi Mösyö Bourée'nin teşvik ve isteği üzerine Âli Paşanın sadaretinde açılan Galatasaray Lisesinin olduğu ve o zaman, hangi düşünce ve nedenlere dayanıldı ise, okulun yönetiminin sadakati şüpheli kişilere verildiği ve böyle bir uygulamanın başlatılmış olduğu görülür. Sonradan açılan Darülfünûn ve öteki yüksek okullarda da bu yola gidilerek iş bu dereceye varmıştır. Bu durum yalnız ve yalnızca öğretmenlerin eğitim ve öğretimlerindeki kötü niyetli telkin ve anlatımlarından ortaya çıkıyor; öğrenciler ve ders kitaplarından bir zarar gelmesi mümkün değildir⁵.” sözü edilen yönetici ve öğretim kadrosu, Ali Suavi'nin yakındığı ve mücadele ettiği kadro olsa gerekir.

6. Ali Suavi, belgenin sonunda Maarif Nezaretinin tutumuna ilişkin önemli bir iddiada bulunmaktadır: Bu, Ali Suavi'nin, belgede sözünü ettiği tüm sorunlarda sürekli Nezaretin yardımına başvurdu ise de Nezaret bunların hiçbirini çözmeye istek göstermemiş, hatta Ali Suavi'nin bu konudaki yazılarına cevap bile vermeye cesaret edememiş olduğu iddiasıdır. O da, Tanrıya tevekkül ederek ve Padişahın “adaletine dayanarak” doğrudan Padişaha başvurma cesaretini

⁵ Yahya Akvüz, Maarif Nazırı Haşim Paşa İle İlgili Orijinal Bir Belge ve Bazı Eğitimsel Görüşler, Sorunlar, *Belleten*, Temmuz 1981, Cilt XLV/2, Sayı 179, s. 208.

kendinde bulmuştur. O sırada Maarif Nazırı Münif Paşadır (Nazırlığı: 1.2.1877-9.11.1877).

Ali Suavi'nin Maarif Nezaretinden yakınması haklı olsa gerektir. Çünkü, özellikle Abdülhamit döneminde Maarif Nezaretinin yabancı okullar ve yabancı öğretmenlerin zararlı eylemlerine karşı çok pasif kaldığı bir gerçektir. Yayınladığımız bir arşiv belgesinde, 1893'te İmparatorlukta, öteki yabancı okullar hariç, 392 adet Protestan ve Amerikan okulu bulunduğu, bunların 108'inin Abdülhamit döneminde açıldığı, Osmanlı devlet adamlarının bu okulların açılmasına sorumsuzca göz yumdukları belirtilmektedir⁶.

⁶ Bkz. Yahya AKYÜZ, Abdülhamit Devrinde Protestan Okulları ile İlgili Orijinal İki Belge, *A. Ü. Eğitim Fakültesi Dergisi*, 1970, Cilt 3, Sayı 1-4, s. 121-130.

R E S U M E

UN DOCUMENT APPARTENANT A ALI SUAVI ET RELATIF A LA REFORME DU LYCEE DE GALATASARAY EN 1877

Nous avons vu aux Archives d'Etat de la Présidence du Conseil à Istanbul, un document appartenant à Ali Suavi et relatif à la réforme du Lycée de Galatasaray en 1877.

Le document en question est un rapport d'Ali Suavi, directeur de l'école, adressé au Secrétariat d'Abdülhamit II. L'auteur y trace d'abord un tableau du Lycée tel qu'il a observé quelques mois auparavant, lors de sa nomination comme directeur. Ensuite, il mentionne ce qu'il a pu relâiser depuis.

Ainsi, durant sa direction, le nombre des élèves musulmans passe de 162 à 220. Il renvoie des élèves de nationalités étrangères ou appartenant aux minorités du pays parce qu'ils manquaient à leur obligation de payer leurs études.

Il cite des maîtres russes, français et bulgares qui ne visaient, sournoisement, qu'à la destruction de l'Etat ottoman. Ali Suavi dit qu'il a mis fin à leur fonction mais ajoute que leur influence néfaste a déjà porté ses fruits. . . On a vu par exemple, des élèves bulgares qui se sont soulevés contre l'Etat ottoman et ont incendié des villages turcs. Ces élèves ont été emprisonnés mais ensuite reçus à nouveau et gratuitement au Lycée par un Gouvernement inconscient. . . N'empêche que cette fois ils se seraient alliés avec l'armée russe contre l'Empire ottoman!

Ali Suavi dit également qu'il a voulu remplacer les maîtres non qualifiés par ceux mieux placés pour enseigner. Il dit aussi qu'il a soumis au Ministère de l'Education un rapport concernant les réformes qu'il a faites quant aux méthodes d'enseignement.

A la fin du document, Ali Suavi se plaint du Ministère de l'Education en ces termes: "Je m'y suis adressé bien des fois pour toutes ces questions-là. Mais le Ministère, nonchalant, ne m'a même pas répondu. Aussi en me fiant en Dieu et m'appuyant sur la justice impériale, ai-je cru devoir rédiger ce rapport et l'adresser directement au Sultan. . ."

کتابتہ مطافی شاگردانہ

کتابتہ مطافی شاگردانہ

نفسی	
۱۶۷	مسلم
۷۷	فیہ المسلم
ادبیات انڈیا و تہذیب انڈیا، اسلام، ادب و ادبیات، تصانیف، دینی، و ادبیات اسلامیہ	
۶۶	اشعری و امام اہلبیت دین مد برنہ بودہ
۱۷۷	روم دہ " بالفہ شاگرد
۵۷	طہارہ " بالفہ شاگرد
کتابتہ انعامیہ شاگردانہ و عہدہ اشعار و دینی و عہدہ اشعار و دینی و عہدہ اشعار و دینی	
۷	مستوفی تہذیب
۱۶	فرشتہ
۱	ایٹالیانہ
۹	انگلینڈ
۹	ایٹالیانہ
کتابتہ مطافی شاگردانہ و عہدہ اشعار و دینی و عہدہ اشعار و دینی و عہدہ اشعار و دینی	
اسلام، پورٹری، باقاعدہ	قابلیتوں آیدی
وادیوں و سیاروں	مدح، بہت شہادت، طویل، محکم، ایکہ، باطلی، طرز، بیان، کتب، سلطان، ادبیات، ادب، و دیگر، عہدہ
طویری، کتب، کتب، برآز، طہار، شاگرد، آبانہ، روس، اردو، سنہ، انعامی، قلم	

کتابتہ مطافی شاگردانہ

۱	جاقو	روس، سفیری، انعامی، معانی، ادب، قوم، طرز، کتب، ادبیات، ادب، و دیگر، عہدہ
		ایضاً، روس، و دیگر، عہدہ
۱	زاقوف	کذا، روس، سفارت، طرز، کتب، صوفیہ، دیگر، طہار، دوسرے، کتب، ادب، و دیگر، عہدہ
		شہید، ہائے، دیگر، روس، طرز، طویری، بنگلہ (عالم، ادب)، مشرق، نصیب، ایٹلیہ (مدت، عہدہ)
		کتابتہ موجود، دینی
۱	سورہ	فرانس، ہنری، معانی، ادب، اسلام، عرب، ادب، عرب، روس، سفارت، ترجمان، عہدہ، اور، عہدہ
		شعار، ادب، کتب، حلیہ، سید، جلد، سی، جان، تہذیب، تحقیق، صوبہ، حلیہ، سنہ، ادب
۱	میں، دینی	کتابتہ، ہنری، معانی، ادب، کتب، حلیہ، حلیہ، ادب، است
۹	انعامی، کتب	

احول تریبہ

تانیہ الفا ندرہ اتنی بلدیترد القا منفق کچہ ماسہ سا کردار هلد ایچی اوج یلقار جودہ
 نفا مادیہ نوره ایسہ سبہ سنہ ایچہ نہ ایگہ تریبک یولسلفندہ سنز سبہ تمبید اولغسہ
 سا کردارہ ادنیسل ماکنہ ایچی کوننہ هادسہ برلسہ اولد قیری هالده نرسا مہ عکا ندرہ نرفانسه جودہ طوغور کچہ برسی ازانغا غرقندہ سا کچہ هتقا یود
 دوجده مستحقار دار آقا بزنگر با لیلده قعیل بوشنبه نخجرا اولیا ندره
 بو حالده سبہ قاعقه تعلیم بودہ
 برونه ایزر معامله سوزادنه بورادنه طوغور کچہ اصول جدیدہ اولدوه دین کور رسنه دسنا زمانه سنسول

اصول حاشیه

فصلی ایچین بلدیترد مکتب سلفه ندره کچرده اسلام سا کردانی آغسده قدر وار بنا زعید بوکونه سا کردا یسلر ایچی بوز بکیری قدر
 یلقار دونه نفیس دویله اهت اولسا اولدوه سهولتده وقع دنجیدری میس اولری فقط عجبانه ندره بلدیترده هیاقتانہ اولسا اولدونه برسی دینری
 مقوقدر اخیاج ایدری
 اچانسا ایچر ندرج ساید بر نوع خدمت صلاحتہ من نایق مفا فاده اولسده و بومعا فاده ادر ادر شیره مستند بولسده دایسرا ندر قریبوه اولدوه ساه اولدونه
 ایزر هایدن مکتب اولری
 هاتق اولد قورنل اولسوشنج ایدر برک هتقاری سیدی
 سنوه یہ اولدوبلری
 بیجا اولسک سامده یلقار مجوری اولدا اولغندنه مکتب معاسه دبر وید هکی بانیله دویک یلقار قافلدرلر برابر ایجا ایدلری
 اصدهق تریب سبایچونه معامله رده دیبوما شوال اولنوب هتقار اولغنی علی اولک دیبومالی وردها از معنلی معامله تریب سبایچونه اولری
 دایچلد بولسده بر بقیه ماه مقدم معارف تق رده جید سنه تقدیم ایچر کچم لوی بوشنبه قاعقه تریبسن نایس اولدونه اچایه با سده ایدری
 مسائی نکروردنه کافر سده معاری ناطریک معاوضه اولترو بندو مراهقت اولدولدیچ هج بری اچرایه ماعدر کورمکندنه دویواج با ندره
 حرات سبیده هویان دیرکدیلده هارده ایچرکندنه جناب هتقار شولکولف وزمانه هتقارین عدالتی ایچ سنسده اولدیغی ایچری اچرانسده هارده قندی
 اولدیچ دهرمال اولدوقی عفتنه معادلرسا ایچتقار ایچری ایچ سنسده

اصول حاشیه

Konferanslar :

ASKER VE DEVLET ADAMI ATATÜRK (1881 - 1938)*

CEMAL ENGİNSOY

Em. Korg.

I. Giriş

Toplumların yaşamında olağanüstü olaylar vardır: Savaşlar, devrimler gibi. . . Bu olayların bir bölümü olumlu, bazıları ise olumsuz dönüm noktaları olarak göze çarpar. Örneğin, Türk İstiklal Savaşı'nda (1919-1922) 30 Ağustos Başkomutan Meydan Muharebesi'nde kazanılan zafer, Türkiye Cumhuriyeti'nin temelini oluşturması bakımından, yakın tarihimizde hayati değerinde bir olumlu dönüm noktası teşkil eder. Buna karşılık, I inci Dünya Savaşı'nı (1914-1918) kazanan devletler arasında bulunan Fransa için, II nci Dünya Savaşı (1939-1945) öncesi dönem, olumsuz bir dönüm noktasıdır. Çünkü, o dönemde Fransa'nın iç durumunda meydana gelen yıpratıcı gelişmeler, bu ülkeyi II nci Dünya Savaşı'nda adeta bir çöküntünün eşğine getirmiştir. Fransa, böyle bir duruma niçin ve nasıl düşmüştü? Bu konferansta, elbette, bu konuyu tartışacak değilim. Bununla beraber, görünüşte askeri nitelikli, fakat temelde çok daha anlamlı ve ibret verici bir örneğe değinmeden de geçemeyeceğim. Bu örnek, çağımızın ünlü devlet adamlarından Winston Churchill'in (1874-1965) tanınmış Fransız yazarı ve Fransa Akademisi üyesi André Maurois'ya (1885-1967) 1935 yılında bir sohbet sırasında yaptığı bir tavsiyeyi yansıtıyor. Churchill'in tavsiyesi şöyle: “. . .Bakınız Mösyö Maurois, artık hikâye yazmamalısınız. Biyografi de yazmamalısınız. Bunları asla yazmamalısınız. Yapmak zorunda olduğunuz tek şey, günde bir makale, sadece bir makale yazmaktır. Her gün yazacağınız bu makalelerde aynı konuyu işlemelisiniz. Bu yazılarda, düşünebileceğiniz çeşitli açılardan ele alarak, işleyeceğiniz tek fikir şu olmalıdır: Düne kadar, dünyada en iyi durumda olan Fransız Hava Kuvvetleri, bugün, niçin dördüncü veya beşinci sıraya düşmüş bulunuyor? Şimdiye kadar adı bile geç-

* Bu konferans 10.XI.1981 tarihinde Türk Tarih Kurumu'nda verilmiştir.

meyen Alman Hava Kuvvetleri, nasıl oluyor da bugün dünyada en iyi duruma yükselmek üzeredir? Siz, bu gerçekleri Fransa'da açıklayabildiğiniz ve Fransızlara dinletebildiğiniz takdirde; bir kadının aşklarını veya bir adamın ihtiraslarını dile getirmekten çok daha büyük bir hizmet başarmış olursunuz..."¹

Churchill'in bu ilginç tavsiyesinden esinlenerek; kendi koşullarımıza göre, bizim de kendimize sormamız gereken önemli sorular ve alacağımız hayati dersler bulunduğu kanısındayım. Örneğin, ülkemizde Atatürk Çağı'nın açtığı uygarlık yoluna yönelmiş ve Atatürk Milliyetçiliği'nin yarattığı ulusal bütünlük sayesinde II nci Dünya Savaşı gibi bir felaket boyunduruğundan kendisini korumayı bilmiş olan milletimiz, 12 Eylül 1980 Harekâtı öncesi dönemde, nasıl oldu da, adeta milli birliği ve yurt bütünlüğü parçalanacak bir duruma geldi? Ya da, ulusumuzu işlerlik kazanmış gerçek bir demokrasiye kavuşturmayı amaçlayan bugünkü çabalarda; kişi, aile, okul, kışla, kurum ve toplum olarak; payımıza düşeni en iyi biçimde nasıl gerçekleştirebiliriz? Bunlara benzer soruları çoğaltmak, elbette, mümkündür. Ama, durum ne olursa olsun, bu sorunlara çözüm ararken; bana göre, her şeyden önce "tarihi kişiliği, ilke, devrim ve reformları ile *Atatürk Gerçeği*"ni ön planda tutmalı ve davranışlarımızı buna göre ayarlamalıyız.

Atatürk'ün tarihi kişiliği, kuşkusuz, bütün derinlik ve kapsamı ile incelenmeye değer. Bununla beraber, bu konferansta, Atatürk'ün sadece asker ve devlet adamlığı yanları ele alınacaktır.

II. Genel

Dünya tarihi, çağlar boyunca, üstün nitelikli askerlerin ve yüksek yetenekli devlet adamlarının etkin yaşamlarını dile getirir. Fakat, asker ve devlet adamı nitelik ve yeteneklerini bir bütün olarak kendi kişiliğinde toplamış bulunan pek az örnek insanın varlığından söz eder. Atatürk, bu müstesna insanlardan biridir. Bu nedendir ki, ansiklopedik eserler arasında belgesel bir nitelik taşıyan Encyclopaedia Britannica, Atatürk'ü "...seçkin bir Türk askeri, reformcu ve devlet adamı..." olarak tanımlar².

¹ André Maurois, Why France Fell, London, John Lane, The Brodley Head, 1941, s. 11.

² Encyclopaedia Britannica, c II, 1974, s. 255.

Atatürk, uzun bir süre dünya tarihine damgasını vurmuş bulunan dinamik bir Türk Devleti'nin, Osmanlı İmparatorluğu' (1299-1922) nun, Çökme ve Parçalanma Döneminde (1792-1922) dünyaya adını atmıştır. Bu imparatorluk, dünya tarihinin 600 yılı aşkın bir döneminde; Avrupa, Asya, Afrika kıtalarının önemli bir bölümünü kavrayan bir "süper güç" olmuştur. Kuruluşu, bir Fransız tarihçisi (Fernand Grenard) tarafından "... İnsanlık tarihinin en büyük ve en hayrete değer olaylarından biri..." olarak belirtilen Osmanlı Devleti'nin Yükseliş Dönemindeki (1453-1579) başarılarını yabancı bir tarihçi, 1878'de yayınlanan "Osmanlı Türklerinin Tarihi" adlı eserde şöyle niteliyor: "... Uzun bir fetih zincirindeki bir dizi kesin sonuçlu zaferler Türkleri askeri güçlerinin ve göz kamaştırıcı durumlarının doruğuna yükseltti. Parlak ve yüksek yetenekli 10 sultanın birbirini izleyerek yönetimin başında bulunması, Osmanlıları XIV üncü, XV inci ve XVI ncı yüzyıllarda çok büyük bir imparatorluğun sahibi kıldı. O kadar ki, bu imparatorluk, Viyana kapılarından Babülmendep Boğazı'na kadar ve Kafkaslar'dan başlayarak Kuzey Afrika üzerinden hemen hemen Atlas Okyanusu'na kadar uzanan, dünyanın en zengin ve en güzel birçok bölgesini kapsıyordu..." Fakat, bu üstün devlet, ne yazık ki, çeşitli iç ve dış nedenlerle zayıflaması sonucu; çökme ve parçalanma döneminde "Avrupa'nın Hasta Adamı" durumuna düşmüştür. Buna rağmen, XX nci yüzyılın ilk çeyrek döneminde, özellikle I inci Dünya Savaşı'nda, bu devletin silahlı kuvvetleri, "Çanakale, Kafkaslar, İran, Irak, Suriye, Filistin ve Galiçya, Romanya, Makedonya" gibi çeşitli cephelerde; sayı ve silahça her zaman üstün durumda olan hasım kuvvetlerle yiğitçe çarpışmıştır. Bu arada, özellikle Çanakale Cephesinde dikkate değer başarılar da kazanmıştır. Ancak, Türk milletinin ve ordusunun bunca fedakârlığına rağmen; Osmanlı Devleti, nihayet yenilmekten kurtulamamış; I inci Dünya Savaşı'nı hemen izleyen kısa bir süre içinde tarih sahnesinden silinmiştir. İşte, Atatürk, yaşamının büyük bir bölümünü, 38 yılını (1881-1919), çökmekte olan bir devletin içine düştüğü karmaşık bir ortamda geçirmiştir. Fakat, bütün olumsuz koşullar altında bile, kazandığı askeri başarılarla ulusal bir kahraman olmuştur. Böylece, Türk halkı üzerinde engin bir prestij yaratmış ve Türk ulusunun geleceği için bir umut ışığı oluşturmuştur. Bu ışık, herkesin her şeyden ümit kesmiş bulunduğu bir dönemde ulusuna yön veren bir öndere dönüşecek ve çağdaş Türkiye Cumhuriyeti içinde yüceliğinin doruğuna ulaşacaktır.

III. Asker Atatürk

Kemal Atatürk, her şeyden önce, meslekten yetişmiş bir asker ve askeri dehasını kanıtlamış seçkin bir komutandır. Bu görüşümüzde yalnız değiliz. Nitekim, tanınmış bir Alman profesörü, Profesör Jäescke, Atatürk'ü "Doğuştan Asker", "Yaradılıştan Komutan" olarak niteler. Bu ve benzeri nitelemeler, çok kez, "askeri deha" sahibi anlamını taşır. Çünkü, genel olarak "deha", özellikle "askeri deha", kişinin özünde vardır. Atatürk de bu müstesna kişilerden biridir.

"... Gazi Mustafa Kemal'in Çanakkale Muharebelerindeki büyük başarılarını gereğince övmeye ve takdire imkân yoktur; bu konuda ne söylene azdır. 25 Nisan 1915'te, kendilerinin Arıburnu civarındaki durumu derhal kavramış olmaları, Anzak Kolordusunun ilk günde hedefine varamayışının ve dar sahile sıkışarak başarısızlığa uğrayışının en önemli sebebidir. 9 Ağustosta IX uncu İngiliz Kolordusunun ileri hareketini durdurup bozguna uğrattıktan 24 saat sonra, Gazi, kendi yaptığı bir keşfi takiben Conk Bayırındaki İngilizlere parlak bir karşı taarruz yapmıştır. Bu hücumla Türkler, Çanakkale Boğazına hâkim olan Sarıbayır Sırtlarına kesin olarak yerleşmişlerdir. İngilizler, bir daha, bu sırtları ele geçirmek için Türklerle savaşmamışlardır. Böylece, Gazi, Çanakkale Muharebelerinin sonucunu tayin etmiştir. *Bir tümen komutanının üç ayrı yerde kendi inisiyatifi ile giriştiği hareketlerle bir savaşın ve hatta bir ulusun kaderini değiştirecek yücelikte bir zafer kazandığı, tarihte pek az görülür*". Bu dikkate değer sözler, I inci Dünya Savaşı'nda Çanakkale Harekâtı ile ilgili resmi İngiliz Harp Tarihinde yer alır³. Gerçekten, Atatürk, bir askeri dehayı simgeleyen birçok üstün niteliğe sahiptir. Bu görüşümüzü kanıtlayacak en yetkili kişilerden biri, belki de birincisi, Atatürk'ün en yakın silah ve devrim arkadaşı olan İsmet İnönü (1884-1973)'dür. Kendisi de seçkin bir asker ve devlet adamı olan İnönü'ye göre, "... (Atatürk'ün) büyük vasıfları vardır. Karar sahibidir, kararları açıktır ve bir defa karar verdikten sonra, onu uygulatmak için kişiliği çok etkileycidir. Mesela, komutanlıkta bu niteliği özellikle dikkati çeker. Muharebe meydanında yürütmek istediği muharebe şeklini, tertipleri, en uzak yerde bulunan askerlere kadar duyurur; onun üzerinde kendi iradesini ve azmini mutlaka sirayet ettirirdi. Bu, bir komutan için, en büyük

³ C. F. Aspinall Oglander, History of the Great War - Military Operations: Gallipoli, vol. 2, London, William Heineman Ltd., 1932, s. 485-486.

niteliklerden biridir. Askeri vasıfları hakikaten yüksektir. Her millette, her devirde yüksek vasıfta komutan sayılır. . .”⁴.

Atatürk'ün askeri dehası konusunda Amerikalı bir öğretim üyesi de şöyle diyor: “Kemal'in meslek hayatının başlangıcına askerlik hâkimdi ve hiç kuşkusuz, *kendisi askeri deha sahibi idi*. . . O'nun askeri dehası, en iyi olarak, şu beş nitelikte tanımlanabilir:

1. Kişisel cesaret,
2. Başkalarının hareketini sezme yeteneği,
3. Sabır, yani kendi hareketlerinin en etkili olabileceği zamanı kavrayış (bugünkü yaygın yabancı terimi ile “timing”),

4. Kendi amacını açığa vurmadan, başka yönlerde inandırıcı biçimde “şaşırtma”, diğer bir askeri terimle, “aldatma” hareketleri yapabilme yeteneği,

5. Hasım kuvvetlerin nispi gücünü objektif bir görüşle ve doğru olarak değerlendirebilme kabiliyeti (yani gerçekçilik). . . Kemal, kuvvetli inançlı, kesin kararlı ve kararsızlığa tahammülsüz bir adamdı. . .”⁵. Bu görüşe katılmamak, kanıtlanmış gerçekler karşısında, sanırım, olanaksızdır. Örneğin, gerçekçilik niteliğini ele alalım. Ünlü Alman şairi Goethe (1749–1832), “deha için gerekli ilk ve son şey, gerçeğe duyulan aşktır” diyor. Bu şair tanımlamasına karşılık, daha ziyade bir “hareket (aksiyon) adamı” olan Atatürk'ün görüşü ise şöyledir: “Gerçek, ne kadar acı olursa olsun, olduğu gibi kabul edilmelidir.” Bu görüşü bir örnekle vurgulamak isterim: Türk İstiklal Savaşı'nda, Türk Batı Cephesi Kuvvetleri, Kütahya–Eskişehir Muharebesi (8-23 Temmuz 1921) sonucu, Eskişehir doğusuna çekilmek zorunda kalmıştı. Beliren bu kritik durum üzerine, 18 Temmuz 1921' de muharebe alanına gelen Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanı Mustafa Kemal Paşa, durumu yakından inceledikten sonra, ordunun Sakarya Nehri gerisine çekilmesi emrini verdi. Bu, gerçekten cüretli bir karardı. Çünkü, esasen Kütahya yenilgisi ve Afyon, Kütahya, Eskişehir'in kaybedilmesi, ülkede moral gücü sarsmıştı. Şimdi de, Eskişehir doğusu bölgesinden Sakarya kesimine kadar 100 km. çekilmekle, geniş bir yurt parçası daha, bile bile düşmana bırakılmış oluyordu. Bunun sonucu olarak, ordunun ve halkın morali daha da

⁴ Abdi İpekçi, İnönü Atatürk'ü Anlatıyor, İstanbul, 1968, s. 35.

⁵ Richard D. Robinson, The First Turkish Republic, Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press, 1963, s. 29.

bozulabilirdi. Fakat, fiziksel ve ruhsal cesareti kadar, gerçekçi bir karakter sahibi de olan Mustafa Kemal Paşa, sorumluluğu üzerine alarak, "... Askerliğin icaplarına uyalım..." demiş ve bu cüretli kararı vermiştir. Aslında bu karar, içinde bulunulan koşullara en uygun gerçekçi bir durum muhakemesine dayanıyordu. Nitekim, Türk İstiklal Savaşı'nın hayati önemde bir dönüm noktasını oluşturan Sakarya Meydan Muharebesi (23 Ağustos - 13 Eylül 1921)'nin başarı ile sonuçlanması, Atatürk'ün bu cüretli kararındaki isabeti kanıtlar. Sakarya Meydan Muharebesi öyle bir dönüm noktasıdır ki, bir Amerikalı yazar, şu değerlendirmeyi yapmaktan kendini alamamıştır: "Sakarya kıyılarındaki Türk Zaferi, Yakın ve Ortadoğu'nun siyasal yüzünü kökünden değiştirmiştir. Batı, 200 yıldan beri, yıpranmış Osmanlı İmparatorluğu'nu parçalıyordu. Fakat, Sakarya Nehri'nde Türk'ün kendisi ile karşılaşmış ve Türk'e dokunduğu an, tarihin akışı değişmiştir. Tarih, bir gün, Sakarya kıyılarındaki bu pek az bilinen çarpışmanın, çağımızın kesin sonuçlu muharebelerinden biri olduğunu anlayacaktır."⁶ Bu dikkate değer pasajı kendi eserine almak gereğini duyan ve çağımızın en tanınmış tarihçilerinden biri olan Toynbee, Sakarya ve benzeri Türk zaferlerini dünya tarihine armağan eden Atatürk hakkında şu değerlendirmeyi yapıyor: "Mustafa Kemal parlak bir asker, atak ve başına buyruk bir kişi idi... Ülkesini yüksek bir itibar ve güce kavuşturdu... Dış düşmanlara karşı başarıyla çarpıştı ve tarih sayfalarında kendisi için müstesna bir yer sağladı..."⁷

Atatürk, askerlik mesleği gereği, kuşkusuz, bir savaş adamıdır. Bu nedenle, doğal olarak kendisini ulusuna ve dünyaya önce üstün savaşçı kişiliği ile benimsetmiştir. Buna rağmen, savaşı sevmemiş ve mecbur kalmadıkça istememiştir. Bu gerçek, O'nun şu sözlerinde kesinlikle yansır: "...Savaş, zaruri ve hayati olmalıdır... Milleti savaşa götürürnce, vicdanımda acı duymamalıyım. *Öldüreceğiz diyenlere karşı ölmeyeceğiz diye savaşa girebiliriz. Lakin, millet hayatı tehlikeye uğramadıkça, savaş bir cinayettir*"⁸. Bu nedenledir ki, "Ya İstiklal, ya ölüm!" parolasında özünü bulan yön verici dehası ile ulusunu bağımsızlığa kavuşturduktan sonra; en büyük siyasal tutkusu, "Yurtta sulh, cihanda

⁶ Clair Price, *The Rebirth of Turkey*, New York, 1923, s. 189.

⁷ Arnold J. Toynbee, *Turkey*, New York, Charles Scribner's Sons, 1927, s. 115.

⁸ Atatürk'ün *Söylev ve Demeçleri*, c. II, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basım-evi, 1952, s. 124.

sulh” ilkesi olmuştur. İki dünya harbi arasındaki siyasal çalkantılar ve savaş akımları sırasında böyle bir ilkeye bağlanmak, ancak ünlü İngiliz düşünürü Carlyle’in (1795-1881) “Kahramanlar”ına yaraşır örnek bir davranıştır. (Bilindiği gibi, Carlyle, Kahramanlar adlı eserinde Hazreti Muhammed ve Napolyon gibi, çağlarına kendi damgalarını vurmuş kişileri inceler). Bununla beraber, hemen belirtmeliyim ki, Atatürk, militarist olmadığı gibi, körü körüne barışçı da değildir. Çünkü, böyle bir zihniyetin ulusu acze sürükleyeceğine, toplumun bağımsızlık ve özgürlük gibi er kutsal varlıklarını zedeleyeceğine inanır. O’na göre, insan gibi yaşayabilmek için, ulusun güçlü olması ve her şeyden önce ulusun kendi gücüne güvenmesi zorunludur. Yetiştirdiği dönem ve ortamın zor koşulları ve kendisinin çok yönlü hayat tecrübesi O’nda bu inancı kökleştirmiştir. Bu bölümü, tanınmış İngiliz yazarı Lord Kinross’un şu görüşü ile bitireceğim: ‘... Atatürk, bir yandan savaş adamıdır; öte yandan da, barış adamı. İçindeki büyük askeri deha, ulusunu çökmekten kurtarmış ve gene içindeki devlet adamı özelliği, hayatına ışık saçtığı ulusunun yeniden doğuşunu sağlamıştır⁹.’”

IV. Devlet Adamı Atatürk

Çağımızda, modern Türkiye ile ilgili olarak yayımlanmış eserlerin büyük bir kısmı, Atatürk’ün asker kişiliğinden ve askerlik alanındaki başarılarından çok; devlet adamlığını, özellikle çok yönlü ve köklü devrim ve reformlarını inceler ve değerlendirir. Bu inceleme ve değerlendirmelerin sonuçları, yazar ve düşünürlerin bilimsel çaplarına ve kişisel karakterlerine göre, az çok değişik nitelikli olmakla beraber; çoğunlukla olumludur. Bu sonuçların büyük bir bölümünde üzerinde birleşilen ortak nokta, Atatürk’ün “Modern Türkiye’nin Yaratıcısı” olduğudur. Bu yaratıcılık, elbette, Atatürk’ün üstün devlet adamlığı nitelik ve yeteneğine dayanır. Bununla beraber, “... Kemal hemen hemen sınırsız bir siyasal güce sahipti; fakat, bu güç bakımından pek de ehliyetli değildi. Çünkü, dehası askeri alanda idi¹⁰...” gibi yargılara da rastlanır. Ancak, çoğunluğun görüşü, İnönü’nün şu değerlendirmesine yakındır diyebiliriz: “... (Atatürk’ün) askerlik vasıfları hakikaten yüksektir... (Ama) *siyasi vasıflarının daha büyük*

⁹ Lord Kinross, Gerçekçi Atatürk, The British Council, Ankara, 1981, s. 2.

¹⁰ Encyclopaedia Britannica, c. 13, 1968, s. 276.

olduğu görülür. Bu ikisi birleşince, Atatürk'ün kişiliği müstesna bir ölçüye çıkmış oluyor...¹¹. Kişisel bir kanı olarak diyebilirim ki; Atatürk'ün askeri ve siyasi dehası, tam bir denge oluşturur ve büyük bir uyum içinde birbirini bütünler. Bu kanaatimi bir örnekle vurgulamak isterim. Asker ve devlet adamı nitelik ve yeteneklerine dayanarak eşsiz bir liyakatla yönettiği Türk İstiklal Savaşı'nın son safhasını oluşturan 30 Ağustos Başkomutan Meydan Muharebesi'ni kesin bir zafere ulaştıran Mustafa Kemal Paşa, Takip Harekâtı sırasında, Çanakkale Boğazı kesiminde bulunan ve Türk Ordusu ile askeri bir çatışmaya hiç de istekli görünmeyen İngilizlerle çarpışmayı göze alarak, daha sert bir tutum izleyebilirdi. Böyle yapmadı. Sadece, ileri harekâta devam ederek, gücünü göstermekle yetindi ve ilk uzlaşma eğilimini gördüğü zaman, ordularını durdurdu. Çünkü, asıl savaşı kazanmıştı. Amacı, artık, yeni savaşlar peşinde koşmak değil; barışı, ülkeyi uygarlık ve kalkınmaya kavuşturacak barışı kazanmaktı. Nitekim, kazandı da... Atatürk'ün bu tutumunda, gerçekçi ve caydırıcı bir strateji kadar, belki daha fazla, O'nun siyasal dehasını ortaya koyan ileri görüşlü bir devlet adamlığı, ince bir diplomasi de hâkimdir. Çünkü, bu büyük Türk, gerçek durumu kavrayış, değerlendiriş ve uzağı görüş yeteneklerine dayanan realist ve idealist karakteri ile, bir hareketi başlatma ve sona erdirmeye anını, çoğunluğu şaşırtan bir isabetle, daima kestirebilmiştir. Nitekim, genel kaniya göre, her şeyin bittiği sanılacak kadar umutsuz koşullar altında, idealist yönü ile, Türk İstiklal Savaşı'na başlaması; buna karşılık, ümitlerle birlikte, muzaffer bir komutanın ihtiraslarını da kışkırtabilecek bir zafer anında daha önce, realist yanı ile, uzağı gören bir devlet adamı uyanıklığı içinde çizmiş olduğu Misak-ı Milli dışına, bazı baskılara rağmen, çıkmayarak durmasını bilmesi, olağanüstü denebilecek bir siyasal deha, bir devlet adamlığı örneğidir. Bu görüşümüzde, kuşkusuz, yalnız değiliz. Örneğin, tanınmış bir İngiliz tarihçisi olan Bernard Lewis'in şu değerlendirmesi gerçekten ilginçtir: "... (Kurtuluş Savaşı'nda) askeri harekât kazanılmıştı. Milliyetçilerin siyasal programı başarıya ulaşmıştı. Bu başarı, uluslararası bir antlaşma (Lozan Antlaşması, 24 Temmuz 1923) ile de bütün dünyaca tanınmıştı. Bundan sonra ne yapılmalı idi? Mustafa Kemal'in gerçek büyüklüğü bu soruya verdiği cevapta yatar..." İngiliz tarihçisi, Falih Rıfkı Atay'dan

¹¹ İpekçi, s. 35.

aldığı bir pasaja dayanarak, Atatürk ile Enver Paşa arasında yapılan ilginç bir kıyaslamayı ortaya koyuyor ve böylece, Atatürk'ün gerçek büyüklüğünü gösteren cevabını dolaylı bir biçimde belirtiyor: "... Enver'in özel niteliği cüretti; Mustafa Kemal'in ise, uzağı görüş... Mustafa Kemal, 1914'te Harbiye Nazırı (Milli Savunma Bakanı) olmuş olsaydı, ülkeyi I inci Dünya Savaşı'na sokmazdı. Buna karşılık, 1922'de İzmir'e giren Enver olsaydı; aynı hızla geriye döner, Suriye ve Irak'a yürür ve bütün kazanılanları kaybederdi..."¹²

Bu bölümü, Atatürk'ün devlet adamlığı yönünün devrimci niteliği ile tamamlamak isterim. Bir Batılı düşünürü göre, "gerçek devlet adamlığı, bir milleti olduğu biçimden, olması gereken biçime dönüştürme sanatıdır."¹³ Bu tanımlama, adeta Atatürk'ü, O'nun devrim ve reformlarını niteler. Çünkü, Atatürk'e göre, "Devrim, Türk Milletini son yüzyıllarda geri bırakmış olan kurumları yıkarak; yerlerine, milletin en yüksek uygarlık gereklerine uygun olarak ilerlemesini sağlayacak yeni kurumları koymuş olmaktadır."¹⁴

Atatürk Devrimini, tarihte gerçekleştirilen başka devrimlerle karşılaştıran otoritelere rastlanır. Bunlar arasında, bence, en anlamlı yorum, tanınmış Fransız düşünürü Georges Duhamel (1884-1966)'e ait olandır. Bu düşünür şöyle diyor: "...Atatürk, yani Türklerin Atası, girişim ve umutlarının görüldüğü ile, ortalığı ayağa kaldırmadan çalıştı... İnsana şaşkınlık veren eseri, İngiliz, Fransız ya da Rus devrimcilerinin eserlerine hiçbir bakımdan benzemez. Bu ülkelerden hiçbiri, dile ve yazıya dokunabilmeyi akıllarının kıyısından bile geçirmemiştir. Ne Cromwell, ne Robespierre, ne Lenin ve ne de Lenin'i izleyenler, önderlik ettikleri ulusu bilim felsefesi, düşünce yöntemi, kısacası alinyazısını değiştirme yoluna götürmeye kalkışmamışlardır. Mustafa Kemal, bunu yapan ve büyük bir başarı ile sonuca ulaştıran eşsiz adamdır."¹⁵

Atatürk'ü, diktatör olarak nitelenen çağdaş bazı liderlerle karşılaştıranlar da göze çarpar. Bunlardan biri Lord Kinross olup "Gerçekçi Atatürk" konulu yazısındaki şu sözleri dikkati çekiyor: "... Kemal

¹² Prof. Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, London, Oxford University Press, 1961, s. 249-250.

¹³ *The New Dictionary of Thoughts*, s. 638.

¹⁴ Cihat Akçakayalıoğlu, *Atatürk*, Ankara, Gnkur. Basımevi., 1980, s. 49.

¹⁵ *Çağlar Boyunca 100 Büyük İnsan (Çeviri)*, İstanbul, Fono Matbaası, 1971, s. 794.

Atatürk'ün çağımızın yetiştirdiği en büyük adamlardan biri olduğuna dair zihnimde en ufak bir şüphe yoktur. Gerçekten, Türkiye, Atatürk'ün son on yılında başarmış oldukları ile, Batının bazı milletlerini etkiledi. Ancak, bu milletlerin liderleri, Atatürk'ten çok farklı olarak, demokrasinin değerlerini tehdit eden bir güçle kuvvetlendiler. Almanya'nın Hitler'i, hür milletini esarete götürmüş; Atatürk ise, esaret altındaki ulusunu özgürlüğe kavuşturmuştur. İtalya'nın Mussolini'si, sivil olduğu halde, başkomutanlık sevdasına düşmüş; buna karşılık, Atatürk, askeri görevinin bittiğine inandığı anda, sivil hayata geçmiştir. Gerek Hitler ve gerek Mussolini, toprak kazanma hırsları ile, komşularının haklarına tecavüz etmişler ve birer imparatorluk kurma sevdasına kapılmışlardır. Atatürk ise, bunun tam tersini yapmış; bir imparatorluktan bir millet yaratmıştır...” Burada bir noktaya işaret etmek isterim. Atatürk, övgü dolu da olsa, genellikle, böyle kıyaslamalardan hoşlanmazdı. Nitekim, kendisini Napolyon'a benzeten bir dostuna, “Benim adım Mustafa Kemal'dir. Eğer beni onurlandırmak istiyorsan, Türkiyeli Mustafa Kemal diye çağır” cevabını vermiştir. Daha dikkate değer bir tepkisi de Büyük İskender ile ilgilidir. Atatürk döneminde Ankara'da Fransa Büyükelçisi olarak bulunan Kont de Chambrun'ün “Atatürk ve Yeni Türkiye” başlığını taşıyan anılarında şu notları görüyoruz: “... Selanik civarında İskender'in dünyaya geldiği yerde doğduğunu düşünerek, Mustafa Kemal'e, bu rastlantıyı ima ettiğimde bana şöyle dedi: *Karşılaştırma burada durur. İskender, dünyayı fethetti; ben etmedim. Dünyayı fethederken o, kendi vatanını unuttu. Ben kendiminkini hiçbir zaman unutmayacağım.*” Nitekim, unutmadı ve unutulmadı da.

V. Sonuç

Atatürk, hiç kuşkusuz, Türk Milleti için ulusal bir kahramandır ve bu ölümsüz kahramanlığın temelinde, sadece muharebe meydanlarında kazandığı zaferler değil; ulusunu çağdaş uygar toplumlara yaraşır *bağımsız, özgür ve saygın* bir devlete kavuşturan ilke, devrim ve reformları da yatar. Bu nedenle, ulusumuzun Atatürk'e olan saygısı derindir, sevgisi engindir, bağlılığı sınırsızdır. Bu gerçeği, bizi yakından tanıyan bazı Batılılar da vurgular. Örneğin, aramızda uzun bir süre kalan ve hazırladığı eseri “Türkler” adı ile dilimize de çevirilen bir İngiliz gazetecisi şöyle diyor: “... Bütün ulusların büyük adamları vardır. Fakat, modern Türkiye'de Atatürk'e gösterilen taparcasına

saygıya benzer bir şeyin (başka bir yerde) bulunduğundan şüpheliyim. O, Ebedi Önderdir”¹⁶. Bundan başka, Atatürk, insan haklarına inanmış ve bağımsızlık mücadelesi ile bu hakların gerçekleşmesine derin katkıda bulunmuş, evrensel çapta bir idealisttir de. Bu niteliği ile Atatürk, UNESCO’nun deyişiyle, “Bütün insanlık dünyası için bir onur simgesidir.” Özellikle, İslam dünyası, Atatürk’ü daima şükranla anmış ve anmaktadır. Örneğin Pakistan’ın kurucusu Muhammed Ali Cinnah’a göre, “Atatürk, Türkiye’yi kurtarmakla, bütün dünya uluslarına, Müslümanların seslerini duyuracak güçte olduğunu ispat etti. Kemal Atatürk’ün ölümü ile, Müslüman dünyası, en büyük kahramanını kaybetmiştir... (Kasım 1954)”. Tunus Cumhurbaşkanı Habib Burgiba ise, şu görüştedir: “. . . Biz, Atatürk’ün kişiliğinde, savaş alanlarında büyük bir asker olduğunu ispat ettikten sonra, her şeyin büsbütün kaybolduğu sanıldığı bir anda, ulusundan ümidini kesmeyi şiddetle reddeden, Tanrı’nın seçtiği büyük insanı yüceltiyor, kutluyoruz... Atatürk, ölümü köleliğe üstün tutan bir ulusun neler yapabileceğini hayretler içinde kalan dünyaya göstermiştir. Bu örnek unutulmayacak; O’nun ölmez eseri, egemenliklerini elde etmiş olan ulusların kaderlerine hükmedenler için ışıklı bir örnek ve ilham kaynağı olarak kalacaktır... (Kasım 1963)”.

Ulusumuz için katlanması zor, acı bir gerçek olmakla beraber; Atatürk de, her insan gibi, öldü. Fakat, sadece milleti üzerinde değil, uluslararası alanda da eşine az rastlanır derin bir yankı yaratarak ve silinmez bir etki bırakarak... Türk ulusunun hayatından parlak bir yıldız olarak kayıp geçen Atamızın fani varlığından uzak kalmanın tesellisini, şahsen, çok kez, O’nun şu sözlerinde bulmaya çalışırım: “İki Mustafa Kemal vardır: Biri ben, et ve kemik, geçici Mustafa Kemal. . . İkinci Mustafa Kemal, onu ben kelimesi ile ifade edemem. O, ben değil, bizdir. O memleketin her köşesinde; yeni fikir, yeni hayat ve büyük ülkü için uğraşan aydın ve savaşçı bir topluluktur. Ben onların rüyasını temsil ediyorum. Benim teşebbüslerim, onların özlemini çektikleri şeyleri tatmin içindir. O Mustafa Kemal sizsiniz, hepinizsiniz. Geçici olmayan, yaşaması ve başarması gereken Mustafa Kemal odur.”¹⁷

¹⁶ David Hotham, The Turks, London, Cox and Vyman Ltd., 1972, s. 21.

¹⁷ Utkan Kocatürk, Atatürk’ün Fikir ve Düşünceleri, Ankara, Ayyıldız Basım-
evi, 1969.

B İ B L İ Y O G R A F Y A

CARTER V. FINDLEY, *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire-The Sublime Porte (1789-1922)*, Princeton University Press, 1980. (A IV/5134)

Osmanlı Tarih araştırmalarında uzun zamandır görülmeyen akıcı bir üslub ve diğer sosyal bilim disiplinlerinin kullanılmasından dolayı ilginç yorumlara dayanan bir çalışma olduğunu belirtmek gerekir Findley'in kitabının... 19 yüzyıl Osmanlı bürokratik modernleşmesini böyle geniş bir perspektiften gören, önemli kaynaklardan yararlanan, okuyucuya yeni bilgiler aktaran eserde, modernleşme evrimine giren ofislerin fonksiyonları, tarihsel evrimleri şematik bir anlatım dışında toplumsal ve siyasal değişim modeli içinde ele alınmış. Findley'in bu gayreti kanımızca çağdaş Osmanlı araştırmacıları içinde ender görülen bir yaklaşımdır ve başarısı oranında saygıya değerdir. Findley hem düşündüren hem de öğreten bir çalışma yapmıştır. Biz de bu kitabı okuduğumuzda ister istemez öğrenip düşündüğümüz için, bazı şeyleri tartışmak ve bazı karânlık görünen noktaların aydınlatılması gerektiğini belirtmek isteriz.

Findley siyasal kurumlaşma sorununu klasik Osmanlı toplumu içinde ele alırken, daha çok Weberci analizlere başvurmuştur. 19 yüzyıldaki değişimi ele alacak bir yazarın konuya toplumbilim ve siyaset bilimi kavramlarının yardımıyla girmesi olumlu bir tutumdur ve istediği modeli kullanmak da yazarın kendi bileceği bir iştir. Ancak bir küçük noktaya değinmemiz gerekiyor. Bir tarihçinin Osmanlı yönetsel yapısı için, sadece doğu sistemlerini temel alması sağlıklı sayılamaz. Daha üçüncü sayfede, Osmanlı sisteminin temellerini bu kadar kesinlikle tarif eden yazarın, başka tarihi sahalara da göz atmasını bekleriz. *Bir başka yorum*, sah. 58-61 arasında "Osmanlı sivil bürokrasisinin Avrupa ile daha çok ilişkisi olduğu ve laik eğitime sivillerden evvel geçen Asker bürokratların, dar teknik eğitim dolayısıyla Avrupayı bu kadar genelde kavramadıklarından reformculuğun başını çekemedikleri"... Kanımızca Tanzimat döneminin reformculuğunu bu gibi kolay açıklamalardan uzak bir şekilde ele almalıdır. Araştırılmayan bir konu asker kökenli Macar, Polonez 1849 mültecisi paşaların reforma yaptıkları katkıdır. Başkaca Tanzimatın sürükleyicilerinden (muhafazakar da olsa) Ahmet Cevdet Paşa'nın medrese kökenli Avrupa görmemiş bir bürokrat olduğudur. Nihayet Tanzimatın en radikal Avrupalı (Fransız medeni kanununun kabulünü önermek gibi) sadrazamı Ali Paşa'nın da Avrupa ile temasının bu anlamda sınırlı olduğunu hatırlayalım.

Findley daha çok Osmanlı bürokrasisinin merkez teşkilatındaki modernleşmeyi ele alıyor. Burada zaman kesiti 1789 dan 1922 ye kadar verilmesine rağmen, II. meşrutiyet dönemi aleyhine bir dengesizlik görülüyor. Üstelik bu konuda son yıllarda yapılan araştırma ve bazı yayınlara rağmen... Merkezi devlet örgütü için verilen zengin bilgi ve kuramsal açıklamalar yanında, Osmanlı taşra yönetimi-

nin geçirdiği evrim ikincil plana itilmiştir. Bizce son yıllarda hayli yeni bilgi ve yorum getiren çalışmalara bakmak bile bu konuda önemli bir katkı sağlayabilirdi ve galiba 19. yüzyılda Osmanlı yönetiminin modernleşmesini taşra örgütünü ele almadan yorumlamak imkânsızlaşıyor. Bu konuda bazı aydınlatıcı monografilerin yazar tarafından kullanılmaması da bunu gösteriyor. (Mübeccel Kıray, *Örgütleşmeyen Kent İzmir*, İlhan Tekeli, *Türkiye'de Belediyeciliğin Evrimi*, TA 5, 2100, Necdet Sakaoğlu *Amasra*, 1966 vs...). Yazarın siyasi partiler, politik modernleşme gibi konularda (sah. 292 ve devamı) niçin ısrarla bir grup yazarı kullanıp bu alanda ünlü bazı kaynakları hiç kullanmadığı anlaşılır gibi değildir. Örneğin Tarık Zafer Tunaya'nın, *Siyasal Müesseseler ve Anayasa Hukuku*, özellikle *Siyasi Partiler*'i, gene dönemin bürokratik reformlarını veya düzenlemelerini anlamak için Prens Sabahattin ve taraftarlarının ve karşıt görüşlerin ele alınmaması. Bu literatüre başvurulmayınca imparatorluğun son zamanlardaki merkez bürokrasisinin sorunları ve Cumhuriyete devrettiği yapının bir yönü karanlık kalıyor.

Bu tartıştığımız konular herşeye rağmen saygıdeğer bir araştırma ve bir sentez denemesinin yarattığı sonuçtur. Findley'in bu konuda uzun bir zaman için önemini koruyacak bir çalışma yaptığı açıktır.

PETER B. GOLDEN, *Khazar Studies (An Historico-Philological Inquiry into the Origins of the Khazars)*, Akademiai Kiado, Budapest 1980, 2 cild (A IV/5432)

Hazarlar yakın zamanlara kadar bağımsız bir araştırma konusu olmaktan çok, Rus, Bizans, Macar tarihçilerinin ilgi alanı içinde araştırılmıştır. Bunlardan Artamanov Hazarlar üzerinde ilk bağımsız etüde yönelenlerdendir. Gene proto-macar tarihi için bu dala yönelen Gyula Neméth de Hazarlar üzerindeki bilgilere önemli katkıda bulunan bir araştırmacıdır. Zajankowski'nin 1947 de Hazarlar üzerine neşrettiği etüd, Sovyet filologlarından sonra yeni bir dönemin başlangıcı sayılır. Golden, Hazarların menşei üzerindeki bazı tartışmalara girdikten sonra (Sabir, Avar, Hun) gibi elemanların kısa değerlendirmesini yapıyor ve hiç değilse yönetici grubun Köktürklerden geldiğini söyleyerek devam ediyor. I. cilt ikinci bölümde Hazarların kökeni hakkındaki kurumlara değinen yazar, Hazar hanlığının 630 da başlayan tarihine giriyor. Hazar kaynaklarının azlığı dolayısıyla bu konu Latin, Bizans, Gürcü, Arab, Fars, İbrani kaynaklarından etüd edilmektedir. Yazar, tezini etimolojik notlar ve karşılaştırmalı tarihi filolojik verilerle destekliyor. 252 adet tıpkı basım orijinal vesika ikinci ciltde toplanmıştır. Bunlar muhtelif arşiv ve kütüphanelerde yer almaktadır.

Hazarlar ilk ortaçağlarda, Maveraunnehr ve Kafkasya tarihinde önemli rol oynayan bir kavimdir. Musevi dinini kabul eden bu kavim, eski slav ve macar tarihi için de önemli bir tarih kesitini meydana getirmektedirler.

III. bölümde, Hazarların toplumsal kurumları, ticaret ve kültürleri ele alınmakta ayrıca ortaçağlar boyunca güney Rusya'da yaşayan kavimler üzerinde de

durulmaktadır. IV. bölümde Hazar isimlerinin etimolojisi üzerinde tahliller yer almaktadır.

KARL TEPLY, *Türkische Sagen und Legenden um die Kaiserstadt Wien*, Hermann Böhlau, Wien - Köln - Graz 1980 (A IV/5232)

Avusturyalı yazar Türkçe bilmiyor. Kitapta tanınmayan veya işlenmeyen Osmanlıca kaynakların kullanılıp onların tartışılması söz konusu değil... Yazar sadece türkologların yayınladıkları kaynaklara, incelemelere dayanıyor. Bunların da hemen hepsi Avusturyalı ve Alman uzmanların kaleme aldıkları... Eserde Viyana muhasarası ile ilgili olduğu söylenen ve doğuşu ona bağlanan bazı Türk menkıbelerinden söz ediliyor. Karşılaştırmalı bir tenkit yapmak yazar için imkansız... Özellikle (Goldene Apfel-Kızıl Elma, 35-73 sah.) mitinin ele alındığı bölüm, bu konuda okuyucuya yeni veriler getirecek bazı sorunları aydınlatacak güçte değil, kitapta ele alınan menkıbeleri bazen ilgiyle izlemek elde değil, ama edebiyat tarihçiliğinin en zor, en çok lisan bilgisi ve literatür tanımayı gerektiren bir dalı menkıbelerdir. Tepy'nin bu konudaki nakil ve yorumlarından ne derecede yararlanılabileceğini zamana ve okuyucunun bilgisine bırakıyoruz.

LIVIO MISSIR REGGIO MAMACHI DI LUSIGNANO, *L'Europe avant L'Europe*, Arts et Voyages, Collection "Inédits" 1979 (A IV/5229)

Osmanlı imparatorluğundaki Belçikalı misyoner ve seyyahların 19. Yüzyıl boyu tuttıkları raporlar ve gündelikleri toplayan bu belge kitabın, birinci bölümü Belçikalı seyyahlara, ikinci bölümü Belçikada yayınlanan seyahatnamelere aittir. Burada Melling, Lamartine, Victor Hugo, Chateaubriand gibi yazarlar da yer alıyor. Teferruatlı bir külliyat değil, bir rehber kitabıdır. Ek - de İzmir bölgesindeki Belçika konsolosları, bunların faaliyet ve raporları hakkında bilgi yer alıyor.

ZAKİR ŞÜKRİ EFENDİ (*Mecmua-i Tekaya*) *Die Istanbuler Derwisch Konvente und ihre Scheiche*, yayınlayan: Klaus Kreiser, Klaus Schwarz Verlag, 1980 (A IV/5644)

K. Kreiser M. Serhan Tayşının elindeki transkripsiyon metnin üzerinde bir emandasyon çalışması yapmış (Kreiser bazı imlâ birleştirmeleri dışında birşey yapmadığını belirtiyor) ve yayına hazırlamış. Hazırladığı indeks yayını kullanımını kolaylaştıran bir katkıdır. Böylece bu eser bir yerde 19. asır İstanbulunda tekke-lerin sayısı, şeyhleri vs. ile ilgili bilgiler verdiği gibi, şehrin tarihi topografyasını tetkik için de yararlı olacaktır.

KLAUS SCHWARZ, *Der Vordere Orient in den Hochschulschriften Deutschlands, Österreichs und Schweiz*, Klaus Schwarz Verlag 1980 (A IV/ 5643)

Klaus Schwarz 1885-1978 arasında Almanca konuşulan bölgede ortadoğu üzerine yapılan bütün doktora (Dissertation) ve doçentlik (Habilitation) tezlerinin tasnifli bir bibliyografyasını hazırlamıştır. Burada bu ülkelerin tarih, coğrafya, dil, din tetkikleri dışında, tabii örtüsü, botanik - zoolojik yapısı, ekonomisi, teknik yapı ve gelişmeleri ile ilgili bütün çalışmalar kaydedilmiştir. Bu derlemenin 1978 den sonraki bölümünün de hazırlanması temenni olunur.

İLBER ORTAYLI

MUZAFFER GÖKMAN, *Atatürk ve Devrimleri Tarihi Bibliyografyası I*, İstanbul 1981, XXIV – 1038 Sayfa. İç kapakta: İlaveli 3. bası, Kültür Bakanlığı, Doğumunun 100. Yılında Atatürk Yayınları No. 28, kayıtları da bulunmaktadır. Başlıkların İngilizce çevirileri de yapılmıştır. Fiyatı 600 lira.

İçinde bulunduğumuz Atatürk Yılı sırasında en güzel ve yararlı kitaplardan birini yayınlama sanı Muzaffer Gökman beye aittir. Yıllarca yöneticiliğinde bulunduğu Bayezid Devleti Kütüphanesi'nden emekliye ayrıldıktan sonra, yeni başlayan bir görevlinin heves ve gayretini kat kat aşan bir çaba ile yıllardan beri topladığı malzemeyi değerlendiren Gökman, şimdi hacimli bir Atatürk kaynakçası ile en güzel katkıya önümüze sermektedir. Böylece devletimizin kurucusunun yaşam ve devrimini, hakkında yazılan kitap ve makalelerle sonraki nesiller öğretmeğe ve aynı zamanda yol gösterme olanağını sayın derleyici sunmaktadır.

Bu güzel çabanın eski sayılabilecek bir geçmişi bulunmaktadır. İstanbul'da 10 Kasım 1954 günü düzenlenen "Atatürk Kitapları Sergisi" sonunda bir kaynakça yayınlaması fikri olgunlaşarak 1957 yılında gerçekleşmiş ve yıllar boyunca gelişen bu çalışma bir çeyrek yüzyıl sonra hacimli bir kitaba dönüşmüştür. Böyle bir çabanın olgunlaşmasının ne zahmetli bir iş olduğu, biraz uğraşanlar tarafından hemen gözlenmektedir. Bu işi başarıyla sonuçlandıran Gökman, elimizdeki cildin henüz birincisi olduğunu belirtirken "Üçüncü bası için" bölümünde (S. XVII - XVIII) kaç tane daha çıkacağını açıklamamaktadır. Hürriyet gazetesinin pazar günleri eki olan *8. Gün* adlı derginin, 78. sayısında [(30. VIII. 1981) S. 20] 3 cild tutacağı açıklanmıştır. Son cilde 1981 yılı içinde çıkacak kitapları derleyeceğini açıklayan Gökman'dan daha şimdiden bitirmesini sabırsızlıkla beklemekteyiz.

Elimizdeki hacimli kitap Atatürk'ün askerliğe dair yapıtlarının kaynakçasıyla başlamaktadır. Her dönem için bir kronoloji verilmek yoluyla, erbabı olmayanların ilk ağızda yararlanacakları bir kaynak sağlanmıştır. Bu arada devrim tarihimizde önemli roller oynamış kişiler için kısa yaşam öyküleri konmuştur. Gerçi Atatürk ile ilişkisi olanların çok kısa da olsa yaşamlarını vermek, elimizdeki kitap gibi beş cilde yetmeyecek bir çabaya yol açar. Bunu önlemek için kendine göre bir seçme yapan Gökman, kronoloji dışında bazı önemli konular hakkında da açıklama yapmak gereğini duymuştur (S. 314-320 deki gibi). Böylece ansiklopedik bilgi verme yolunda ilk adım atılmaktadır. Büyük gereksinme duyulan bu konu "Nutuk'da adı geçenler için" hazırlanmış olmakla birlikte, henüz doyurucu olmaktan uzaktır. Yapılmak istenen ciddi çalışmaların bir an önce bitmesini sabırsızlıkla beklemekteyiz. Zira çoğu konular daha şimdiden içinden çıkılmaz bir hal almaktadır. Kişiler karıştırılmakta, yer isimleri değiştirildiği için çoğu olayların nerelerde olduğunu bilmekten uzak kalmaktayız. Bununla beraber karamsar bir tablo çizmek amacında değiliz. Çünkü bu cildinde Gökman ayrıntılar üzerinde durmakta, ilerde mütehasısları tarafından daha ince detaylar üzerinde durulması yararına işaret etmektedir. Atatürk'ün yaşamı yanında, devrimi ile ilgili bölümler her zaman için canlı-

lılığını ve çekiciliğini koruyan bir konudur. Doğduğu ve yetiştiği çevreden başlayarak, içinde bulunduğu ortamı her zaman için inceden inceye gözlemeğe girişen Atatürk, bu vasfından insan yönetme yeteneğini kullanmakla başarılı olduğunu ispat etmiştir. Bu vasıflarını yansıtan özgün belgelerin ortaya çıkışı da araştırmalara yön vermektedir. 1906 yılında kurduğu Vatan ve Hürriyet Cemiyeti, devrim çekirdeğinin meydana gelmesine yol açmıştır. Atatürk'ün yaşamı sırasında konu edilen bu cemiyet için (n. 113) sonradan etraflı bir araştırma yapılmamıştır. 1908 Meşrutiyet olayının öncülerinden olan bu girişimin Atatürk'e çevresini genişletme olanağını sağlamıştır. Sonradan katıldığı Tobruk ve Anafartalar muharebeleri komutanlık yeteneklerini olgunlaştırmıştır. Ayrıca düşün yönünün gelişmesi kitap yazacak kadar ileri gitmiştir (n. 1-7). Kurtuluş Savaşı başlar başlamaz söylediği nutuklar ve kaleme aldığı makaleler ile girişimin yasallığı ve dayandığı tarihsel gerçeklerin neler olduğunu anlatırken, sağlam bir ekin sahibi olduğunu kanıtlayan Atatürk'ün daha yeni devletin adını vermeden Türkiye Büyük Millet Meclisi döneminde önyak olduğu yayınlar (S. 773, *Türk Dili* c. XXXIV/302 Kasım 1976, C. Öztelli'nin makalesi) dahi, Türkiye Cumhuriyetinin temeli kültüredür ilkesinin yaygınlığı hakkında bilgi verebilir mi? Gökman, Atatürk'ün kuruluşuna ve gelişmesine büyük özen gösterdiği Türk Dil Kurumu, Türk Tarih Kurumu ve Halk-evleri için olan kitapları göstermiştir. Günümüzde en çok eleştiri konusu olan dil devriminin karşıt görüşlerinin yeri ve dayanakları ilkeleri yansıtacak yapılara da yer verilmeliydi. Kişisel varlığına kalıtıcı bıraktığı kurumları devlet veya devrin tek partisine bırakmama görüşünü yansıtan yayınlar bulunmaktadır. Halkevlerinin böyle bir koruma altında tutulmamaları, siyasal akımlar karşısında önce yozlaşmasına sonra da kapanmasına yol açmıştı. Halkevleri için konunun bu kadar olmadığı bellidir. Gökman'ın sonraki cildleri bunları getirip getirmeyeceğini bilmediğimiz için fazla bir şey söyleyemiyoruz. Aynı husus, yaşamının son yıllarında Hatay davasına eğilen Atatürk'ün bu sorunu başarıyla çözümlemesine de işaret etmeliyiz. Hatay'ın anavatana kavuşmasını görmemekle bereber, sağlam ilkelere oturtması, seziş gücünü ortaya koyması bakımından önemlidir. Atatürk'ün dış politikada da işleri yetişkinlerin eline verirken, ülke çıkarları ile nasıl bağdaştırdığını son araştırmalar ortaya koymuştur. Silahlı mücadele sonunda elde edilen bağımsızlığın yaşatılma bireylerinin neler olduğunu açığa çıkaran Atatürk, askeri başarıların elde edilmesinden sonra komşu ülkelere dost elini uzatmakla maceracı biri olmadığını, ulusunun refahını sağlayacak, çağdaş uygarlık düzeyine çıkmasını amaçladığını ispat etmiştir. Böyle bir girişimin, bir kişi tarafından değil, yetişkin bir kadro tarafından gerçekleştirileceği görüşünde olan Atatürk, eğitim devrimi ile bunu topluma mal edilmesini istemişti. Muzaffer Gökman bu sorunları içeren kitapları (S. 359-397 n. 1619-1865 arası Dış Politika ile S. 535-558 n. 2571'den başlayan Devrimler bl.) buraya almakla, Saltanat ve Hilâfet (S. 399), Hatıralar (S. 585) bölümlerini de zenginleştirmiştir. Esas ulusal bayramımız olan Cumhuriyet üç bölüm halinde ele alınmıştır: Kutlama ve anılmaları bakımından ayrı birer yer edinen Onuncu ve Onbeşinci yıllar gerçekten sonraki nesiller için ayrı birer inceleme konusu olacaktır. Sırasıyla S. 425, S. 507 ve S. 525 de derlenen kitaplar arasında, kutlama programları, yıldönümlerinde söylenen nutuklar ve şiirler de alınmakla,

bir an için gereksiz, sonradan belge niteliğini taşıyacak en ufak basılı malzemeyi eksik etmeyen Gökman, son kısımlarda pulları ve banknotları da derlemiştir. Uzun yıllar yurt içinde basılma olanağını bile bulamadığımız bu kıymetli kağıtlar koleksiyoncular tarafından merakla aranmaktadır. Yoksulluk yıllarında pul için kullanılan kağıtların ıllıklığı, sonradan düzeltilmiştir. Burada tek önerimiz, pulların kronolojik bir sırasının verilmesidir. İsmi kadar, çıktığı yıl ve içerdiği konular, filatelist (pul sever) leri ve hatta araştırmacıları da ilgilendirir. Ayrıca belirli bir dönemden sonra pullarımız yurt dışında basılmayıp, kendi basımevlerimizde ve kendi sanatçılarımız tarafından meydana getirilen portreler ve desenler basılmıştır. Bu konuda da güzel pul kataloglarımız ve pulculuk dergilerimizde makaleler bulunmaktadır. Başka bir araştırmaya bırakarak, elimizdeki kitaba dönersek, şiirler, destanlar, hikaye ve romanlara da yer verildiği bu kaynakça, yazın tarihi araştırmacılarına da yön verecektir. Dergi ve gazetelerin özel sayılarını da ele alan Gökman, bunların birer dökümünü vermekle araştırmacıların işini kolaylaştırmıştır. Atatürk devriminin resmi sözcüsü *Ulus* gazetesinin özel günler için verdiği ekleri de tarayan Gökman, forma yapıllşları ve ücretleri hakkında da bilgi vermekle, o zamanki rayiç değerler üzerinde de not düşmüş oluyor. Şimdi kitap piyasalarında baş döndürücü fiyatlara ulaşan bu kitap ve dergilerin diğer sayılarından incelemlerin katılması kaçınılmazdır. Bu özel günlere ait diğer yayınların devamının ne olduğunu şimdiden merak etmekteyiz. Bunların sonraki ciltlerde ele alınması umulur.

Bu kaynakçayı araştırmacılara kazandıran Muzaffer Gökman bey, bu yapıtıyla Atatürk yılına anıtsal bir katkıda bulunmaktadır. Üretici bir kütüphaneci olarak yararlı yayınlarını daha önceleri de gördüğümüz M. Gökman, bu başarısıyla kişisel övünmesi yanında yaratıcısı olduğu Bayezid Devlet Kütüphanesinin de başarısını ortaya koymaktadır. Resmi devlet nüshalarından birini alan bu kitaplıkta, 1946 yılında sonraki yayınların yasal yollarla girmesi yanında, bir nedenle girememiş ve andığımız tarihten önce çıkıp ta pek az kitaplıkta bulunan belge niteliğindeki kitap ve broşürlerin sayısı az değildir. Bu konuda girişim yapan kuruluşlar için konuşmak henüz erkendir. Bunları başarıyla çözümleyeceğine inandığımız Gökman'ı bu devasa kitabından dolayı kutlarken, onun duyduğu kıvancın biraz paylaşmış olmakla haksızlık etmediğimiz kanısındayız. Başarılı derleme ve çalışmalarını kendimize örnek aldığımız müelliften diğer ciltlerini bir an önce yayınlanmasını dilemek yanında, hazırladığı diğer yapıtların da sonraki nesillere yararlanma için sunmasını diliyoruz. Yorulmak bilmeyen gayretleri ile türk ekinine değerli katkıları bulunan Gökman'ı bir kez daha kutlama olanağı bulduğumuz için mutluyuz.

ATILLA ÇETİN, *Başbakanlık Arşivi Kılavuzu*, İstanbul 1979, 171 S.

Yeni ve Yakın Çağ tarihleri üzerinde çalışanlar, günümüzde Başbakanlık Arşivi diye tanınan eski Osmanlı Devleti Arşivi'nin değerini her zaman için takdir etmişler ve yararlanma yollarını aramışlardır. Bununla beraber tam olarak bilindiği söylenemez. Zira sayıları milyonlar ile ölçülen bu arşivdeki malzemenin henüz

tam bir envanteri tamamlanmamıştır. Elde tasnifi yapılmış olanların çağdaş yöntemlere göre uygulanmış olmaması, yararlanmaya büyük ölçüde engel meydana getirmektedir. Kötümser ifadeleri hemen değiştirip, kötü koşulları zamanla bertaraf edecek önlemlerin alındığı zaman zaman görülmektedir. Elimizde, arşivin çalışan yöneticilerinden A. Çetin'in bu kitabının bulunması, eksiklerimizi büyük ölçüde gidermektedir. Yedi bölüme ayrılan yapıta bir de giriş kısmı konmuştur. Arşivin tarihçesinin ve yapılan tasnif çalışmalarının özetlendiği bu bölümde, kısa fakat anlamlı bir not halinde, Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığına ait bir kısım eski belgelerin değerbilir bir tutumla bu arşive kazandırıldığı haberi bulunmaktadır. Bölümlerin büyük bir kısmı, eski arşiv müdürlerinden Midhat Sertoğlu'nun kitabına göre düzenlenmiştir. Bununla beraber 'Maliyeden Müdevver' adlı seri ile Yıldız arşivi hakkında daha geniş bilgi verilmektedir. İkinci bölümde, araştırmacıların yararlanmasına açık defterler hakkında bilgi verilmektedir. "Mühimme Defterleri" ve "Ecnebi Defterleri" diye en çok dikkati çeken serilerden sonra "Tapu - Tahrir Defterleri"nin de bir dökümü verilmiştir. Kanımca kitabın en aksak yönüdür. Zira, bu tasnif için hazırlanmış defterin başındaki bozuk ve düzensiz dizin herhangi bir kontrolden geçmeden kitaba alınmıştır. İlerdeki bir baskıda bu kısmın ya çıkarılması veya sıkı bir kontrolden geçmesi kaçınılmazdır. Kendi beyan ettiği gibi arşivin en değerli serilerinden biri sayılan bu tasnifi iyi tanıtmak, hepimizin görevidir. Ankara'da Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü'ne "Kuyud-u Kadime" serisinde korunan bir miktar defter, bu serinin tamamlayıcısıdır. Hatta bazı defterler, İstanbul'da onlardan daha değerlidir. Dördüncü bölümde, yakınçağlar için sabırsızlıkla beklenmekle beraber araştırmacılara henüz kapalı tutulan tasnifler ismen tanıtılmaktadır. Beşinci bölümde, acele beklenen ve bitmesini beklediğimiz tasnif çalışmaları hakkında bilgi verilmektedir. Altıncı bölüm, memleketimizde bulunan diğer arşiv malzemesi hakkında sentetik bilgi verilmektedir. En başa haklı olarak Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi konmuştur. Birçok hallerde, devlet arşivine girmemiş malzemenin biriktiği bu arşivde, yıllardan beri sürdürülen çalışmaların bitirilmesi merakla beklenmektedir. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi hakkında kısa bir bilgiden sonra, Şer'i Mahkeme Sicilleri için özenli bilgiler verilmektedir. Siyasal tarihimiz kadar, uygarlık tarihimiz için anlatılması ve açıklanması olanaksız varsılıklarda belgeler içeren bu defterleri de tam olarak bildiğimizi söyleyemeyiz. Bu defterler üzerinde yapılan çalışmalara değinen A. Çetin, az sayıda kaydı ihmal etmekle birlikte, araştırmacılara büyük ölçüde yol gösterici olmaktadır. Arşiv malzemesi içeren kurumlar hakkında elde ettiği bilgilere göre kitabına yer veren A. Çetin, Cumhurbaşkanlığı Köşkünde, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde, Türk Tarih Kurumu'nda, İstanbul Üniversitesi'nde, arşiv malzemesinin bulunduğunu ilkeri baskılarda herhalde haber verecektir.

Atilla Çetin, yönetiminde bulunduğu bu arşive, kitabı ile güzel bir klavuz kazandırmış bulunuyor. Gerçi bilinen ve kullanılan malzemenin, elde bulunana göre çok küçük olduğunu bildirmesi, iyimserliğimizin yitirilmesine yol açmakla birlikte, sınırlı olanaklar içinde bile Türk arşivcilerin yararlı çalışmalar ortaya koyacaklarını muştulaması, yeni yayınları beklememize yol açmaktadır.

M. BALARD, *Gènes et l'Outre-Mer. II. Actes de Kilia du notaire Antonio de Ponzó 1360*, Mouton 1980, Kitap İtalya'da basılmıştır, 209 S. Documents et Recherches sur l'économie des pays Byzantins, Islamiques et Slaves et leurs relations commerciales au Moyen Age, adlı serinin XIII cildi. (A III/8091.2)

Cenova üzerindeki çalışmalarını uzun yıllardan beri sürdüren araştırmacı bu kez, bilinmeyen noterler dizisinden bir tane daha yayınlamakta, yeni bir malzeme sunmuş bulunmaktadır. Latince esas 123 belge, Fransızca bir özet ile verilmiştir. Kitabın sonundaki genel dizin, araştırmacılar için çok yararlıdır. Giriş kısmında, Cenova Devlet Arşivi'nden bulunan noterler dizisinin önemine değinen araştırmacı neden Kili noterini seçtiğini açıklamaktadır. Galata (Pera), Samsun, Trabzon gibi kentlerle daimi ilişkisi bulunan bu kentin noteri, kendisini ilgilendiren konuları büyük bir dikkatle yazmıştır. Böylece Karedeniz ticaretinde önemli bir yer tutan Cenova'lı tüccarların faaliyetleri ve hangi ülke insanlarıyla ilişkilerde buldukları hakkında bilgiler vermektedir. Yapıtının birinci kısmında Kefe noteri Lamberto di Sambuceto'nun 1289-1290 yılları arasındaki faaliyetinin belgelerini yayınlayan M. Balard, yakın bir geçmişte iki cilt halinde Cenova'nın Levant (Romanie) daki ticaret girişimlerini de incelemişti. Bu kitap dayandığı belgelerin sağlamlığı hakkında güzel bir delildir. O dönemlerde geçerli bulunan para birimleri ve ticaret yaşamında yeri bulunan mallar hakkındaki bilgiler, tüccar sınıfı hakkındaki bilgilerimizi de genişletmektedir.

Dr. MAHMUT H. ŞAKIROĞLU

MUHAMMED AYAZ İSHAKÎ, *Hayâtı ve Faâliyeti* — 100. *Doğum Yılı dolayısıyla*; Tertib Edenler: Tâhir Çağatay, Ali Alkış, Saadet Çağatay İshakî, Hasan Agay. Ankara, 1979, Ayyıldız Matbaası A. Ş., xxiv + 351 sayfa.

Eserin, Tertib Hey'eti adına, Prof. Dr. Saadet Çağatay-İshakî tarafından yazılan, "Türkiye'yi yeni devreye muvaffakiyetle yönelten Büyük Önder Atatürk, bütün dünya Türkleri'nin müşterek malı olan dil, edebiyat, tarih ve içtimâ'i durumlarının eskiden yeni devreye kadar araştırılmasını emir ve vasiyet etmiştir., cümlesiyle başlayan *Önsöz*'de, böyle araştırmaları güçleştiren sebeplerden, bu yoldaki çalışmaların yeni devirler için ibret alınacak safhaları göstermeğe yardımcı olduğundan, coğrafi bakımdan geniş sâhalara yayılmış olan Türk kavimleri arasında, kendilerini fedâ edercesine hizmet edip çalışmış şahsiyetleri tanımamızı da sağlayacağından bahsedilmiştir; eser, böyle bir şahsiyeti ögmek için değil, alçak-gönüllülükle, onu yakından tanıtmak maksadıyla hazırlanmıştır.

'Ayaz (عياض) İshakî, dörtüzyüzyılı aşan zamândan bu yana, yabancı bir halk boyunduruğu altında yaşayan bir Türk zümresinden, Yusuf Akçura'nın Şimâl Türkleri'nden, Abdullah Taymas'ın kullandığı adıyla Kazan Türkleri'nden, bu zümrenin yerleşmiş bulunduğu coğrafi sâhaya göre İdil-Ural ülkesinden, başkaca bir deyişle İdil-Ural Türkleri'ndendir. Kendisinin kullandığı, bu coğrafi sâha dolayısıyla İdil-Ural'dır; 1917 ihtilâli ardında kurulup, ömrü kısa süren Millî İdâre devrinde bu yurdun resmî adı olarak da İdil-Ural kullanılmıştır. Bura halkının temsilcisi olarak tarihi bakımdan, başkaca yönleriyle de mühim olan Ayaz İshakî'nin kendi hayât ve şahsiyetiyle ilgili ba'zı yazılarının bütünü, ba'zılarından parçalar alınacağı kaydedilen *Önsöz*'de, nekrolojilerin, hâaturaların da eserde yer aldığından bahsedilmiştir (S. IX-X).

Eserde *Önsöz*'ün ardından, *Ayaz İshakî'nin Kısa Terceme-i Hâli* (23.II.1878—22.VII.1954) başlıklı imzasız yazı gelmektedir; bu hayât çizgisinin İngilizce, Fransızca, Almanca'ya çevrilmiş metinlerine de yer verilmiştir (S. XI-XXI). Kısa, fakat özlü, dolayısıyla çok faydalı bu hayât çizgisinden kısacası şu bilgileri ediniyoruz: Tatar halkının Millî Kurtuluş hareketleri öncülerinden, bu uğurda çalışan yorulmaz mücâhidlerinden olan Ayaz (Çayaz) İshakî, gazeteciliği, edebî eserleriyle de ün kazanmıştır. 23 Şubat, 1878'de şimdiki Tataristân'ın Yavşırma-köyü'nde doğmuş, Çistay ve Kazan medreselerinden sonra, 1898-1902 yıllarında Kazan Uçtelskaya Şkola'sında öğrenimini tamamlamış, o yıllarda ihtilâl hareketlerine fi'len katılmış, "1905'de, gizli siyâsî Tang'cılar teşkilâtı'nın kurucularından olmuştur., ; aynı yılda Nijniynovgorod'da toplanan I. Bütün Rusya Müslümanları Kurultayı'nda Tatar Radikal Milliyetçi Gurupu'nun yöneticisi olarak bulunmuştur. |

İhtilâl hareketlerine bu katılmaları yüzünden yıllar boyu habs ve sürgün edilmiş, ancak sürgünden dönünce, 1913-18 yılları arasında Petrograd'da, Moskova'da *İl* ve *Söz* gazetelerini Tatarlar'ın maddî yardımıyla çıkarabilmiştir. Fi'len siyâsî çalışmaları, gazeteciliği yanında, 1897-1918 yılları arasında edebî bakımdan

kıymetli yirmidokuz eser yazmış, bunlar Sovyetler Birliği'nce halktan gizli tutularak ortadan kaldırılmış bulunmaktadır.

Çarlık'ın devrilmesinden sonra, 1917 Mayıs'ında, Moskova I. Bütün Rusya Müslümanları ile Kazan'daki II. Kurultay'ı tertibleyenler arasında İshakî de bulunuyordu. "İç-Rusya ve Sibiryâ Türk-Tatarları Millî-Medenî Muhtâriyeti'nin Dışişleri Vekili olarak seçilmiş,, bu vazifesi dolayısıyla Sulh Konferansı'na katılmak için Uzak-Doğu yoluyla giderken bir süre Japonya'da kaldıktan sonra Avrupa'ya geçmiştir. Bolşevikler'in Rusya'da yönetimi ele geçirmeleri yüzünden vatanına geri dönmeksizin mülteci olarak Paris, Berlin, Varşova'da kalmış, Türkiye'ye de gelmiştir. Fi'len siyâsî çalışmalarını bu sıralarda da sürdürdüğü görülür: İdil-Ural İstiklâli fikrini savunduğu, Türk-Tatarlar'ın millî organı olan *Millî Yol*, sonraki adıyla *Yanga Millî Yol* gazetelerini 1928'den II. Dünyâ Savaşı'nın başlangıcına kadar neşretmiş, bu arada, 1931'de Kudüs'teki Müslüman Kurultayı'na da katılmıştır. "1935 yılında Mukden şehrinde, Uzak-Doğu'da yaşayan Türk-Tatarlar'ın millî organı olarak da *Millî Bayrak* gazetesini,, yayımlamağa başlamış, bunu Japonlar'ın yenilgiye uğramasına, 1945 Ağustos'una değin devam ettirebilmiştir. 22 Temmuz, 1954'de Ankara'da ölen İshakî, vasiyeti yerine getirilerek İstanbul'da Edirnekapı mezarlığı'na gömülmüştür (S. xı-xxii).

Eserin başında, yine Romen rakamlarıyla sayfaları işaret edilen yazıların sonuncusunu *Ayaz İshakî İdilli'nin Eserleri* teşkil etmektedir. Bu bibliyografyada kaydedilen eserlerinin sayıca kırkaltıyı bulduğu görülür. Bunlardan çoğu Kazan'da İstanbul'da, Berlin'de, ba'zıları Orenburg, Moskova, Paris'te yayımlanmıştır. Bunlar arasında sayıca kabarık olanlar roman, hikâye, dram, komedi ve bu nevi'deki başkaca tiyatro eserleridir. Bunlar dışında siyâsî, ictimâ'î eserleri de sayıca az değildir. Eserlerin bibliyografya künyeleri verilirken kısaca ba'zı notlar kaydedilmiştir: *Derebeyleri*, Gogol'dan tercemedir; *İdil-Ural* adlı eseri Fransızca'ya (Paris, 1933, 40 s.), Rusça'ya, Polakça Lehcesi'ne de çevrilmiştir. Yine bu notlar dolayısıyla *Zindan* adlı beş perdelik, altı manzaradan meydana gelen dramının (Kazan, 1907, Yermolov Matbaası, 80 s.) başında, hayât çizgisi ile bir resminin bulunduğunu da öğreniyoruz. 1896-1947 yıllarında basılan eserlerinin tesbit edilmiş olduğu bu bibliyografya listesinde, yer-yer, basılmamış bulunan eserleri de kaydedilmiştir; bunlar *Yolsuzlar* (*Yolsuzlar*) ve *İki Uf arasında* (*İki Ateş arasında*) adlı dramları ile, *Hâtıra Defteri*, *Şimâl Türkleri'nin Edebiyat Tarihi*, Kudyakov'dan çevirdiği *Kazan Tarihi*'dir. Bunlardan sonuncusu dolayısıyla, "T. T. Kurumu için hazırlanmış olup orada muhâfaza edilmektedir,, notu verilmiştir. Eserlerini içine alan, üzerinde durduğumuz bibliyografya ardında yer alan *Gazeteciliği* başlıklı kısımda, yazdıklarının neşredildiği gazetelerin adı, yılı, yayımlandığı yer adları verilmiş bulunuyor; bu listeden, beşi Kazan, üçü Moskova, geri kalan üçü Sibiryâ, Berlin, Çin'de yayımlanan onbir gazetede muhtelif yazılarının 1901-45 yıllarında basılmış olduğunu öğreniyoruz (S. xxii-xxiv).

Buraya kadar, kitabın başında yer alan, sayfaları Romen rakamlarıyla gösterilen *Önsöz* ile *Ayaz İshakî'nin Kısa Terceme-i Hâli*, *Ayaz İshakî İdilli'nin Eserleri*, *Gazeteciliği* adlı yazıları tanıtmaya çalıştık; fakat onu, hayatının hemen-hemen her yönü ile muhtelif eser ve hususiyetleri ile geniş ölçüde tanıtop canlandırmanın bundan sonrasını, bütününi meydana getiren ve kırkbeş yazıyı içine alan bölümüdür (S. 1-351).

Bu bölümdeki kırkbeş yazıyı İshakî İdilli'nin kızı Prof. Saadet Çağatay, dâmadı Prof. Tâhir Çağatay'ın, onu çok yakından tanıyan arkadaşlarının, kendisiyle tanışmış olanların hâtıra ve incelemeleri teşkil etmektedir; bu arada hakkındaki şiirlere kendisinin de hayâtını, eserlerini, şahsiyetini ve fikirlerini aydınlatıcı yazılarına yer-yer rastlamaktayız.

Eserde İshakî'nin hayâtını aydınlatıcı epeyi hâtıralar vardır. Kendisinin anlattığı yedi yaşında bulunduğu zamândan başlayarak otuzdört yaşına kadarki hayâtı (1885-1919), Ali Alkış tarafından kaleme alınan *Anılar* dolayısıyla epeyi aydınlatılmıştır (S. 295-305). Onun 1907'de yayımlanan *Zindan* adlı eserine Said Râmî, Abdurrahman Hüseyinov tarafından yazılan hâl tercemesinden ve İshakî'nin *Abdu'l-Kayyûm Nâsırî* adlı makâlesinden nakledilen metinler medrese hayâtıyla ilgilidir (S. 195-202; 203-205). Esere, *Zindan'dan ba'zı Parçalar* başlığıyla nakledilenlerden siyâsî yazıları ve fi'len çalışmaları yüzünden 13 Aralık, 1905'den itibaren tutuklanmak için nasıl ta'kibedildiği, o sıralardaki maddî ve ma'nevî sıkıntılarla, üzüntülerle geçen hayâtı, onbir ay sonra 29 Ekim, 1906'da nasıl tutuklandığı, Çistay habshânesine nasıl götürülüp tıklandığı hakkında epeyi bilgi ediniyoruz (S. 206-15). Bu tutuklanması dolayısıyla, yine kendisi tarafından yazılan *Gazetecilik İşinde Yirmibeş Yıl* adlı hâtıralarında iki ay süren habsinin sebepleri, daha sonra, 1907'de neden tutuklandığı, altı ay Kazan habshânesi'nde kaldığı, bu yılın sonlarında üç yıl müddetle Arhangil'e (Avrupa Sibiryası'na) sürgün edildiği, bundan sonraki hâdiseler, yedi yıl Kazan'a dönemeyip âilesinden nasıl uzak yaşadığı, 1906-31 yılları arasındaki hayâtı hakkında epeyi geniş bilgi verilmiştir (S. 226-52). Onun siyâsî hayâtını aydınlatan bir başka yazı, *Günlük Notlardan Önemli Parçalar* başlıklı hâtıralarıdır; 1920 Mart ve Nisan'ında Paris'te kimlerle, hangi mes'eleleri görüştüğü hakkındaki bu notları (S. 216-25), yanılmıyorsak, kitabın başında yer alan eserlerinin listesinde basılmamış bulunduğu kaydedilen *Hâtıra Defteri*'nden nakledilmiştir.

İshak İdilli'yi hayâtı, şahsiyeti, eserleriyle tanıtan yazıların başlıcalarından biri, kızı Saadet Çağatay'ın hâtıra ve incelemeleridir. *Muhammed Ayaz İshakî* başlıklı yazısında onun dedeleri, babası, eşi, öğrenimi, yakın arkadaşları hakkında, *Zindan* adlı eserinden de faydalanılarak epeyi geniş bilgi verilmiştir. "Babam Ayaz Bey'i çok küçüklüğümden tanımıyorum. Onunla tanışmam ve ilk çocukluk hâtıralarım 1913 yılının ilkbaharında sürgünden döndüğü zamâna rastlar. Onunla olan anılarım da bundan sonrasına âittir,, diyen Saadet Çağatay, bu tarihten 1948'e kadarki hayâtı üzerinde durmuştur: 1913-17 yıllarında çok meşgûl olan babasını, ba'zı yaz aylarında köylerine birkaç günlüğüne uğradığı zamânlarda görebiliyordu; 1917 devriminden sonra, Kazan'a ilk def'a serbest olarak gelebilmiştir. Bir süre Kazan'da, Moskova'da, sığındığı Batı-Sibirya'da kaldıktan sonra 1919 sonlarında Avrupa'ya geçmiş, 10 Mart, 1920'de Sulh Hey'eti a'zâlığı dolayısıyla Prag ve Paris'e varmış, 1922'de Berlin'de yerleşmiş, Finlandiya'da az süre kalmış ve 1923'de Berlin'e dönmüştür. *Üye Tabı, Küz (Güz), Jan Bayevîç, Lokman Hekim, Uluğ Bayram* adlı edebî eserlerini, o siyâsî mücâdelelerle geçen yıllarında, 1922-24 arasında Berlin'de yazmıştır. 1925'de Ankara'ya göç etmiş ise de, geçimini sağlayacak bir iş bulamadığından İstanbul'a taşınmış, 1927 sonbaharında Varşova'ya gidip yerleşmiştir. 1931'de İstanbul'da bulunduğunu, bir-ara Ankara'ya da gidip-geldiğini

öğreniyoruz; bundan sonraki hayâtının sekiz yılı aydınlatılmış değildir; 1939'da Türkiye'ye bir daha geldiği kaydedilmiştir (S. 255-88). Saadet Çağatay'ın, *Ayaz İshakî'den Anılar* ve *Babam Ayaz İshakî'nin Son Günleri* başlıklı iki yazısı daha vardır; bunlarda, İshakî'nin, "Rusya'da hapsedilmesinin, sürgüne gönderilmesinin sebebi, 1913 ilkbaharında dönüşüne kadar hiçbir şekilde açık olarak,, belirtilmediğinden, *Zindan'* a dayanılarak asıl sebebinden bahsedilmekle beraber, esâs olarak 1954 yazında Ankara'da bulunduğu, hastalığı, son günleri ve ölümü üzerinde durulmuştur (S. 289-94; 337-43). Yine Saadet Çağatay'ın, *Ayaz İshakî'nin Tiyatro Eserlerinden* başlıklı bir incelemesi de bulunmaktadır; *Züleyhâ* ile *Muallime'nin* yer-yer metinler nakliyle özeti, yazılışı, basımı, v.b. hakkında gerekli bilgiler verilmiştir (S. 179-191). Üzerinde durduğu bir başka eseri, büyük hikâye nevi'nden *Üstad Bike*'dir (S. 192-94).

Prof. Dr. Tâhir Çağatay'ın, *Büyük Türklük Mücâhidi İshakî* başlıklı yazısında, "Türk ülkelerinin Rusya tarafından istilâ edilişi,, mes'esiyle ilgili girişten sonra, eserlerinin çoğunda, "Türk-Tatar halk topluluğunun içtimâ'î hayât problemlerini aydınlatmağa,, çalıştığundan, onun eserlerinin, "san'atla ilgili taraflarını inceleyip kıymetlendirmek erbâbını uzunca zamân uğraştıracak bir konu teşkil,, edeceğinden bahisle, *Teallümde Saadet, Zindan, İkiyüz Yıldan sonra İnkırâz* eserlerinin dayandığı ana fikirleri, bunların içtimâ'î hayâtı ne ölçüde yansıttığı husûsları ele alınmıştır. Yönettiği *İl, Millî Yol* gazeteleri, Berlin'de yayımlanan *Taş Türkistân* dergisiyle işbirliği yaptığı, bu çok yönlü şahsiyetin savunduğu başlıca fikirler, ömür boyunca süren millî siyâsî mücâdeleleri yüzünden Türk-Tatar halkınca duyulan sevgi ve bağlılığın ölümünden sonra da canlılığını kaybetmediği, dolayısıyla kazandığı ün anlatılmıştır (S. 89-95).

Eserde, Ayaz İshakî'nin belli bir yönünün ele alındığı, konu bakımından sınırlanmış incelemeler sayıca az değildir: Ahmed Tâhir'in *Ayaz İshakî'nin Millî Yol ve Millî Bayrak'taki Yazılarının Konuları* başlıklı yazısında 23 Aralık, 1928—Eylül, 1939 tarihlerinde yayımlanan *Millî Yol* mecmuasındaki yüziki makâle ve müsâhabesinin basıldığı yıllar bildirilerek tesbit edildiği görülür; günlük muhtelif hâdiselerin, mes'elelerin işlendiği bu yazılar arasında yakın arkadaşı Abdullah Tokay'ın ölüm yıl dönümleri, Gâzî Mustafa Kemal Paşa, Ağaoğlu Ahmed Bey, v. b. şahsiyetlerin ölümleri dolayısıyla nekrolojiler de yer almaktadır. "Yırak-Şark'taki İdil-Ural Türk-Tatarları'nın adına 1934-35'de, Mukden-Çin'de,, yayımlanan *Millî Bayrak*'taki kırkbir yazısının yalnız başlıkları verilmiştir. Bu mecmua ve gazetede yazıları bir kitap hâlinde toplandığı takdirde 900-1000 sayfa teşkil edebileceği öne sürülmüştür (S. 112-20). Gustav Burbiel'in İngilizce'ye tercemesine de yer verilen *Gayaz İshakî'nin Tatar Edebiyatı'ndaki Yeri* (S. 133-49), Kıvrımlı Ca'fer Seyd Ahmed'in *Kazan Edebiyatı ve Ayaz İshakî* (S. 150-57), B. Musabay'ın *A. İshakî Hizmetlerinde İnsan Hakları Mes'esi* (S. 121-31), Medine Sali Ahmed'in *Ayaz İshakî'nin Eserlerinde Türk-Tatar Kadını* (S. 162-66) başlıklı makâlelerinde sınırlanmış, belli bir konu işlenmiştir.

1 Ekim 1948'de, İstanbul'da san'at hayâtları elli yılı dolduran gazeteci ve yazarları onuruna yapılmış olan jübileye dış Türkler'den de bu yolda ün kazananlar, bu arada Ayaz İshakî de da'vet edilmiştir; bu toplantıdaki, İdil-Ural Türk-Tatarları edebiyatı'nın kendine öz yanlarından kısaca bahsettiği, "Türkiye

Türkleri meyânında kendi kendini aramak, özluğünü bulmak cereyanlarının doğacağına ve bu ayrı ülkelerde yerli renklerde meydana gelen Türk dalları edebiyatının yek-pâre bir Türk edebiyatı hâline,, getirileceğine inandığını söylediği konuşması da esere alınmıştır (S. 253-54). Bu da'vet edilişi gibi hakkında yazılan şiirler de, mücadele ve eserleri dolayısıyla ona karşı duyulan bağlılık, sevgi ve minnet duygularının içli birer ifâdesidir: Bu şiirlerden tarih bakımından en eskisi, 1906'da *Tavîş* gazetesini Kazan'da yayımlamağa başlaması üzerine, yakın dostu Abdullah Tokay tarafından yazılmıştır; aynı arkadaşının 1913'de yazdığı *Muharriрге* başlıklı şiiri de onun hakkındadır (S. 322, 177 v.d.). Ayaz İshaki'ye, 1934'de, Uzak-Şark'ta yapılan sù'-i kasdden ötürü yazılan, on beyti içine alan *Kara Kûç'ke* (*Kara Güc'e*) adlı şiirin yazanı Sâniye Hanım'dır; Ahmed Virgaz'ın yazdığı *Millet Hânlerine* adlı şiiri de, Japonya'da İdil-Ural Türk-Tatar Cemiyeti'nin kuruluşunu kutlamak için Tokyo'da 11 Şubat, 1934'deki toplantıda, bu Cemiyet'i önlemek için yapılan cana-kıyma teşebbüsü üzerine yazılmıştır (S. 161, 65). Şahveli Kilevli'nin *Milyon Çeçekler*, "Ayaz İshaki'nin kırk yıllık edblik hizmetine sunulmuştur,,; Şarkî Türkistânlı Settar Mukbiloğlu'nun Ulu *Üstâdn Râhuna* adlı şiiri ise, adından belli olduğu üzere ölümü dolayısıyla yazılmıştır (S. 178, 107).

22 Temmuz, 1954'de hayâta gözlerini yuman Ayaz İshaki'nin vasiyeti gereğince, cenâzesi İstanbul'a nakledilmiştir; esere, *Azerbaycan Türk Kültür Dergisi*'nden alınan *Merhum Ayaz İshaki'nin Cenâze Töreni* başlıklı yazıda, Ankara-istasyonu'ndaki, İstanbul'da Edrinekapı mezarlığı'na gömülmesi sırasındaki ihtifâlde ilgili bilgi verilmiştir (S. 344-45). *Ölümünden Sonraki Anma Töreni* başlıklı yazıdan, 26 Ağustos, 1954'de Tatar-Başkurt muhâcirlerinin isteği üzerine Münih'teki Müze'de yapılan merâsime katılan on siyâsi derneğin ve temsilcilerinin adları verilmiştir; Mustafa Veli'nin *Canlı Merâsim*, Kadircan Kaflı'nın *Yeni Sabâh* gazetesinden alınan *Esir Türkler* adlı yazılarında, bu ihtifâlde kimlerin konuştuğu anlatılmış, söylenenlerden ba'zı cümleler de nakledilmiştir (S. 346-51).

Eserde, İshaki için yazılmış olan nekrolojiler sayıca az değildir. Bunlara örnek olarak Tokyo eski Ataşemiliteri, İkinci Dünyâ Savaşı başlarında, 1940'da, İshaki'nin Londra'dan Türkiye'ye dönebilmesini sağlayan Emekli General Rüştü Erdel-hun'un, Kadircan Kaflı'nın, Arif Sultan'ın, Yusuf Uralgiray'ın, Abdullah Battal-Taymas'ın, Alioğlu Fadli'ın, Hâfız Şıhmay'ın, Müstecib Ülküsal'ın, Mehmed Emin Resûl-zâde'nin, Said Şâmili'nin, Hidâyet Yaşın'ın, Hamîd Reşid'in yazılarını gösterebiliriz (Sırasıyla bk., s. 69-70, 79-80, 81-88, 96-103, 167-76, 306-309, 310-12, 313-15, 316-19, 320-23, 329-32, 333-36).

Buraya kadar, içindekileri tanıtmaya çalıştığımız eser hakkında, faydalı olabileceği düşüncesiyle tenkidlerimize yer vereceğiz:

Saadet Çağatay'ın *Ayaz İshaki'den Anılar* başlıklı yazısının, kitabın başındaki *İçindekiler* kısmında unutulup kaydedilmediği görülmektedir (S. 289-94, krş., s. VII).

Ayaz İshaki'nin Eserleri başlıklı, basılmış ve basılmamış eserlerini içine alan bibliyografya künyeleri ile incelemelerde verilen bilgilerin ba'zan birbirini tutmadığı görülür:

İlk eseri olarak, "*Taallümde Saadet*, Kazan, 1896-98,, kaydedilmiştir; hakkındaki incelemelerden ikisinde, bu ilk eserinin 1898, bir başkasında 1899'da basıldığı

bildiriliyor ¹. *Cemiyet* adlı eserinin verilen bibliyografya künyesi ile, bunun dış kapağı-
nın neşredilen fotokopisi karşılaştırılınca ba'zı eksik ve fazlalıkların bulunduğu
görülür ². Ba'zı bibliyografya künyelerinde eserin adı dışında hemen-hemen hiçbir
kayde raslanılmamaktadır: “*Ul, Eli Öylenmegen İdi! (O Daha Evlenmemiş İdi)*, ;
“*Lokman Hekim*, hikâye,,; *Tatar'ın Kızı*, roman, İstanbul,,; “*Hayât Yolunda*, dram,,;
“*Tövbekâr Hatun*, hikâye,, şeklinde verilen bibliyografyalardan dördünde basılıp
-basılmadığına, birinde ise basım yeri dışında gerekli bilgilere yer verilmemiştir ³.
Bir başka bibliyografya künyesinin, “*Otuz Yıllığım, hâtıralar, 1927*,, şeklinde kay-
dedilmiş olması yüzünden, 1927 tarihinin, eserin basıldığı veyâ yazıldığı yılı mı
ifâde ettiği anlaşılamıyor. Ali Alkuş'ın incelemesinde ise, “*Otuz Yıllığım* adlı eseri
ile edib, edebî faaliyetinin otuz yılını anılar şeklinde okuyucularına sunmak iste-
miştir,, bilgisi, “Bu elyazma eseri ma'alesef II. Dünya Savaşı sırasında ba'zı evrâkı
ile birlikte kaybolmuştur,, dip-notu verilmiştir ⁴. “*İdel-Oural (İdil-Ural)*, Paris
1933, 40 s.,, (Not. Eser Fransızca olup ayrıca Rusça'ya ve Polakça'ya (lehçe) ter-
ceme edilmiştir.) kaydıyla tanıtılan eserin Türkçe olarak yazıldığını, Vassan Girey
Cabagi'nin *Hatırlıyorum* başlıklı yazısındaki, “İşte ben 1921'de üçüncü def'a olarak
Ayaz İsakî ile Paris'te karşılaştım ve yazdığı *İdil-Ural* adındaki eserini Fransızca-
ya terceme ettim,, cümlesi dolayısıyla öğrenmiş oluyoruz ⁵.

Üzerinde durduğumuz *Ayaz İshakî'nin Eserleri* adlı bibliyografyada ba'zı eserleri-
nin hiç kaydedilmediği anlaşılır: Said Şâmilî, İshakî'nin bir köy imamı olan, halk
uğruna yardım ve fedâkârlığıyla tanınmış babasının te'siriyle henüz onsekiz yaşında
iken yazdığı hikâyeleri ile halkın iztirablarını anlatmağa başladığını, “ondokuz
yaşında iken, üzerinde derin te'sir bırakan *Cerrah Baba* eserini Kazan Lehçesi'ne,,
çevirdiğini, Çar sansürleri yüzünden bunun basımına izin verilmediğini yazmıştır.
A. Battal'ın verdiği bilgiye göre, *Yüzbaşı'nın Kızı* adlı, Puşkin'den çevirme bir eseri
de vardır ⁶. Necib Asrî'nin eserinde, Puşkin'den 1899'da terceme ettiği bu eserinin
adı *Kapudan Kızı* olarak kaydedilmiştir; aynı yazardan, 1902'de Kazan-Tatar
Dârü'l-Muallimîni'ni bitiren İshakî'nin *Tesâdüf yâ ki Gül'izâr* adlı eserini tamam-
ladığı bilgisini de ediniyoruz ⁷. Kitaptaki incelemelerde, dramlarından birinin
adının yanına ma'nâsı da kaydedilerek *Tartışu (Mücâdele)* şeklinde, İshakî'nin
bir makâlesinde lugat olarak kullandığı *tarşuvci* kelimesinin yanına, yine parantez

¹ S. xxii, nu. 1, krş., s. 90, 321; 159. *Üyge Taba* adlı romanın yazılış tarihi bibliyografyada 1922, bir incelemede 1923 olarak kaydedilmiştir: S. xxiii, nu. 32, krş., s. 3.

² S. xxii, nu. 15, krş., s. 132.

³ S. xxiii, nu. 27, 34; krş., s. xxiv, 42, 43, 44.

⁴ S. xxiv, nu. 37, krş., s. 3.

⁵ S. xxiv, nu. 38, krş., s. 325.

⁶ S. 321, 171.

⁷ N. A. (.ع.ن), *Şimâlî Türk Edîblerinden Ayaz İshakî*, İst., 1328, *Tanın Matbaası*, s. 9, 10. N. A. remzinin birçokları tarafından Necib Âsım sanıldığını, bunun Kazanlı ve şiipleri de bulunan Necib Asrî tarafından yazıldığını, telefon aracılığıyla Prof. Saadet Çağatay'dan sormamız üzerine öğrenmiş bulunuyoruz. Capitaine: *Officier militaire: Yüzbaşı* ma'nâsını da ifâde ettiğinden, İshakî'nin tercemesinde

işâreti içerisinde *mücâdeleci* kelimesi yazılmıştır. Bu dramın adının *Ayaz İshakî'nin Eserleri* listesinde *Tartışu (Münâzara)* şeklinde yazıldığı görülür⁸; bu eser adının, ma'nâca doğru olan karşılığı *münâzara* değil, *mücâdele* olduğu anlaşılmaktadır.

Gazeteciliği başlıklı onbir gazeteyi içine alan listede kaydedilenlerden ba'zı-
larının adlarının, yayımlandığı yılları gösteren tarihlerin doğru olmadığına da dikkati çekmek istiyoruz; "*Tang Yıldızı*, 1905 Kazan.,"; "*Tang Mecmuası*, 1905, Kazan.,"; "*Tavuş*, 1906, Kazan.,", şeklindeki kayıtların yanlışlığı, İshakî'nin 1931'de yayımlanan *Gazetecilik İşinde 25 Yıl* adlı makâlesinde bu gazeteler hakkında verdiği bilgilerle karşılaştırılınca kendiliğinden ortaya çıkar: "Tam 25 yıl önce, 1906 yılının 18 Mayıs'ında ilk gazetemiz olan *Tang*'ın birinci sayısı çıkmıştı,, diyor. Mecmua değil, gazete olduğu anlaşılan *Tang Yulduzu* bundan az sonra neşredilmeğe başlanılmıştır. *Tavuş (Ses)* gazetesinin ilk sayısının çıkış tarihi de, yine kendisinin kaydine göre 23 Nisan, 1907'dir⁹.

Üzerinde durulmağa değer bir başka mes'ele, İshakî'nin, bahsettiğimiz *Gazeteciliği* başlıklı listede kaydedilenler dışında başka gazete ve mecmualarda da neşredilen yazıları bulunduğudur.

Yanılmıyorsak, onun Türk basınındaki ilk yazısı, İstanbul'da bulunduğu sırada, *Sırât-ı Mustakîm* mecmuasında, 1909'da yayımlanan *Lisân Mes'ele-i Tasvîr-i Efkâr Muharrirlerinden Süleyman Nazîf Bey'e* başlıklı makâlesidir¹⁰. Bu yazısından, Süleyman Nazîf'in fikirlerinden yana olmadığı, yabancı kelime ve kâ'idelerin yerine Türkçeleri'nin kullanılması fikrinde olduğu anlaşılır; Süleyman Nazîf'in fikirlerinden yana olan Ali Nusret'in, İshakî'nin bu makâlesine cevâbı *Servet-i Funûn*

eserin adı *Kapudan Kızı* veyâ *Yüzbaşı'nın Kızı* mı olduğu hakkında kesin birşey söyleyemiyoruz. İshakî'nin eserlerini içine alan bibliyografyadaki tamamlanmamış olanlardan biri, "*Derebeyleri*, Gogol'den tercüme,, şeklindedir (S. xxiv, nu. 45); Necib Asrî'nin eserinde, "Gogol'ün *Eski Zâdegân* adlı romanını terceme,, ettiğinden bahsetmesi dolayısıyla (S. 10) bu terceme eserin adını öğrenmiş oluyoruz. Bibliyografyada kaydedilmemiş bulunanlara, Prof. Saadet Çağatay'ın 1924'de Berlin'de yazıldığından bahsettiği edebî eseri *Uluğ Bayram*'ı da katabiliriz (S. 276).

⁸ S. 176, 226, xxii, nu. 13.

⁹ S. xxiv, krş., 226, 227, 228-29. Said Şâmil'in makâlesinde sözünü ettiğimiz gazetelerden birinin adı *Tavuş* değil, *Tavuş*; bir başkasınınkî *Tan Yıldızı* şeklinde ve Türkiye Türkçesi'ne uygun olarak verilmiştir (S. 21). Eserde *tang* şeklinde yazılan kelimenin son iki harfini ayrı-ayrı iki harf değil, Köktürk harflerimizde de bulunan *Tañrı* kelimesinde olduğu gibi, genizden söylenen, Arab harflerinde *kâf-ı nûnt* buna karşılık kullanılan çift sesli tek harftir; bu harfin *ng* şeklinde yazılmasının birçoklarıncâ iki harf sanılmasından başka, ikinci harfinin gayn (ğ) sesiyle söylenmesine yol açacağı düşüncesiyle tek harfle, *ñ* şeklinde yazılmasını uygun bulmaktayız.

¹⁰ C. II., nu. 46, 5 Receb, 1327/9 Temmuz, 1325 (22 Temmuz, 1909), s. 316-17. Rusya Tatar Muharrirlerinden Ayaz imzâsıyledir. İlk cümlesinden, Süleyman Nazîf'in *Tasvîr-i Efkâr*'ın 43'üncü sayısındaki makâlesine karşılık yazıldığı anlaşılır. Osmanlı Türkçesi'yle olan makâlenin birkaç paragrafı *Sırât-ı Mustakîm*'in yalnız cildi ve sayısı verilerek Necib Asrî tarafından neşredilmiştir (A.e., s. 25-27).

mecmuasında neşredilmiştir¹¹; İshaki'nin yine *Sırât-ı Mustakîm*'de basılan *Lisân Mes'elesine dâir* adlı makâlesi ona karşılık olmak üzere yayımlanmıştır¹². Aynı mecmuada, *Âlem-i İslâm—Rusya Müslümanları: Tatarlar* başlıklı makâle dizisinin basılmış bulunduğunu da bilmekteyiz¹³. Bundan üç yıl kadar sonra, 1911'de *Türk Derneği* mecmuasında *Tatar Edebiyatı'nın Tarihçesi* adlı incelemesi basılmıştır¹⁵. Bu tarihten sonra da tutuklamalar, hapsedilmeler, sürgünlerle dolu dayanılması güç hayâtını sürdürmeğe çalışan İshaki'nin, Birinci Dünyâ ve İstiklâl Savaşı yılları da dâhil, Türk basınında herhangi bir yazısına rastlamış değiliz. *Tevhîd-i Efkâr*'da, 1924'de yayımlanan *Berlin'de Hazin Bir Bayram—Müslümanlar Her Sene Bayramı Nasıl Tes'id Ederlerdi* adlı musâhabetinde, o bayram'ın yüreklere sinen acılığını duyurmağa çalışmıştır¹⁵.

Prof. Saadet Çağatay, Ayaz İshaki'nin Berlin'de iken maddî sıkıntı içinde bulunduğundan, orada yayımlanan *Vossische Zeitung*'da birkaç makâlesi neşrolduğundan bahsediyor. Türkiye'ye 1925'de göç etmiş, Ankara'da iş bulamadığından İstanbul'a taşınmıştır. "Yazarlık, onun anladığı şekilde Türkiye'de mümkün değildi. Onun için o, yalnız ba'zı tesâdüfî işlerle meşgûl olabiliyordu. Ba'zı ahbâb ve dostların vâsitasıyla gazetelere, mecmualara makâleler yazar, oradan eline üç-beş kuruş para geçer, onunla geçinip giderdi. *Cumhuriyet* gazetesinin sâhibi Yunus Nâdi de ona karşı iyi davranmıştır. Yunus Nâdi'yi, Paris'te bulunduğu zamândanberi tanyordu. Her hafta bir makâle yazdırarak, haftalık bu makâle karşılığında bir Türk lirası verir, o zamânın hayâtı buâyâra göre olduğundan, bununla aç kalmayacak kadar fakir bir hayât, muvakkat de olsa sürdürülebilmıştır,, deniliyor. Bu bilgilerden, *Cumhuriyet* gazetesinde de makâleleri bulunduğu anlaşımaktadır; fakat

¹¹ *Tezyîn-i Lisân ve Üslûb-i Beyân*, c. xxxvii., nu. 948, 23 Temmuz, 1325/19 Receb, 1327 (5 Ağustos, 1909), s. 179-82.

¹² C. ii., nu. 50, 3 Şa'bân, 1327/6 Ağustos, 1325 (19 Ağustos, 1909), s. 380-81. Kazanlı Ayaz imzâsıyledir. Makâlenin bir-iki paragrafı, Necib Asrî tarafından alındığı mecmuanın cilt ve sayısı bildirilerek yayımlanmıştır (A.e., s. 27-28). Bu münâkaşaya, İshaki'nin 46 numaralı *Sırât-ı Mustakîm*'de basılan yazısı dolayısıyla, Bulgaristan'ın Dospat sınırından Mülâzım M. Mâcid ile onun lehinde olan, Şam'da Hicâz Demiryolu İnşâ'ât Muhâsebe Başkâtibi Tâhir de *Lisân Mes'ele*si başlıklı makâlesiyle katılmıştır (A. mec., 10 Şa'bân, 1327/13 Ağustos, 1325/26 Ağustos, 1909, s. 295-96). M. Tâhir'in, *Sırât-ı Mustakîm* mecmuasının adını bile Türkçeleştirerek, "*Doğru Yol*"un kırkaltıncı sayısında Kazanlı Ayaz Efendi'nin yazdıklarını okudum,, cümlesi de, dil sâdeliğinde ne kadar ileri gittiğini gösterir.

¹³ C. ii., nu. 51, 10 Şa'bân, 1327/13 Ağustos, 1325 (26 Ağustos, 1909), s. 398-99); nu. 52, 17 Şa'bân, 1327/20 Ağustos, 1325 (2 Eylül, 1909), s. 415-16; c. iii., nu. 53, 24 Şa'bân, 1327/27 Ağustos, 1325 (9 Eylül, 1909), s. 15-16; nu. 55, 7 Ramazan, 1327/10 Eylül, 1325 (23 Eylül, 1909), s. 47-48; nu. 56, 15 Ramazan, 1327/17 Eylül, 1325 (30 Eylül, 1909), s. 60-62. Kazanlı Ayaz imzâlı bu tefrikaların sonuncusunda yine, "Sonu var,, deniliyorsa da, devâmını görmüş geçiliz.

¹⁴ Yıl-I, nu. 5, İst., 1327 (1911), Vatan Matbaası, s. 156-59.

¹⁵ 16 Şevvâl, 1342/19 Mayıs, 1924. Bu ciltte başka makâle ve musâhabeleri vardır.

bunlara dâir bilgi verilmiş değildir¹⁶. Kıvrımlı Azmî'nin *Şimâl Türkleri'nin Büyük Bir Edibi ve Âlimi—Şehrimizde Bulunan Ayaz İshakî Bey Kimdir* başlıklı yazısından, 1925 Hazirân'ında İstanbul'da bulunduğu anlaşılır¹⁷. *Cumhuriyet* gazetesindeki yazılarına bir örnek olarak *İnkılâbda Yeni Devir* adlı makâlesini verebiliriz¹⁸. *Bu Günün Münâkaşaları—Türk Zümrelerini Birleştirmek* başlıklı makâle dizisi, "Ankara'dan Ali Haydar Bey'e cevâbı,, kaydıyla *Vakit* gazetesinde neşredilmiştir; sonunda, Ankara—Kânûnievvel (Aralık) tarihi bulunmaktadır¹⁹.

Mecid Sakmar'ın yazısında, 1911'de İstanbul'da iken *Türk Yurdu*'nda yazılar yazardı,, deniliyorsa da²⁰, onun o tarihlerde kendi imzâsıyla neşredilmiş hiçbir yazısını görmüş değiliz. Ayaz İshakî'nin Berlin'den, ba'zı Türkçüler'in Avrupa'dan Türkiye'ye gelip yerleşmeleri, Hamdullah Subhî'nin Maârif Vekillîği sırasında sağlanmıştı²¹. İshakî'nin *Türk Yurdu* mecmuasındaki yazılarının Mayıs, 1925—Şubat, 1926 tarihleri arasında neşredildiği görülür. Bunlar, *Ruslar Arasında Yeni Bir Fikir Cereyânı*²², *Abdül-Kayyûm Nâsiri—Yüzüncü Sene-i devriyye-i Velâdeti münâsebetiyle*²³, *Züleyhâ*²⁴, *Şimâl Türkleri'nde Tiyatro*²⁵, *Yüksek Türk Dili*²⁶, *Bütün Türk-*

¹⁶ *Babam Ayaz İshakî*, s. 275, 277.

¹⁷ Nu. 409, 27 Haziran, 1925.

¹⁸ Bu musâhabesi, gazetenin 19 Teşrinievvel (Ekim), 1925 tarihili sayısında neşredilmiştir.

¹⁹ 12, 14, 15 Kânûnievvel (Aralık), 1925. Sonunda, *Ankara — Kânûnievvel* kaydı vardır.

²⁰ *İlk Te'sir*, s. 327.

²¹ Prof. Saadet Çağatay, babasının Berlin'den Ankara'ya göç etmesi dolayısıyla, "...bir-ara *Türk Yurdu* mecmuasında çalıştı ise de, çok geçmeden, ma'lûm kuvvetler yönünden gelen sebeplerden ötürü geçim yolları daralmış, veyâ kapanmıştı. Yalnız Ayaz'ı değil, diğer dış Türkler'in ileri gelen mümessillerini, Türkistânlılar'ı, Azeriler'i v.b. aynı âkıbet karşılaşmıştı,, bilgisini vermiştir (Aynı makâle, s. 277).

²² C. II., Yıl-14, nu. 8, Mayıs, 1341 (1925), s. 166-74. Sonunda *Berlin — Kânûnsânî*, 1925 kaydı vardır.

²³ Nu. 11, Ağustos, 1341 (1925), s. 408-13. Bu makâlesinin bütünü, İshakî'nin nâşir ve baş-muharriri bulunduğu *Millî Yol* mecmuasında yayımlanan yazıları listesinde kaydedilmiş (S. 116), 1937'den önce *Türk Yurdu*'nda basıldığından bahsedilmemiştir.

²⁴ Nu. 12, Eylûl, 1341 (1925), s. 574-91. *Züleyhâ*'nın Birinci Perde'si yayımlanmıştır. Verilen ilk dip-notta, "1907'de Çistay-Zindanı'nda başlanarak, 1911'de Kandilli'de devâm ve 1912 Kânûnsânî ibtidâsında Petersburg'da ikmâl edilmiştir,, deniliyor.

²⁵ A. mec., aynı sayı, *Şimâl Türkleri'nde Tiyatro*, s. 602-611. Bu incelemesinde sahneye konulan eserlere dâir de bilgi vermiştir. İlk temsil edilen, kendisinin *Üç Hatun Birle Turmuş* (Üç Kadınlı Hayât) adlı eseri olduğu anlaşılır. Bahsettiği bu millî tiyatro eserlerinden ba'zılarının, bu arada kendisinin adı geçen eseri ile, *Muallim* ve *Aldım, Birdim* dramlarının tahliline de yer vermiştir.

²⁶ C. III., Yıl-15, nu. 13, Teşrinievvel, 1341 (1925), s. 48-56. *Züleyhâ*'nın İkinci Perde'si, besteli kısımlarının notaları da verilerek aynı sayıda neşredilmiştir (S. 76-90).

ler'de *Yüksek Bir Türk Dili'nin Vücade Gelmesi Mümkün müdür*²⁷, *Türk Kadını*²⁸, *Arab ve Latin Elifbâlarını Mukâyese* başlıklı makâlelerdir²⁹. *İdil-Ural Şâiri Abdullah Tokay—Ölümünün 20. Yılığın münâsebetiyle*, onun Türkiye basınında bizim görebildiğimiz son yazısıdır³⁰.

Atatürk'ün işlenen konuya uygun düşen, öne sürülen fikirleri destekleyici veciz cümlelerine bir yazının başlığından, veyâ bitiminden sonra yer verilmesi, İshakî'nin eserlerinden alınan parçaların ve mühim fikirlerini yansıtan cümlelerin nakli, hayatının birçok safhalarını canlandıran, çoğu arkadaşları ile birlikte resimleri dolayısıyla eser, çekici ve ilgiyi artırıcı husûsiyet kazanmıştır.

Eserdeki yazılarda, İshakî'nin hayatı, eserleri türlü yönleri bakımından aydınlatılmış, *Züleyhâ* adlı dramının 1917'de Kazan'da, *Bayevîç* komedisinin henüz basılmadığı sıralarda, 1934'de Tokyo'da temsili hakkında bile, bunları seyredenler tarafından bilgi verilmiştir (S. 271, 61 v.d.). Muhtelif hâtra ve incelemelerde yer alan mühim devlet adamlarının, siyâsî parti, dernek, eser, gazete adlarının, hattâ *sacı yapmak, hevîl namazı kılmak* gibi Türk folklorunu ilgilendiren malzemenin, esirlik, demokrasi, hürriyet, v.b. ta'birlerin taranmasıyla *Öz-adlar ve Ta'birler Dizisi* hazırlanabilirdi; ne yazık ki eser, birçok sâhalardaki araştırmaları kolaylaştırmağa yarayacak böylesine zengin malzemeyi içine alan bir dizgiden yoksun bulunmaktadır.

Hıristiyanlaştırılma'ğa çalışılan Kırım Türkleri'ni İslamlaştırma yolunda çalışan, İdil-Ural Türkleri'nin millî hürriyet ve istiklâlî uğrunda ömür boyu azimli mücâdeleleri dolayısıyla Ukrayna mücâhidlerince de örnek bir kurtuluş hareketi yol göstericisi sayılan Ayaz İshakî'nin (S. 338, 348, 328 v.d.), bulunduğu

²⁷ *Bütün Türkler'de Yüksek bir Türk Dili'nin Vücade Gelmesi Mümkün müdür* adlı bu makâlesinin bir önceki sayısındaki devâmı olduğunu söyleyebiliriz (C. III., nu. 14, Teşrinisânî, 1925, s. 148-53). *Züleyhâ*'nın Üçüncü Perde'sinin tefrikası da bu sayıdadır (S. 203-17). Mecmuada, bu Beş Perde'lik eserin geri kalanı yayımlanmış değildir.

Züleyhâ hakkındaki incelemesinde, bunun konusunu anlatarak ba'zı kısımlarını neşreden Prof. Saadet Çağatay, "*Züleyhâ* dramı *Türk Yurdu* dergisinin 14. yıl, 2. cildinde (1341/1925) yayımlanmağa başlamış (1. perde No. 12'de; 2. perde No. 13'de, 3 ve 4. perdeler No. 14'de), ancak son kısmı çıkmamıştır, bilgisini vermiştir (S. 179-187). 12 ve 13'üncü sayılarındaki tefrikalarının sonunda *Perde İner* kaydı bulunduğu hâlde, 14'üncü sayıdaki neşrinin sonunda böyle bir kaydın bulunmayışı, bu Perde'nin bütünü'nün basılmadığını düşündürmektedir; biraz önceki kaydimizden de anlaşılacağı üzere, 4'üncü Perde'si *Türk Yurdu*'nda neşredilmiş değildir.

²⁸ C. III., nu. 15, Kânûnsânî, 1926 (Mecmuanın iç-kapağında yılı gösteren tarih yanlış olarak 1925'dir), s. 335-42.

²⁹ C. III., nu. 16, Şubat, 1926, s. 420-32. Mecmuanın dış-kapağındaki adı, *Arab ve Latin Elifbâları*'dır. *Türk Yurdu*'nda basılan yazılarının hepsi Ayaz İshakî imzasıyla'dır.

³⁰ *Yana Millî Yol*, Yıl-5, Sayı-4'den alındığı kaydiyle Türkiyât Enstitüsü İlim Asistanı Kıvâmeddin Bey tarafından Türkiye Türkçesi'ne çevrilmiştir (*Azerbaycan Yurt Bilgisi Dergisi*, Yıl-2, nu. 16, Nisan, 1933, s. 190-92).

çevrenin içtimâ'i, siyâsî hayâtını canlandıran edebî eserleriyle, gazeteciliğiyle de mühim bir şahsiyet olduğu anlaşılmaktadır. Türk-Tatar halkınca Ayaz Agay, Ayaz Abzî (Amca), Hazret ad ve sıfatlarıyla anılması, ona karşı beslenen saygı ve sevginin ifâdesidir. Oralarda eserlerinin okunması önlenmeğe çalışılması, kütüphânelerden çıkarılması, hattâ adının yasaklanmış bulunması (S. 95), uyandırdığı te'sirin derinliğini, şöhretiyle kök saldığını açıkça göstermektedir. Bu yüzden, *Muhammed Ayaz İshakî, Hayâtı ve Faâliyeti—100. Doğum Yılı dolayısıyla* adlı eseri Tertib Edenler'in çalışmalarını minnet ve teşekkür duygularıyla kutluyoruz. Sayısı kırkbiri bulan hâtıra ve araştırmaları içine alan eserdeki muhtelif yazıların her birinde, onun artık yok olan maddî hayâtı, şahsiyeti, eserleri hakkındaki zengin malzemeyi parça-parça önümüze serilmiş buluyoruz. Sözlerimize son verirken, bu kaynaklardan da faydalanılarak onu bir bütün hâlinde canlandırıp ayakta tutabilecek bir monografinin hazırlanarak neşredilmesi dileğinde olduğumuzu da söyleyelim.

Ankara—10 Şubat, 1982

FEVZİYE ABDULLAH TANSEL

BİR KİTAP VE BİR ELEŞTİRİ ÜZERİNE...

NEJAT KAYMAZ

Atatürk'ün doğumunun yüzüncü yılı olan ve "Atatürk Yılı" ilân edilen 1981, Yeni Türkiye'nin yaratıcısını anmak, tanımak ve tanıtmak için, yurt içinde - yurt dışında, değişik tür ve alanlarda, çeşitli nitelik ve düzeylerde gösterilen yoğun etkinliklerle geçmiştir. Bu etkinlikler arasında bir anlam taşıyanlar, kuşkusuz kalıcı olanlardır. Bunların en önemlilerini de yayımlar oluşturmaktadır. Doğallıkla, yayınlanmış her kitabın ve her yazının, kağıda basılı diye, kalıcı olmasının beklenemeyeceğini belirtmeye gerek yoktur. Bir yapıtın ve bir yazının kalıcı olması, bilimsel ve yazımsal ölçütlere uygun bulunması yanında, özgünlük niteliği ve bir katkı değeri taşımasıyla olanaklıdır. Eskiden yayınlanmış kitapların ve yazıların Atatürk Yılı vesilesiyle yinelenen ve yineleneduran baskıları bir yana bırakılınca, nicel bakımdan gene de bir hayli göz dolduran yeni çalışmalar içinde, gerçekten özgünlük niteliği ve katkı değeri taşıyanlar, iki elin parmaklarıyla sayılabilecek kadar azdır. Gerek resmi ve özel kurumlarca, gerekse kişiler ya da yayınevlerince yapılmış olan değişik türden yayımların çoğunluğunu ne yazık ki, "harcıâlem" denebilecekler oluşturmaktadır.

Kuşkusuz eleştirisi yapılmaya ve tanıtılmaya değer olanlar, az sayıdaki özgün etüdlerdir. Ancak, biz burada, iyiden iyiye aksilik edip, harcıâlem olanların da en sonunda gelen bir kitabı ve bu kitaba yöneltilmiş ilginç bir eleştiri yazısını ele alacağız. Tâ ki, Atatürk Yılında Atatürk adına yapılan çalışmalar arasında böyleleri de olduğu bilinsin... Anılan kitapla eleştiri yazısının, ayrı ayrı, bilimsel bakımdan olmasa da, türlerinin çarpıcı birer örneği olmak bakımından özgünlük niteliği taşıdıkları söylenebilir...

* * *

Atatürk'ün doğumunun yüzüncü yılına armağan olarak yayınlanmış bulunan söz konusu kitap şudur:

Doç. Dr. Yücel Özkaya, *Türk İstiklâl Savaşı ve Cumhuriyet Tarihi*, Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Yayını, Sayı: 414, (1981), XV + 320 sayfa.

Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesinde "Türk Devrim Tarihi" okutan yazarın, ders kitabı olarak hazırladığı yapıtın adında neden "devrim" ya da —eski karşılığı olan— "inkılâp" sözcüğünü kullanmadığı sorusu usa gelebilir. Ancak, bu, yalnız sayın Özkaya'nın kitabına özgü bir durum olmadığından, üstünde fazla durmaya değmez. "Devrim" yerine "inkılâp" denmesini öngören resmi tutumla "devrim"i kullanmayı sürdürmekte direnenlerin davranışı karşısında, yazar, belki de yeni ile eski arasında bir seçim yapamadığı ya da yapmak zorunda kalmak istemediği için, ikisinin de olmadığı bir başlık aramış ve arayışı sonucunda bu adı bulmuştur.

Şimdi, adını bir yana bırakıp, kitabın içine göz atmaya başlayalım.

Kitabın başlangıcında, kısacık bir “Önsöz” ile uzunca bir “İçindekiler” listesi yer almakta, arka yanında ise “Atatürk Devrimlerinin Kronolojisi”, “Bibliyografya”, “Alt Notlar”, “Fotokopiler”, “Genel Dizin” ve “Yanlış - Doğru Cetveli” gibi öteki yardımcı bölümler bulunmaktadır. Bunlar çıktığı zaman, geriye, geliş güzel denecek bir biçimde bölümlenmiş 244 sayfalık asıl metin kalmaktadır.

“Önsöz”de yazar “şimdiye kadar üzerinde pek fazla durulmayan ve yeni yeni ortaya konulmaya başlanan milli savaş ile ilgili yararlı ve zararlı dernekleri ve değişik, az incelenmiş konuları devrin gazetelerine ağırlık vererek, onlardan yararlanarak ortaya koymaya çalıştık. Bu kitap ile Ankara Hükümeti ile İstanbul Hükümeti arasındaki çatışmalar daha iyi ortaya çıkacaktır.” diyor. Daha önce de “özellikle arşivlerden ve devrin gazetelerinden” yararlandığını belirtiyor. Oysa bu açıklamanın kitap okunduğunda ve notlara göz gezdirildiğinde görülen durumla tam olarak bağdaştığı pek söylenemez. Öncelikle şunu belirtmek gerekir ki, “milli savaş ile ilgili(!) yararlı ve zararlı dernekler”, “şimdiye kadar üzerinde pek fazla durulmayan ve yeni yeni ortaya konulmaya başlanan” konulardan değildir. Eğer yazar, bibliyografyası arasında yer verdiği ve bir notta (not 450) zikrettiği Tarık Zafer Tunaya’nın *Türkiye’de Siyasi Partiler* (İstanbul 1952) adlı 800 sayfalık büyük yapıtını gerçekten eline almış ve kullanmış olsa, ne böyle bir sav ortaya atmaya kalkışacak, ne de bir Karakol Cemiyetini zararlı cemiyetler arasında göstermek, bunlar arasında gösterilmesi gereken bir Teâlî-i İslâm Cemiyetini atlamak, Mandacılık (Güdümlü) ilgili dernekleri ve hele İngiliz Muhibleri Cemiyetini Yararlı Cemiyetler gurubu içine katmak gibi, olmayacak yanlışlıklara düşmüş bulunacaktı.

Yazar kitabı yazarken, gerçekten bu nitelikte bir çalışma için alışılmamış birşey yapmış ve başka ders kitabı yazarlarının hiç başvurmadığı ya da çok az başvurduğu bir kaynak grubundan, yani gazetelerden de yararlanmıştı. Notlarda gösterilenlerin tümü — ikisi İstanbul (*İleri* ve *Cumhuriyet*), beşi Anadolu (*İrade-i Milliye*, *Hakimiyet-i Milliye*, *Babalık*, *Öğüd*, *Açıksöz*) basınından olmak üzere— yedi gazeteydi. Görünüşe göre, yazar bunlar arasında, Anadolu basınından olan son beş gazeteyi — Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsünde bulunan eksik koleksiyonları tarayarak— doğrudan doğruya kullanmış, iki İstanbul gazetesini ise, bunları kullanan yazarların kitaplarından aktarmalar yapmak yoluyla zikretmiştir. Notlara bakılınca, en çok *İrade-i Milliye*, *Hakimiyet-i Milliye* ve *Öğüd* adıyla karşılaşılmaktadır. Ne var ki, gerek bunların, gerek öteki gazetelerin adının geçtiği dip notlarla “yararlı ve zararlı dernekler” ya da “değişik ve az incelenmiş konular(?)” arasında, Önsözde dile getirilen bağlantıyı kurmak olanağı bulunmamaktadır. *İrade-i Milliye*’nin genellikle çok işlenmiş bir konu olan Kongreler ve Hey’et-i Temsilîye dönemi olayları için, *Öğüd*’ün daha çok isyanlar ve San Remo-Sevr konuları, Ermeniler - Gürcüler-Sovyetlerle ilişkiler ve 1921 yılının ilk yarısındaki dış ilişkiler dolayısıyla, *Hakimiyet-i Milliye*’nin ise, daha çok 1921 yılı askeri ve siyasi olayları anlatılırken kullanıldığı görülmektedir. Bunların kullanılmasıyla, hiç de az işlenmiş sayılmayacak ilgili konulara bir katkıda bulunulduğu kabul edilse bile, eninde sonunda öğrenciyi hitap edecek bir ders kitabının gereksiz bir takım ayrıntılarla doldurulması sonucunu doğuran bu çabanın, büyük ölçüde boşa gitmiş olduğu söylenebilir.

Yazarın “Bu kitap ile Ankara Hükümeti ile İstanbul Hükümeti arasındaki çatışmanın daha iyi ortaya çıkacağına” ilişkin savı da oldukça havada kalmaktadır. Çünkü, gerek kullandığı gazeteler, gerekse yararlandığını söylediği arşivler(!) bu konu için yeterince yararlı olmuşa benzememektedir. . .

Gerçekte yazar “arşivler” derken, fazlaca abartmalı ifade kullanmış olmaktadır. Ortada “arşiv-ler” yoktur. Yararlanılan birkaç arşiv belgesi vardır ve bunlar da — tıpkı kullanılan gazeteler gibi — Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Arşivinde bulunmaktadır. Ayrıca, bu birkaç belgenin çoğu da yayınlanmış olan ve bilinen belgelerdir.

Ankara Hükümeti ile İstanbul Hükümeti arasındaki çatışmayı iyi anlatabilmek için yazarın kullandığı malzeme yetmez. Hatta yazarın yararlandığı gazeteler ve arşiv baştan aşağı taransa da yetmez. Bunlar ancak, konunun bir yönünü aydınlatmakta yararlı olabilirler. İstanbul Hükümetinin çalışmaları için Başbakanlık Arşivinde bulunan Meclis-i Vükelâ Mazbata dosyalarını, Ankara hükümetinkiler içinse T. B. M. M. Zabıtlarını ve Vekiller Heyeti Kararlarını dikkatle taramadan sağlıklı bir çalışma yapılamaz. Yazar, söz konusu savı ortaya atarken, böyle bir çalışma yapmak bir yana, Kongreler ve Hey’et-i Temsiliye dönemi için bu tür çalışmaları kısmen yapmış olan araştırmacıların çok tanınan yapıtlarından bile habersiz görünmektedir: M. Tayyib Gökbilgin, *Millî Mücadele Başlarken, Mondros Mütarekesinden Sivas Kongresine*, Türkiye İş Bankası Atatürk ve Devrim Serisi No. 5, Ankara 1959, 2 cilt; Sina Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Millî Mücadele*, İstanbul 1976.

Bibliyografya listesinde adı geçen — ve kimisinin kullanıldığı anlaşılan — bir kısım yapıtlara notlarda rastlanmaması, buna karşılık notlarda zikredilen kimi yapıtların da bibliyografya listesinde yer almaması yazarın bu kitabı yazarken ve yayınlarken ne denli acelecilik ve dikkatsizlik içinde bulunduğunu göstermektedir. Örneğin, Tekin Alp’in *Kemalizm* (İstanbul 1936) adlı yapıtı, Bekir Sıtkı Baykal’ın *Erzurum Kongresi İle İlgili Belgeler* (Ankara 1969) ve *Heyet-i Temsiliye Kararları* (Ankara 1974), Uluğ İğdemir’in *Sivas Kongresi Tutanakları*, (Ankara 1975), Afet İnan’ın *Türkiye Cumhuriyetinin İkinci Sanayi Plânı (1936)*, (Ankara 1973), Gündüz Ökçün’ün *Türkiye’nin Taraf Olduğu Milletlerarası Andlaşmalar Rehberi* (Ankara 1962) adlı belgesel yayımları, Süvari yüzbaşı Ahmed’in “*İstiklâl Harbimizin Başında Millî Mücadele*” (Ankara 1928, Büyük Erkân-ı Harbiye Reisliği 10. Şubesi), “*Birinci İnönü Muharebesinin İçyüzü*” (Ankara 1930),ERCÜMENT HASIROĞLU’nun “*Millî Mücadelede Sivas’da Toplanan Kadınlar Kongresi*” (İstanbul 1967, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, sayı 4), Selâhi Sonyel’in “*Yunan Millî Meclisi Gizli Tutanaklarında Mustafa Kemal ve Kurtuluş Savaşı*” (İstanbul 1971, sayı 49 (?)), Selâhattin’in “*Türk İstiklâl Harbinde Birinci İnönü Meydan Muharebesi*”, (Ankara 1933, *Askeri Mecmua*, sayı 30), Faik Reşit Unat’ın “*Ankara (Anadolu olacak) ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinin Kuruluşuna Ait Vesikalar*” (*Tarih Vesikaları Dergisi*, Ankara 1941, sayı 1) adlı makaleleri bibliyografya listesinde yer alırken, hiçbir notta geçmemektedir. Notlarda zikredildiği halde bibliyografyaya girmemiş olanlarsa şunlardır: N. 4: Ömer Kürkçüoğlu, *Türk - İngiliz İlişkileri (1919-1926)* (Ankara, 1978), N. 11: Hamdi Atamer, “*Millî Direnme*” (*Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, İstanbul 1968, sayı 8, 11, 12); N. 12: Hamdi Baytulluoğlu, “*Halk, Ordu ve İstanbul Hükümetleri*” (İstanbul 1968, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, sayı 11); N. 103:

Mazhar Müfit Kansu, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber*, (Ankara 1966-1968, 1 cilt); N. 113: *Türk Dili Dergisi, Mektup Özel Sayısı*, (Ankara 1974 Temmuz); N. 134: Ergün Aybars, *İstiklâl Mahkemeleri*, (Ankara 1975); No. 224: Sahir Üzel, *Gaziantep Savaşının İcyüzü*, (?); N. 286: Stefan Velikof, *Kemalist İhtilâl ve Bulgaristan*, (İstanbul 1969); N. 330: Faik Reşit Unat, "Mustafa Kemal Paşa'nın T. B. M. M. Orduları Başkumandanlığına Tayini ve Kendisine Müşirlik Rütbesiyle Gazilik Ünvanlarının Verilmesi Hakkında Bazı Vesikalar" (*Tarih Vesikaları Dergisi*, Ankara 1942, sayı 8); N. 357: Ömer Sami Coşar, *Milli Mücadelede Basın*(!) (*Milli Mücadele Basını* olacak), (?); *Kurtuluş Savaşında İçel* (İstanbul 1971); N. 378: Şeref Gözübüyük - Zekâi Sezgin, *1924 Anayasası Hakkında Meclis Görüşmeleri* (Siyasal Bilgiler Yayını?); N. 401: Ömer Sami Coşar, "Elifbeden Alfabe", (*Milliyet Gazetesi*, 10 Kasım 1960).

Dip not verirken, yazarın genel dikkatsizliğine bir de teknik yetersizlik ve kaygısızlık eklenmektedir. Kimi yerlerde gereksiz sıralanan dipnotlar, başka yerlerde, birden çok, hatta birçok paragraf için bir tane olmak üzere, seyrek seyrek verilmektedir. Örneğin aynı paragraf içinde, birbirini izleyen cümlelerin sonuna konan 271, 272, 273 numaralı üç notun üçünde de 626 sayılı *Öğüd* gazetesi zikredilmiştir. Kuşkusuz paragrafın ya da paragraf içinde *Öğüd*'ün söz konusu sayısından alınan bilginin yahut aktarılan parçanın sonuna tek bir not koymak yeterdi. Buna karşılık, örneğin, Gotthard Jaeschke'nin (yazar bu adı dikkatsizlik sonucu olarak Gottard Jaeshke şeklinde yazıyor) *Kurtuluş Savaşı İle İlgili İngiliz Belgeleri* adlı yapıtının zikredildiği 3 numaralı not, daha önce konması gerektiği halde konmayan birkaç notun da yerini tutmaktadır. Bir kitaptan aktarılan parçaların çeşitli paragraflar içinde verilmesi durumunda, — hele burada olduğu gibi, bu paragraflar arasına ilgisiz başka paragraflar sokulmuş ise — aktarmaların her birinin kendine ait bir notla ayrı ayrı gösterilmesi gerekirdi. Konunun uzmanı olmayan bir okur kitlesine ve özellikle öğrenciye hitap eden bir kitapta not verilmesi koşulu yoktur, denebilir; ama, not verildiğine göre, bunun bilimsel yöntemlere uygun olarak verilmesini beklemek herkesin hakkıdır.

Yazarın kitabın yazımı ve basımı sırasındaki dikkatsizliği notların kimisinin yanlış yazılmasına (örneğin 348 yerine 438), kimisinin atlanmasına (398, 422) ve kimisinin de unutulmasına (en sonda yer alması gereken 493, 494, 495 numaralı dip notlar) yol açmıştır. Çoğu zaman da yazar verdiği bilgileri nereden aldığını belirtmeye hiç gerek duymamıştır. Özellikle kitabın son bahislerinde, artık dip nota rastlanmamaktadır.

Türk İnkılâp Tarihi ve Türkiye Cumhuriyeti Rejimi konusunun işlenmesi gereken "Türk İstiklâl Savaşı ve Cumhuriyet Tarihi" adlı bu kitapta, yazarın konuya yaklaşımı ve girişi doyurucu olmaktan çok uzaktır. Eğer Türk İnkılâbı ya da Devrimi denilen bir olayın varlığı kabul ediliyorsa ki, bu dersin amacı bu olayı anlatmaktır, bunun bir açıklamasını yapmak ve hem Türk Tarihi, hem de Dünya Tarihi içindeki konumunu ve önemini belirtmek gerekir. Bunun için de, konuya, olayın oluşum nedenlerini ve niteliğini yeterince aydınlatacak bir tarih perspektifinden bakmak zorunluğu vardır. Yazarın kitaba Birinci Dünya Savaşı sonunda Osmanlı İmparatorluğunun durumuna şöyle bir değinerek başlaması, bu konu için tarihsel değil, belki kronolojik bir giriş değeri taşımaktadır, ki

bu, Türk Devrimi denilen büyük olayın anlaşılması bakımından hiç de yeterli değildir. Cumhuriyetten önceki devletin ve toplumun siyasal ve etnik yapısı, sosyo-ekonomik koşulları, kültürel durumu, vb. özellikleri hakkında kısa da olsa bilgi verilmeden, böylesine büyük ve kapsamlı bir dönüşümü anlamanın ve anlatmanın olanağı yoktur. Ama bu yaklaşım elimizdeki kitabın yazarına özgü bir tutum değildir. Türk Devrim Tarihi ders kitabı olmak savıyla yazılmış başka kitaplarda da durum budur.

Konuya yaklaşım böyle olunca, okuyucunun beklentisi, doğal olarak yazarın olayları kronolojik bir sırayla anlatacağını görmek olabilir. Yazar, gerçekten bunu yapmaya çalışmıştır. Ama öylesine dikkatsiz ve baştan savma bir plân uygulamıştır ki, kronoloji de karışmış, mantıksal tutarlık da yok olmuştur. Gerçekten, kitapta bir plân değil, bir plânsızlık olduğu söylene yeridir...

Yazar kitabı, hiç bir esasa dayanmayan 21 bölüme ayırmıştır. Bölümleme, ne kronolojik sırada önemli dönemeçler oluşturan olaylar göz önünde tutularak, ne konunun — siyasal, yönetsel, askeri, sosyal, ekonomik, türel, düşünsel, vb. gibi — çeşitli evreleri ele alınarak, ne de hatta, genellikle her olay için söz konusu olabilecek hazırlık, uygulama ve sonuç dönemlerinden oluşan en belli başlı aşamalar benimsenerek yapılmıştır.

Kitabın plânındaki karmaşayı ve tutarsızlığı görmek için, yalnız içindekiler listesine bir göz atmak yeter de artar:

1 — I. Dünya Savaşı.

Bu başlığı gören, doğal olarak yazarın Birinci Dünya Savaşıyla ilgili bilgi vereceğini sanır. Ama alt başlıklar okununca, bunun böyle olmadığı anlaşılmaktadır:

a) Savaştan Sonra Osmanlı İmparatorluğu,

c) Mondros Mütarekesi Şartları,

ç) I. Dünya Savaşı Sonunda Osmanlı İmparatorluğu ve Kamuoyu.

Bunlardan (a) ve (ç) harfleriyle gösterilenlerin neden bir tek başlık altında gösterilmediğine ve hemen hemen aynı başlığın niçin iki kez yinelenmesine akıl erdirmek güç olsa gerektir.

2 — İzmir'in İşgali (15 Mayıs 1919).

İzmir'in işgali, Türk Kurtuluş Savaşının başlamasında, çarpıcı ve uyarıcı bir olay olarak önemli bir yer tutar ve bir nirengi oluşturur. Ancak, içindekiler listesinde bunun ardından gelen ve plânda ilk ve son kez A ve B harfleriyle gösterilen iki alt başlığa ayrıldıktan sonra (a, b, c... gibi) küçük harfler kullanılarak yeniden bölümlenen "Cemiyetler" adlı üçüncü bölümün, hem kronolojik bakımdan, hem konuya yaklaşım açısından daha önce yer alması gerekirdi. Böyle olunca da İzmir'in İşgali başlığının alt başlıklarından olup (c) harfiyle gösterilen — İzmir işgalinden önce kurulmuş — "İzmir Müdafaa-i Hukuk-u Osmaniye (Cemiyeti)" doğallıkla Cemiyetler bölümünde ele alınır ve plândaki gibi, — mantıksal bakımdan yerinde görünse de — kronolojik sırayı karıştıran bir durum yaratmazdı. Zararlı ve yararlı cemiyetler ayırımı yaparken, yazarın kimi cemiyetleri yanlış gruba soktuğu, kimilerine de hiç yer vermediği yukarıda belirtilmişti.

4. Milli Mücadeleye Giriş.

Altı alt başlık halinde işlenen bu bölümün, değil bilimsel, kuru bilgisel ölçütlerle bile bir değerlendirmesini yapmak olanak dışıdır. Her alt başlıkta yazarın söylediklerini, ne amaçla söylediğini, söylenenlerin bölüm başlığıyla, öteki alt başlıklarla ve hatta kendi başlığıyla ne oranda ilgisinin bulunduğunu anlamak güçtür. "Atatürk'ün Durumu" adlı ilk başlık altında Mustafa Kemal'in Milli Mücadeleye ne gibi düşüncelerle ve hangi koşullar içinde giriştiği yerine, en kısa ve ilkel düzeyde bir yaşam öyküsü anlatılmaktadır. "Samsun'a Hareket" ve "Amasya Genelgesi (22 Haziran 1919)" başlıkları altında Atatürk'ün Anadolu'ya geçişi ve Erzurum'a varıncaya dek yaptıklarıyla karşılaştığı olaylar gene aynı biçimde özetlenmektedir. Daha sonra, "Saltanat Şurasının Toplanması (26 Mayıs 1919)" hakkında, konunun genel başlıkla ve daha önceki alt başlıklar altında anlatılanlarla bir bağlantısı bile kurulamadan, gereksiz ayrıntılara inilerek bilgi verilmektedir. "Paris Konferansı" başlığı altında, Damat Ferit Paşa'nın 1919 Haziran'ında Barış Konferansında Osmanlı Devletinin haklarını savunmak üzere Paris'e gitmesi olayı, adı geçen kişiden söz etmeye bile gerek görülmeden anlatılmak istenirken, tutarsızlık son kerteye vardırılmaktadır. "Kuvâ-yı Milliye" başlığı altında ise, Kuvâ-yı Milliye deyiminin söz ve kavram olarak ne anlama geldiği üzerinde en küçük bir açıklama yapılmadan, Urfa ile Ege Bölgesinde işgallere karşı direniş hareketlerine ait kısa, kuru, düzensiz bir bilgi verilmektedir.

"Milli Mücadeleye Giriş" bölümünde Kuvâ-yı Milliye'den söz edilmesi doğaldır. Ama bu düzeyde değil... Zaten, Kuvâ-yı Milliye'yi, Müdafaa-i Hukuktan (yani yazarın bir önceki bölümde "Yararlı Cemiyetler" başlığı altında verdiği örgütsel çalışmalardan) ayrı olarak ele almak, bu konuyu iyi bilmemek anlamına gelmez mi?..

Yukarıda görülenlere benzer tutarsızlıklar daha sonraki bölümlerde de sürüp gitmektedir. Bunların tümünü göstermek yerine, çok çarpıcı olan birkaçına işaret etmek yeter:

Yazar, 9, 11, 12. bölümlerde 1920, 1921, 1922 yılları olaylarını anlatmakta, aradaki 10. bölümü ise "Milli Cepheler" konusuna ayırmaktadır. "1920 Senesinin Siyasi Olayları" için "San-Remo Konferansı [18-19 (19-25 olacak) Nisan 1920]", "Sevrès (Sèvres olacak) Andlaşması (10 Ağustos 1920)", "Denizli Mitingi (17 Eylül 1920)" alt başlıklarını koyan yazar, herhalde çok önemli saydığından(!) özel bir başlık altında verdiği sonuncu olayı anlatıp bitirirken, "Fakat en önemli hareket cephelerin teşekkülüyü" şeklinde bir cümle kullanmakta, ardından da "Milli Cepheler" bölümüne geçmektedir. Böylece, sanki milli cepheler Sèvres'e tepki olarak toplanan bir mitingden sonra kurulmaya başlamış gibi bir izlenim vermiş olmaktadır. Ama asıl garip olan, "Milli Cepheler" bölümünde, "Türk - Rus ve Ermeni İlişkileri" adlı bir bahis yer alırken, Ege Bölgesinde oluşan çeşitli cephelerden söz edilmeyişidir. Yukarıda 4. bölümde, içeriksiz bir kaç cümleye başlık olan "Kuvâ-yı Milliye" deyiminin en çok kullanılması gereken yerler, "Milli Cepheler" bölümü içinde anlatılması gereken Batı Cepheleriyle ilgili sayfalar olmak gerekirdi.

"1920 Olayları" başlıklı 12. bölümde askeri ve siyasi olaylar dört alt başlık altında toplanarak anlatıldıktan sonra, beşinci bir alt başlıkla "İstiklâl Savaşında Basın" konusuna yer verilmektedir. İstanbul'da ve Anadolu'da çıkan gazete ve

dergi adlarıyla —kimi zaman Kurtuluş Savaşının başlangıcından öncelere ve bitiminden çok sonralara giden— yayın tarihlerinin listelendiği bu kısım, bu bölüm altına sokulacağına, kitabın sonundaki ekler arasına konsa yerinde olurdu.

“Devrimler” başlığını taşıyan 13. bölümde, alfabenin tüm harflerinin kullanıldığı alt başlıklarla ele alınan konuların sıralanmasında hangi ölçünün temel alındığını anlamak olanaksızdır. Kronolojik sıraya hem uyulmuş, hem uyulmamış; kategorik tasnife sözde uyulmak istenmiş; ama başarılammıştır. Sonuç olarak, devrimlerin anlatımında, bir yöntem ve düzen yerine, karmaşa yolu seçilmiştir.

“Devrimler” bölümüne, görünüşe göre rejim değişikliği konusu ile başlanmak istenmekte ve (a, c, ç) harfleriyle gösterilen alt başlıklarda “Saltanatın Kaldırılması”, “Cumhuriyetin İlanı”, ve “Hilâfetin Kaldırılması” olayları ele alınmaktadır. Ancak, bu arada (b) harfli alt başlık, bunlarla ilgisi olmayan “İzmir - Türkiye İktisat Kongresi”ne ayrılmış bulunmaktadır. Eğer kronolojik sıralama gereği olarak böyle yapılmışsa, hep bu yöntemin izlenmesi gerekirdi. Oysa, biraz altta, kronolojik bakımdan çok daha gerilere düşen olaylara dönmeyi gerektiren kategorik bir tasnif girişimi görülmektedir. Kategorik tasnif esasının benimsenmiş olması durumunda, İzmir İktisat Kongresinin “Ekonomik Gelişmeler” adlı 15. bölümde yer alması gerekirdi. Kronolojik sıralama yolu tutulduğu için, (d) harfine rastlayan alt başlıkta “23 Nisan Çocuk Bayramının İlanı” söz konusu edilmektedir. Bunun altında garip bir başlık yer almaktadır. Hiçbir harfle gösterilmeyen bu başlık “Demokrasi Yolunda Atılan İlk Adımlar” adını taşımakta olup, anlaşıldığına göre (e, f, g) harfleriyle gösterilen “1920 Kararları”, “1921 Anayasası” ve “1924 Kararları” alt başlıklarını kapsamaktadır. 1920 Kararları (!) başlığı altında söz konusu edilen şey, İcra Vekilleri Heyeti’nin oluşumunu saptayan yasa ve buna göre ilk hükümet üyelerinin seçilmesi hususudur. 1924 Kararları (!) denirken ise, 1924 Anayasası kastedilmektedir. Bunlar demokrasi yolunda atılan ilk adımlar olarak kuşkusuz önem taşımaktadır. Ama, bunların T. B. M. M. nin kurulması, Cumhuriyetin ilanı, çok partili sisteme geçiş girişimleri gibi somut olgularla ve uygulamalarla birlikte ele alınması gerekmez mi?

“Devrimler” bölümü, bundan sonra, (h)den (z)ye dek yazarın aklına gelenin listeye konması suretiyle sürdürülmektedir. Giysi, eğitim, hukuk, kültür, yönetim, sosyal yaşantı ile ilgili olarak yapılan devrim hareketleri böylece bir kokteyl şeklinde okuyucuya sunulmaktadır.

13. bölümün bir benzeri “Ekonomik Gelişmeler” adlı 15. bölümdür. Burada da, alt başlıklar, akla gelen konunun yazılması şeklinde ortaya çıkmış görünmektedir. Bu bölümün son üç alt başlığını şunlar(!) oluşturmaktadır: “Sağlık”, “Cumhuriyet Devrinde Musiki (1923-1933)”, “On Yıllık Edebiyat (1923-1933)”...

Kitabın sonunda, alt başlıkları bulunmayan ya da bulunup ta harflerle belirlenmeyen altı bölüm daha vardır. Bunlara bölüm yerine bölümcük demek yerinde olur. Çünkü bunlar arasında yarım sayfa bile tutmayacak kadar kısa olanı da bulunmaktadır. Bu bölümler sırasıyla şunlardır:

16. Hatay Sorunu,
17. İkili Antlaşmalar,
18. Altı İlke,
19. Dış Olaylar,

20. Büyük Nutuk,
21. Atatürk'ün Ölümü.

19. Bölüm "Dış Olaylar" başlığını taşımaktadır. Sanki 16. ve 17. bölümler başka bir şeyle ilgili imiş gibi... "Altı İlke"ye "İkili Antlaşmalar" ve "Dış Olaylar" başlığı taşıyan bölümler arasında yer verilmesinin nedeni ne olabilir? "Büyük Nutuk" 1927 de okunmuş olduğuna göre, niçin daha uygun bir yerde söz konusu edilmemiş?

Yukarıdan beri görülen durumlar için olduğu gibi, bu sorular için de bilimsel ve mantıklı açıklamalar bulunamaz. Çünkü, incelemiden şu sonuç çıkmaktadır ki, kitap yazılırken ve yayınlanırken, bilimsel ve mantıksal kaygılar pek te söz konusu olmamıştır. Zaten genel bir kaygısızlık kitabın yazımında da etkilerini açık seçik göstermektedir. Kullanılan dil ve üslup tek kelimeyle kötüdür. Cümleler çoğunlukla bozuk ya da düştür. Basım sırasındaki dikkatsizlik dolayısıyla, sayısız imlâ yanlışlıkları ortaya çıkmıştır. Ancak, kitaptaki, yanlışlıkların tümünü basım sırasındaki dikkatsizliğe bağlamak iyimserlik olur. İsim ve tarihlerde görülen yazılış yanlışları yanında, bilgi verilirken veya aktarılırken de yanlışlar yapılmaktadır. Sadece birkaç örnek:

S. 3 de: "Avrupa devletleri arasında yapılan antlaşmalara karşı çıkan devletlerin en önemlisi İtalya'dır. İtalya 1915 te yapılan gizli antlaşmayı öğrenince kendisine az pay düştüğünü öne sürmüştür. İtalya'yı İtilâf devletleri yanında savaşa sokmak için, İngiltere, Fransa, Rusya, İtalya arasında 26 Nisan 1915 de Londra'da yapılan antlaşmaya göre İtalya'ya pay verilmiştir".

İttifak devletlerinden olan İtalya, Birinci Dünya Savaşı başladığı zaman, çıkarlarını İtilâf grubuna geçmekle sağlayabileceğine inanarak cephe değiştirmiştir. Parçada sözü geçen 26 Nisan 1915 tarihli gizli Londra anlaşmasıyla bu geçiş resmen belirlenmiş ve İtalyan istekleri yanıtlanmış oluyordu. Bu olaydan önce İtalya'nın İtilâf devletleri arasındaki anlaşmalara karşı çıkması diye bir durum söz konusu olamazdı. Çünkü o sırada İtalya'yı böyle bir davranışa yöneltecek bir anlaşma yoktu ortada. İtalya ancak bloka katıldıktan bir yıl sonra, İngiltere, Fransa ve Rusya'nın tüm Arap topraklarını ve Anadolu'nun büyük bir bölümünü kendi aralarında paylaşmak ve nüfuz bölgelerine bölmek için yaptıkları ve ondan gizledikleri 26 Nisan 1916 tarihli Sazanof - Peléologue ve 16 Mayıs 1916 tarihli Sykes - Picot anlaşmalarını 1917 başlarında öğrendiği zaman, itiraza başlamış ve bunun sonucu olarak, kağıt üzerindeki payını artırmak ve güvenceye almak için, 17 Nisan 1917 tarihinde İngiltere ve Fransa ile St. Jean de Mau-rienne anlaşmasını yapmayı başarmıştır.

S. 4 de: "Rusya 10-23 Ekim 1916 da Kuzey Doğu Anadolu toprakları kendisine verilmesi şartıyla bunu (yani Sykes - Picot anlaşması hükümlerini) kabul etti".

Yukarıda verilen açıklamada görüldüğü gibi, Sykes - Picot anlaşması 16 Mayıs 1916 da imzalanmıştır. Rusya'nın Doğu Anadolu'da Erzurum, Tranzon, Van, Bitlis illeri ile Muş, Siirt, Ceziret-i İbni Ömer ve Amediyye hattı yukarısında kalan toprakları kendine katabileceğine ilişkin Sazanof - Paléologue anlaşması ise, daha önce, 26 Nisan 1916 da yapılmıştır.

S. 4 de: "Irak'taki İngiliz birlikleri 1918 Mart'ında Bağdat'a çok yaklaşmışlar ve Kerkük'ü işgal etmişlerdi".

Yazarın Selâhattin Tansel (*Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, I, s. 8) den, onun da İ. H. Danişmend (*İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, IV, s. 445) den aldığı bu bilgi yanlış aktarılmıştır. Tansel'in kitabında, İngilizlerin Bağdat'a yaklaştıkları değil (Bağdat o tarihte İngiliz işgalinde olduğuna göre, böyle garip bir ifade kullanılması zaten olanaksızdı), "Bağdat'ın yüz kilometre kuzeybatısına varmış" oldukları söylenmektedir. Kerkük İngilizlerce gerçekten 7 Mayıs 1918 de geçici olarak işgal, Mondros Bırakışmasından birkaç gün önce ise (26 Ekim 1918 de) kesin biçimde zaptedilmiştir (bk. Kur. Alb. Hulûsi Baykoç, *Büyük Harpte Kafkas ve Irak Cephesinde Beşinci Kuvve-i Seferiyye, İkinci Kısım "Bağdat'ın sukutundan Mütareke'nin akdine kadar"*, *Askeri Mecmua*, 1 Haziran 1942, sayı: 60, s. 51, 74).

S. 6 da: "İtilâf Devletleri... 13 Kasım 1918 de donanmalarıyla üç grup halinde gelip, 14 Kasım 1918 de İstanbul'u zaptetmişlerdi".

13 Kasım 1918 tarihinde gerçekten bir büyük İtilâf donanması Dolmabahçe önlerine gelip silahlarını İstanbul'a çevirmiş, kentin önemli yerlerine de sayıları fazla olmayan asker çıkarılmıştı. Bu tam bir işgal bile değildi. İstanbul'un gerçekten işgali 16 Mart 1920 tarihinde İngilizlerce yapıldı. Bu bile, "zaptetmek" sözcüğüyle açıklanacak bir olay değildir. Zaptetmek bir yeri bir başkasından kesin olarak ele geçirmektir. İşgal ile zapt arasında bir tarihinin çok iyi bilmesi gereken önemli anlam farkı vardır.

S. 8 de: "Ama, aydınlar arasında Amerikan, İngiliz mandasını isteyenler de mevcuttu. Bunlar daha sonra milli mücadeleçilerin safına girmişlerdir".

Osmanlı aydınları arasında Amerikan ve İngiliz mandası isteyenler vardır. Amerikan mandacılarının çoğu da zaten eski İttihatçılar ve Müdafaa-i Hukuk çalışmaları içinde yer alan milliyetçilerdir. Bunların Milli Mücadele saflarına katılmış olmaları doğaldır. Ancak İngiliz Mandacıları İttihatçıların ve milliyetçilerin karşısında bulunan İtilâfçı, saltanatçı, şeriatçı takımından olan kimselerdir. Bunlardan Milli Mücadeleye katılmış bir kişi bile yoktur. Yazar bir örnek verebilseydi tanımış olurduk.

S. 26 da: "İstanbul'da önemli sayılabilecek kuruluşlardan biri de İngiliz Muhipler Cemiyeti idi. Bu addan İngilizleri sevenlerin kurduğu bir derneği değil, Lloyd George Hükümeti aracılığı ile İngiliz desteğinin sağlanması ile uğraşanları anlamak gerekir".

S. 27 de: "Amerikan himayesi isteyenlerden bazı aydınlar Wilson Prensipleri Cemiyeti adı ile bir cemiyet de kurmuşlardı".

Birinci parçada yazar İngiliz Muhibleri Cemiyetini kuranların İngiliz desteği sağlamağa uğraştıklarını, ikinci parçada ise Wilson Prensipleri Cemiyetini kuranların Amerikan himayesi istediklerini ifade ediyor. Oysa durum bunun tam tersidir. Yani birinci cemiyeti kuranlar himaye peşindedir; ikinciyi kuranlar destek sağlamağa çalışırlar.

Bu iki örgütü, özellikle de İngiliz Muhibleri Cemiyetini yararlı cemiyetler arasında ele alan yazarın himaye ve manda kavramları üzerinde kafa yormaması, himaye ile destek sözcüklerinin çok farklı anlamlara geldiklerini düşünmemiş olması doğal karşılanabilir...

S. 31 de: “Mustafa Kemal, 12 Haziran’da artık İstanbul’a dönmediğinden Hükümetle ilişkilerinin kesileceğini tahmin etmiş olmalıdır ki, artık üniforma sahibi olmadığını, millet adamı olduğunu belirtmiş. . .”.

Mustafa Kemal askerlikten 7/8 Temmuz 1919 da istifa etmiş ve üniformasını çıkarması da bundan sonra söz konusu olmuştur. 12 Haziran’da böyle bir ifade kullanması olasılık dışıdır.

S. 67 de: “28 Ocak 1920 de, Edirne Mebusu Şeref Bey tarafından hazırlanmış ve 17 Şubat’da meclisce kabul edilmiş olan bu belge ulusal sınırları belirleyen bir antdır”.

Burada Mîsâk-ı Millî’den söz edilmektedir. Yazar belgenin 28 Ocak 1920 de Edirne Mebusu Şeref Bey’ce hazırlanmış bulunduğunu söylüyor!.. Böyle bir ifadenin yazılı kaynaklardan aktarılmış olması düşünülemez. Çünkü böyle bir yanlış hiçbir yerde şimdiye dek göze çarpmadan kalamazdı. Edirne Milletvekili Şeref Bey belki Mîsâk-ı Millî’nin mecliste benimsenen metnine son şeklini veren özel komisyonda çalışmıştır. Belgeyi 17 Şubat tarihli oturumda meclise onaylatmak için öneride bulunan ve alkışlar arasında okuyan da kendisi olmuştur. Ama, onun hazırlanması söz konusu olunca, Şeref Beyden önce anılabilecek başka kişiler vardır. O kişilerin başında da, gerçek bir beyin rolü oynayan Mustafa Kemal bulunur. Mîsâk-ı Millî adıyla anılan metnin taslağı, Erzurum ve Sivas Kongresi Bildirilerine uygun olarak 1920 yılının ilk günlerinde Ankara’da Mustafa Kemal’ce kaleme alınmış ve Meclis-i Mebusanda onaylanması için Temsil Heyetinden olan milletvekillerine verilerek İstanbul’a gönderilmiştir. Mîsâk-ı Millî bu taslağın geliştirilmesiyle ortaya çıkmıştır.

Bu türden yanlışlara kitabın başka yerlerinde de rastlanabilir. Yanlışların bir bölümü, kullanılan kaynaklardan aktarılmış olabilir. Doğallıkla, böyle durumlar için, yazar başkasının yanlışını yinelemek sorumluluğunu taşımaktadır. Bir de bunun tersi söz konusudur. Yani başkasının doğru yazdığını yanlış aktarmak. Bir örnek daha: S. 216 da: “Bütün kusurlara karşılık, plânlar Türkiye’nin sanayi üretimini 1927 ile 1939 arasında, dünya üretimine göre %14 den %23 e çıkarmasını başarmıştır”.

Bernard Lewis (*Modern Türkiye’nin Doğuşu*, s. 465) den aktarılan bu tümcenin aslını yerinde görelim:

“Yine de, bütün kusurlarına rağmen, planlar Türkiye’nin sınaî üretiminde 1927 ile 1939 arasında, dünya üretiminin %0,14 ünden %0,23 üne çıkan, önemli bir yükselme sağladı”.

Doç. Dr. Yücel Özkaya’nın kitabı için yapılacak her objektif değerlendirmenin verebileceği sonuç, ne yazık ki yukarıda ortaya konandan farklı olamaz. Yukarıda ortaya konan durumdan sonra da, bu yaptığın bilimsel açıdan olumlu ve yeterli olduğu kuşkusuz söylenemez. Ancak, bilimsel açıdan olumlu ve yeterli olmayan bir kitap, mutlaka *olumsuz* ve hele *sakıncalı* demek değildir.

* * *

Bu kitap son zamanlarda gene bir üniversite öğretim üyesi olan bir başka yazarın eleştirisine konu olmuş ve hem olumsuz, hem sakıncalı bulunmuştur. O kadar ki, bu yazar kitabın yayımcısı veya müellifi tarafından derhal piyasadan toplatılması ve yayımının durdurulması gerektiğini söylemiştir. (Doç. Dr. Bilgehan Tekin, *Bir Tarih Kitabının Anatomisi*, *Yeni Çığ*, 1981 Eylül - Ekim, s. 15-22).

Objektif bir değerlendirme sonunda kitaba bilimsel açıdan olumlu not takdir edemeyen bir kişi olarak, bu olumsuz ve sakıncalı iddiası karşısında, aynı kitabı ve yazarını savunmayı gene bilimsel objektifliğin ve insafın gereği sayıyoruz. Çünkü, olumsuz ve sakıncalı iddiasını ortaya atan yazı tam bir subjektiflik, insafsızlık, dahası olumsuzluk ve sakınca örneğidir. Bu yazıyı yazanın amacı bilimsel eleştiri yapmak değil, bir takım ön fikirlerle yola çıkarak, kitapta suç unsuru aramak, yazarını karalamak, kısaca saldırmak ve yıkmaya çalışmaktır.

Doç. Dr. Bilgehan Tekin “Tetkike aldığımız ve muhtevası bakımından Sizlere takdim etmeye çalıştığımız kitap” diye başladığı ve yazarını peşin peşin, “aslı bilim dalı olmasına rağmen... tetkike aldığı ve netice olarak bir eser verip, iddialı şekilde ortaya çıktığı konuyu, ya layığı ile tetkik edememiş... veya bu konuyu bihakkın vakıf olamamış” (alıntıdaki ilginç yazım ve anlatım özellikleri(!) orijinaline uygundur; bu gibi özellikler bundan sonraki alıntılarda da bol bol görülecektir) bulunmakla suçladığı kitabı, “Tarih İnceleme Metot Bakımından”, “Eksiklikler (Türkçe Dil Bilgisi ve Yazma Bilgisi) bakımından”, “Yanlışlar bakımından”, “Yazarın ortaya koyduğu kendine has görüşler bakımından” ele almakta ve kendi deyişle “gerçek bilim adamları” ve “gerçek tarihçiler”den biri(!) gibi “tamamen bitaraf olarak(!)”, tarihi olayların “şahsi görüş ve yorumları taşımayacak kadar hassas ve bir o kadar da seyyal” olduğunu bilerek(!) ve “lüzumsuz ve gerçeğe dayanmadan yapılacak bir yorum”un “olayların saptırılması ve belki de gerçeklerin örtülmesine sebep” olacağını, böyle bir “yol” a ise ancak “totaliter iktidarların arzularına hizmet eden iktidarın görüşlerine uygun tarih hazırlayan, şahsiyetsiz ve değersiz tarihçilerin rağbet” edeceklerine inanarak(!) eleştirmelerine koyulmaktadır.

Eleştirici, “dil bilgisi, yazı bilgisi, vesika (diplomatik) mühür bilgisi, meskukat (meskukat olacak), silsilename ve hüviyet vesikalari bilgisi, arma bilgisi, kronoloji, coğrafya vs.” gibi “tarihi tetkik etmek için, tarihe yardımcı ilimler denebilecek bazı bilgilere sahip olmak lazım” geldiğini söyleyerek, “*Türk İstiklâl Savaşı ve Cumhuriyet Tarihi*” adlı ders kitabı için izlenmiş olması gereken(!) *bilimsel araştırma yöntemini* açıklamakta ve “tetkike aldığı” kitapta bu yöntemin izlenmemiş olduğunu imleyerek, yazarın bilgisizliğini ve methodsuzluğunu kanıtladığını sanmaktadır. Daha sonra dikkatleri yalnız “Sayın yazarın Türk Dilbilgisi ve Yazı Bilgisine hakimiyeti cephesi”ne çektiği görülmektedir. Böylece, “vesika (diplomatik) mühür bilgisi, meskukat, silsilename ve hüviyet vesikalari bilgisi, arma bilgisi, kronoloji, coğrafya v.s.” gibi konulara, “Tarihi İnceleme Metod”unu hakkıyla bilen(!) “gerçek bilim adamı” ve “gerçek tarihçi” olarak, *sözün gelişi* değindiği anlaşılmaktadır.

“İncelemeye aldığı” kitabın “tabiri caiz ise «kanatlanmışçasına» ve «çala kalem» hazırlanmış”, “tashih”, “isim” ve “tarih” hataları ile dolu, “amatörce” bir yaklaşımı gözler önüne sermekte olduğunu, “Türkçe Dilbilgisi ve Yazma Bilgisi eksiklikleri”nin “büyük boyutlarda görülmekte” ve “devrim (bu sözcükle ne demek istendiğini bilmek güç), eksik ve kurallarına uymayan yapılmış cümleler”in “okuyucunun suratına şamar gibi inmekte” bulunduğunu söyleyen eleştirici, gene kendi deyişle “*veciz* (tipik ya da ilginç denmek istense gerek) bir kaç örnekleme yapmak” işine girişmekte ve yukarıda belirtildiği gibi, yazarın gerçekten pek çok olan yazım

yanlıları ve düşük tümceleri arasından, pek te tipik olmayan tümce ve sözcükler seçerek, bunlar aracılığıyla “bay yazarın... hatalarını okuyucuya taktim” etmeye çalışmaktadır. “Türkçe Dil Bilgisi ve Yazı Bilgisi” ile ilgili olarak abartmalı ve ön yargılı eleştirilerini yaparken, Yücel Özkaya ile sürekli alay eden Bilgehan Tekin, eleştirdiği yazarın kötü dilini aratan bir dil kullandığının, kısacık yazısında, nicelik ve nitelik olarak incelediği kitaptaki yazım ve anlatım yanlışlarını gölgede bırakan hatalar işlediğinin ve o kendinden emin eleştirmen tavrına hiç uymayan yazarlık yetersizliğiyle nasıl bir görünüm yarattığının farkında bile olmamaktadır.

Bilgehan Tekin, yöntemle ilgili eleştirileri sırasında “kitabın bütünü içinde, ortaya konan bazı vakalar için kaynak göstermek gerçekten önem arzietmekteyken” yazarın “bilinmeyen sebeplerden” bu işi yapmamış ve yine bilimsel anlayışa ters düşmüş olduğunu söylemekte, sonra da bir dizi örnek vererek söylediğini kanıtlamaya çalışmaktadır.

Duruma biçimsel olarak bakınca, eleştirmen haklı görünmektedir. Çünkü, yukarıda kitabı incelerken belirttiğimiz gibi, dipnot verme yöntemini pek iyi bilmeyen Yücel Özkaya, kimi yerde bir kaç paragraf içinde dağınık olarak verdiği bilginin kaynaklarını göstermek için en sona bir tek not koyduğundan, böyle bir kuşkunun uyanmasına yol açacak bir durum yaratmış olmaktadır. Ancak, kitabın ilgili olduğu konuyu iyi bilen bir okuyucu için, birkaç gazete ile pek spesifik durumlarda, genellikle birer kez kullanılmış olan kimi kitap ve makaleler bir yana, sınırlı denebilecek bir kaynakçaya dayanılarak yapılmış bu çalışmada, notlar düzensiz olsa bile, hangi bilginin nereden alındığını anlamak — eğer iyi niyet varsa — hiç de güç değildir.

Eleştirmenin, kaynağı gösterilmediğini öne sürdüğü parçalardan, Vahidettin’in tahta çıktığında Şeyhülislâm Musa Kâzım Efendi’ye söylediği bildirilen “- Ben bu makam için hazırlanmadım. Şaşmış bir haldeyim, bana dua ediniz...” sözü ve gene aynı padişahın Mondros Birakışmasıyla ilgili olarak İzzet Paşa’ya söylediği rivayet edilen “- Bu şartlar çok ağır olmasına rağmen kabul edelim. Öyle tahmin ederim ki, İngilizlerin doğuda asırlarca devam eden dostluğu ve lütufkâr siyaseti değişmeyecektir. Biz onların müsamahasını daha sonra elde ederiz.” sözleri 3 numaralı dipnotta gösterilen Gotthard Jeaschke’nin *Kurtuluş Savaşı İle İlgili İngiliz Belgeleri* adlı kitabından (s. 1-2) alınmıştır. (Dikkatsiz yazar sayfa numaralarını yanlışlıkla 3-4 olarak göstermiştir). Çerkez Ethem olayı ile ilgili parçalardan birincisi 196 numaralı notta gösterilen Selâhattin Tansel ve Mahmut Goloğlu’na ait kitaplardan, ikincisi ise 200 numaralı notta işaret edilen Sabahattin Selek’in *Anadolu İhtilâli* adlı yapıtından (s. 369-370) aktarılmıştır.

Yücel Özkaya’nın dikkatsiz bir araştırmacı ve yazar olduğu şüphe götürmez bir gerçektir. Nasıl ki, dip not koyarken, okuyucular arasında ön yargılı olmasa bile, fazlaca titiz kimselerin bulunabileceğini hesaplamadan kendini güç durumda bırakacak bir umursamazlıkla hareket edebilmektedir. Ancak, eleştirici hem dikkatsiz hem bilgisizdir; hem de saldırganlıkta bulunmaktadır. Saldırganlığının nedeni görünüme göre ilk iki parçada Vahidettin’e kişiliğini ve tutumunu açıklar nitelikte sözler söyletirilmiş olmasıdır, ki bu duruma dayanmadığı belli olan eleştirmen böylece nasıl bir duygusallık içinde bulunduğunu ortaya koymaktadır.

Eleştirici duygusal davranmakta olduğunu “Yanlıklar Bakımından” başlıklı bölümde, “bir tarih kitabında bulunmayacak ve bağışlanması mümkün olmayacak yanlıklar”dan birini göstermek için aktardığı bir başka parçayla ilgili olarak, bir kez daha belli etmektedir. Kitabın 7. sayfasında yazar, Osmanlı İmparatorluğunun Birinci Dünya Savaşından önce içinde bulunduğu durumu anlatmak amacıyla verdiği düzensiz ve yetersiz bilgi arasında şunları söylemektedir:

“Esasen, 1914 e kadar olan tarihlerde, 1683 den bu yana gelişen ve Abdülhamit II. zamanında olan savaşlar ve hatta savaşın olmadığı tarihlerde bile, Osmanlı ülkesinin toprakları bir bir elden çıkmaktaydı.”

Yazar, burada çok kötü olan anlatımıyla, bir tarihsel gerçeği dile getirmeye çalışmıştır. Eleştirmen ise, bu parçanın Abdülhamit’den başlayan bölümünü alarak, Osmanlı İmparatorluğunun Abdülhamit zamanında hangi devletlerle savaşmış olduğunu sormakta ve verilen bu bilgileri belgeleyecek kaynakların belirlenmesini istemektedir. Yani, her iş bırakılacak, eleştiriciye, 1877-1878 Osmanlı - Rus Savaşı ve bu savaşın ardından Romanya, Sırbistan, Karadağ gibi devletlerin bağımsızlık, Bulgaristan’ın özerklik kazanmak suretiyle Osmanlı devletinden koptuğu, Bosna-Hersek’in Avusturya - Macaristan İmparatorluğu denetimine bırakıldığı, Kars, Ardahan ve Batum’un Rusya’ya verildiği, Kıbrıs’ın İngiliz üssü olduğu, Yunanistan’a bile toprak terkedildiği, daha sonra Tunus’a Fransa’nın, Mısır’a İngiltere’nin yerleştiği, Bulgaristan’ın Şarki Rumeli Eyaletiyle birleşerek bağımsız olduğu, Avusturya’nın Bosna - Hersek’i ilhak ettiği belgeleriyle kanıtlanacak!...

Gerçekte eleştirici, yukarıda sıralanan olayları bilmeyecek kadar bilgisiz olamaz. Görünüşe göre, kendisi bunları bilmekle birlikte, olayların sorumluluğunu Abdülhamit’in taşımadığını savunanların anlayışındadır ve eleştirisi de, gerçekten çok duyguya dayanan bu anlayıştan kaynaklanmaktadır.

Bundan sonra, eleştiricinin duyguları davranışlarını öylesine etkiler duruma gelmektedir ki, artık okuduğunu bile olduğundan başka türlü görmekte ve anlamaktadır.

Yazar kitabın 1. sayfasının sonunda “Savaşın Sonra Osmanlı İmparatorluğu” başlığı altında, imparatorluğun durumunu maddeler halinde özetlerken 3. maddede şunları yazmaktadır:

“Ermeni göçü sorununun da önemli zararları olmuştur. Milletlerini, ona hiçbir gerçek çıkar temin etmeden itilâf devletlerine satmış olan birtakım komiteciler kuru vaatlerle aldattıkları milletdaşlarını Kafkas Cephesinde vuruşan Türk ordularının arkasında ve daha gerilerde isyan ettirmiş, Osmanlı ordusundan kaçan silâhlı Ermeni askerleri ve çeteleri doğu vilâyetlerinde Türklüğü yok etmeye kalkışmışlardı.”

Tümüyle Ermenilerin sözkonusu edildiği bu parçayı okurken eleştiricinin gözleri, nedense “Milletlerini, ona hiçbir çıkar temin etmeden itilâf devletlerine satmış olan birtakım komiteciler...” ibaresinden başkasını görmemiştir. Altını ve üstünü budayarak aldığı bu sözlerde, “Ermeni komitecilerinin” değil, “İttihatçıların” yerildiği anlamını çıkararak eleştirici, gerçekten bağışlanmaz bir duygusallığın sonucu olan kendi yanlış anlamlandırmasına dayanarak, kitabın yazarına karşı çok şiddetli bir saldırıya geçip, onu Talat, Enver, Cemal Paşa gibi milliyetçi kişileri vatan haini ve milletlerini satan kimseler olarak nitelemekle suçlamıştır.

Öyle ki, haklılığından emin olarak, yazarın “bu noktada çok büyük hata içerisinde” olduğunu “ve buna göre, bu konudaki fikirlerini tezelden yenileme mecburiyetinde” bulunduğunu söylerken, bu bilim adamı, asıl içinden çıkılmaz hatayı kendisinin yaptığının ve tezelden toparlanması gerekenin kendisi olduğunun farkına bile varamamıştır; suçlamalarını aynı hızla sürdürmüştür.

Eleştiriciye göre, yazar, Birinci Dünya Savaşında Osmanlı ordularının sadece savaşın başlangıcında başarılar kazanmış olduğunu söylemekle (s. 2) “dahi büyük bir hata” yapmış olmaktadır. “Güney’de İngiliz Generali Tawsend (Tawnshend olacak)’in ordusu ile esir edilişi (Mayıs 1916)” ve “Kafkaslar’da kurulu ve kuvvetli Kafkas Ordusu”nun “başarılı savaşları... unutulabilir mi?” (!). Öyle ya, Mondros Birakışması yapıldığında “dipdiri ve hâlâ ileri harekât halinde” “bir Kafkas Ordusu” bulunmaktaydı. Bu ordu işgal ettiği Bakû’yu 17 Kasım 1918 de, Tebriz’i birgün sonra boşaltmış, Dağıstan ve Azerbaycan’dan çekilmesi 1919 Ocak ayına kadar devam etmişti...

Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Devletinin askeri alanda sağlayabildiği somut başarılar gerçekten, dört yıllık savaşın ilk iki yılı içinde kazanılmış olan başarılardır ve sayıları da fazla değildir. Bunların başında kuşkusuz, sonuçları bakımından, yalnız Osmanlı Devleti için değil, tüm dünya için büyük bir önem taşıyan Çanakkale savunması (1915) yer alır. Irak cephesinde Basra Körfezinden çıkarma yapıp Bağdat’ı ele geçirmeye çalışan İngilizlerin, bir süre için durdurulmasını sağlayan Kütül-Amâre (eleştirici bunu Kut-ül âmare şeklinde yazıyor) savunması, Çanakkale ile kıyaslanamazsa da, bir başarıdır. Söz konusu edilebilecek üçüncü askeri başarı, Kafkas Cephesinde II. Ordunun, Bitlis ve Muş’u kurtarmak suretiyle somut bir sonuca ulaşmış olan 1916 Ağustos harekâtıdır. Bu üç başarının birincisinde ve üçüncüsünde Mustafa Kemal Paşa başlıca rolü oynamış, ikincisinde Enver Paşa’nın amcası Halil Paşa’nın hizmeti söz konusu olmuştur. Savaşın başlamasından sonraki ilk iki yıllık dönemde, bu başarılar karşılık, Sarıkamış felâketi (1914-1915 kışı), Kanal harekâtı fiyaskosu (1915 Ocak), Doğu Anadolu’nun Erzincan’a kadar Rus işgaline uğraması (1916 Ocak - Temmuz) gibi başarısızlıklar ve olumsuz gelişmeler de söz konusu olmuştur. 1916 dan, daha doğrusu İngilizlerin Bağdat’a girdiği 1917 Mart’ından sonra, Kafkas Cephesi dışındaki cephelerde, gerçekten savaşın son aylarındaki genel düşman saldırılarına değin, fazla bir hareket olmamış ve başarı ya da başarısızlık denecek önemli bir olay cereyan etmemiştir.

Kafkas Cephesinde Osmanlı ordusu 1918 yılı başlarına dek Trabzon, Erzincan, Van illerinin batısındaki bir çizginin gerisinde bulunurken bu tarihten başlayarak, hızla doğuya doğru ilerleme, savaştan önceki sınırın ötesine geçme, Kars, Ardahan ve Batum’u ele geçirme, hatta tüm Ermenistan’ı aşarak Azerbaycan’a girme ve Hazar Denizi kıyılarına kadar ulaşma olanağı bulmuştur. Öyle ki, savaş sona ererken, Derbend’i tutarak Bakû’da kesin kontrol kuran ve Dağıstan’a yayılan Osmanlı birlikleri, Anadolu’yu Türkistan’a bağlayan Kafkas köprüsünün tek egemeni görüntüsünü veren bir duruma kavuşmuşlardır. Bu birlikler dört yıldır savaşan ve tükenen Osmanlı ordusunun ayakta kalan ve en işe yarar durumda olan birliklerini oluşturmaktadırlar. Bunlara bir buyruk daha verilse, Hazar’ı aşip Türkistan’a geçerler mi, geçerlerdi... Çünkü, 1918 yılı Sonbaharına kadar, bütün bu yerlerde, deyim yerindeyse, meydan boş kalmıştı. Kasım ihtilâli ile Rusya’da yöne-

timi Bolşeviklerin ele alması üzerine, Rus ordularının tüm cephelerden olduğu gibi, Kafkas cephesinden de çekilmesi böyle beklenmedik bir durum yaratmıştı. Gerçi Ruslar çekilirken, işgal ettikleri yerleri Ermenilere bırakmayı denemişlerdi; ama düzenli Türk askeri karşısında Ermeni birlikleri birşey yapamazlardı. Turancı Enver Paşa'da düşlerinin gerçekleşmekte olduğu sanısının doğmasına yol açan bu durum, savaş sona ererken—eleştirici gibi kişileri hâlâ gururlandıran ve heyecanlandıran—görkemli bir görüntünün ortaya çıkmasına neden olmuştur. 1918 Eylül'ünden itibaren, İngilizlerce Suriye ve Irak cephelerinde başlatılan ve hızla gelişen genel saldırı, doğrudan doğruya Anadolu'yu tehdit eder duruma geldiği sırada Turan özelemleriyle Kafkasya'da bulundurulmuş Türk ordusu, verilen görevi(!) elbette şerefle yerine getirmiştir. Ama bu hizmet, ne yazık ki başarı sözcüğüyle nitelenecek bir sonuç getirmemiş, özü serüven olan girişim gibi boşa gitmiştir. Mondros Bırakışmasına konan birkaç satır (11. madde) tüm bu çabaların ve o görkemli görüntünün, peri masallarının sisler arasında yok olan şatosu gibi yok olup gitmesi için yetmiş te artmıştır...

Eleştirici bundan sonra, yazarı Karakol Cemiyetini “Zararlı Cemiyetler” arasında göstermesi dolayısıyla, uzun uzun hırpalamaktadır.

Karakol Cemiyeti'ne zararlı cemiyetler içinde yer verilmesinin yanlış olduğunu yukarıda biz de söyledik. Ancak, eleştirici, bunu yazarın “Tarihciliğine gölge düşürmüş” olan “büyük bir hata” olarak niteliyor ve kendisinin de buna benzer hatalar yapabilecek bir bilgi düzeyinde bulunduğunu hiç hesaba katmıyor. Örneğin, İttihat ve Terakki Fırkası'nın feshinden sonra, tıpkı Karakol Cemiyeti gibi, söz konusu partinin bir kısım üyelerince kurulan “Teceddüt Fırkası”nı zararlı cemiyetler arasında göstermek...

Eleştiricinin yazara kızgınlığı, yazının sonunda en yüksek bir düzeye ulaşmış görünmektedir. Bu kızgınlık, Atatürk ilkelerinden birini, yazarın eleştiricinin hiç hoşlanmadığı bir üslûpta tanımlamaya kalkışmış olmasından ileri gelmektedir.

Bilgehan Tekin, daha işin başında “Altı ilke” başlığına takılıyor. “Bir defa, herşeyden önce” diyor, yazar “Dokuz Umde'yi tetkikle işe başlamalıydı”. Ve ekliyor: “Bunun ötesinde, kaldırılan diğer «Üç Umde» nin neler olduğu ve neden kaldırıldığı konusunda ortaya bilgiler de koymalı ve «İddial» kitabında bir açığı da böylece kapatmalıydı.”

“Dokuz Umde”, Atatürk'ün, “Halk Fırkası” adlı bir parti kurmayı açıkladık-tan sonra, İkinci T. B. M. M. için yapılacak seçim çalışmaları sırasında hazırlayıp yayınlattığı (8 Nisan 1923) programa verilen addır. Atatürk ilkeleri de denen ve “Cumhuriyetçilik, Milliyetçilik, Halkçılık, Devletçilik, Laiklik, İnkılâpçılık”tan oluşan “Altı İlke” ile “Dokuz Umde”nin ilgisi yoktur. Eleştirici bu denli basit bir bilgidен yoksun olduğunun farkında değildir. — “Dokuz Umde”den hiç haberdar olmayan — yazardan “Altı İlke”den arta kalan “üç ilke”nin hesabını sorarken ve ille “Dokuz Umde”yi incelemesini isterken, kendisinin de gerçekte “Dokuz Umde”yi yalnız ad olarak bildiği anlaşılan bu kişi, acaba ne kastetmeye uğraşmaktadır?..

Eleştirici, yazarın “Altı ilke”den sonuncusu olan “İnkılâpçılık”ı tanımlamak için yazdığı satırları okuyunca artık hükmünü vermektedir. Ona göre “yazarın fikir yapısı ve çabaları üzerinde ciddi tereddütler yaratan” sözlerdir bunlar. “Esa-

sında bu sözler; her şey bir yana, kitaba kara bir çarşaf giydirir ve yaftayı boynuna asarak darağacına çıkartırdı.”

Çünkü yazar “İnkılâpçılık” tanımını yaparken şöyle yazmış:

“İnkılâpçılık, İslahatçı atılımlarla, yarım tedbirlerle, durumu idare etmek doğru olmazdı. Sürekli yıkılıp (yıkıp olacak), devirmekle iş görülebilirdi. İnkılâpçılık da aynı amacı güder...”

Gerçi kitapta bu satırların devamı vardır ama, yazar, önyargısını ortaya koyabilmek için bu kadarını yeterli bulmuş.

Parça şöyle sürüyor:

“Hatır gözetmeden, sınıfların çıkarına bakmadan, başkalarının ancak yüz yılda elde ettikleri ilerlemeyi bir sene içinde başararak, kaybedilen zamanı kazanmayı amaçlar. İnkılâpların süratle yapılması ve uygulanması gereklidir. İşte; Kemalist devirde Hilâfetin kaldırılması, Harf devrimi, Cumhuriyetin ilânı ve başkaları böyle yapılmıştır.”

Öncelikle şunu belirtmek gerekir: Tüm kitap boyunca, bilimsel düzeyde olması bir yana, düşünce ürünü denebilecek doğru dürüst bir kişisel değerlendirme yaptığı görülmeyen, en basit açıklamaları bile kullandığı kitaplardan aktarıp duran bir yazarın böyle bir tanımı yapabildiğini düşünmek, iyimserlik olur. Eleştirici, kendi bilgi ve yeterlik düzeyi de yazardan farklı olmadığı için, olmayacak yerde ilk kez böyle bir davranışta bulunmakta ve bunun sonucu olarak da, “yazarın fikir yapısı ve çabaları üzerinde ciddi tereddütler”e düşmektedir. Doğrusunu söylemek gerekirse, yazar “Altı İlke”nin ilk beşi için olduğu gibi, sonuncusu olan “İnkılâpçılık” için de, kendinin olmayan, aktarma bir tanım vermiştir. Eleştirici ise, bu durumu anlamayarak, verilen tanım dolayısıyla, baştan beri sürdürdüğü suçlamasını doruğa ulaştırmak için bir vesile bulduğunu sanmıştır.

Biz bu noktada, en azından düşünülerek yapıldığı belli olan tanımın, Atatürk’ün “İnkılâpçılık” ilkesine uygun düşüp düşmediği, dolayısıyla, bu tanımı kitabına yazanın ya da yazanı eleştirenin haklı olup olmadığı konusunda girmeden, kötü bir özet biçiminde aktarılan paragrafın aslını kaynağından vermekle yetineceğiz.

“Fihakika, Kemalizm, islahatçı hamlelerde yarım tedbirle, idarei maslahat usulüne asla cevaz vermez, daima yıkıp devirmek suretiyle iş görür; nitekim, inkılâb kelimesinin etimolojik manası da bunu ifade etmektedir. Bir an’aneyi, ömrünü itmam etmiş sosyal bir müesseseyi ortadan kaldırmak istediği zaman, Kemalizm, hatır gözetmeği, menfaati mevzuu bahsolan filân veya falan unsurun, filân veya falan sınıfın güceneceğini aklına getirmez. Fihakika, başkalarının ancak bir asırda elde ettikleri terakkiyi bir sene içinde başararak kaybedilen zamanı telâfiye mecbur olunca başka türlü harekete imkân yoktur.” (Tekin Alp, *Kemalizm*, İstanbul, 1936, s. 338-339).

Sanırım eleştirici yazarı kitabında yaptığı İnkılâpçılık tanımı dolayısıyla ağır şekilde suçlarken, açıkca söylememekle birlikte, onun ihtilâlcı, yıkıcı sol fikirlere sahip birisi olduğunu anlatmak istemekteydi. Yazar, bu tanımı, Tekin Alp’in kitabındaki bir paragraftan aktardığına göre, ihtilâlcı, yıkıcı sol fikirlerin kaynağının gerçekte Tekin Alp adlı yazar olması gerekmez mi?..

Eleştirici, öğrenirse belki inanmayabilir, ama Tekin Alp ihtilâlcı sol fikirleriyle değil, Türkçülüğü ve Turancılığıyla tanınmış bir yazardır. Gerçek adı Moise Cohen

olan Yahudi asıllı yazar Türkçü - Turancı çalışmalarında Ziya Gökalp'e yardımcı olmuş, 1912 de "*Türkler Bir Milli Ruh Arıyorlar*", 1914 de "*Turkisme et panturkisme*" adlı kitaplar ve Birinci Dünya Savaşı yıllarında *Yeni Mecmua*'da, himaye edilmiş burjuvazi görüşünü temel alan "Tesanütçülük" kuramıyla ilgili iktisadî yazılar yayınlamıştır. Turancılık düşü, Dünya Savaşı sonunda Osmanlı İmparatorluğunun tarihe gömülmesiyle birlikte sönünce, Atatürk'ün önderlik ettiği Ulusal Kurtuluş Savaşı içinde yer almış olan İttihatçıların bir bölümü, içlerinde saklamak zorunda kaldıkları özlemlerini tutkuyla korurken, bir bölümü, eski duygu ve düşüncelerini yeni koşulların süzgecinden geçirme gerçekçiliğini gösterebilmiş, Cumhuriyet Türkiye'siyle Atatürk milliyetçiliğinde doyum arama yolunu seçmişlerdir. İttihatçıların çevresindeki Yahudilerden biri olan Tekin Alp de bu yolu tutanlardandır. *Kemalizm* adlı yapıtında, vaktiyle Turancılık adına kullandığı kalemini, Atatürk Türkiyesini tanıtmak ve Atatürk ideolojisini anlatmak için kullanmıştır. Kitap okunurken, yazarın eski fikirlerinden kalma izlerin tümüyle yok olmadığı farkedilir. Yapıtın başında, İttihat - Terakki iktidarı sırasında Türkçülük çalışmalarına bilimsel araştırmalarıyla katılmış ve böyle ün kazanmış bir kişi olan Fuat Köprülü'nün bir önsözünün bulunduğunu söylersek, durum daha bir açıklıkla anlaşılmış olur.

Görüldüğü üzere, "İnkılâpçılık" ilkesinin tanımıyla ilgili suçlamasında da, Bilgehan Tekin pek sağlam bir zemine basmamaktadır. Doğruyu söylemek gerekirse, eleştirici, bağnazca bir fikir yapısından kaynaklanan önyargılı tutumuyla, Yücel Özkaya'nın zayıf ve niteliksiz yapıtını ele almış, yazarı hırpalamak istemiş, hatta yere sermeye çalışmış, ama, tutkusunu besleyebilecek asgari bilgilerden bile yoksun olduğu için, başaramamış, yenik duruma kendisi düşmüştür. Bundan dolayı, yazısının sonunda "Hatalar, eksiklikler ve yanlış görüşler ile dolu olan bu kitap, yayımcısı ve müellifi tarafından derhal piyasadan toplatılmalı ve yayımı durdurulmalıdır" ... yönergesini verirken, eleştirici pek etkileyici ve inandırıcı olamamaktadır. . .

* * *

Doç. Dr. Yücel Özkaya, yukarıdaki incelememizle ortaya çıkan somut sonuçlardan da görülmüş olduğu gibi, birçok bakımdan kusurlu bir kitap hazırlamış ve Atatürk Yılında yayınlama olanağı bulduğu bu kitabı, üstelik Atatürk'e armağan etmiştir. Kitap iyi olmayan bir dille ve bozuk bir anlatımla yazılmıştır. Sayısız yazım, basım ve bilgi yanlışlıklarıyla yayımlanmıştır. Düzenli bir plândan ve bilimsel çalışmalarda izlenmesi ve uygulanması gereken en basit kurallardan yoksundur. Bu yüzden Türk Devrimini sistematik biçimde anlatmak bir yana, konunun kapsamı içine girebilecek olayları doğru düzgün aktaran bir bilgi paketi olmaktan bile uzak kalmıştır. Yazar, bibliyografya listesinde ve notlarda verdiği kaynakların ve etüdlerin pek çoğunu başından sonuna kadar ve sindirerek okumadığından ve hem zengin, hem çeşitli literatür kullandığı izlenimini vermek için, her birinden ayrı ayrı konularda, bir pasajı, bir paragrafı, bir ya da birkaç tümceyi, altına üstüne bakmak gereği bile duymayarak, olduğu gibi aktarmakla yetindiğinden, ortaya, birbiriyle tutarsız birtakım başlıklar, alt başlıklar, pasajlar, paragraflar, hatta tümcelerden oluşan, parçalı bohça görüntüsünde bir kitap çıkmıştır.

Durum bu iken, Türk Devriminin gerçek niteliği ve boyutlarıyla kavranmış ve anlatılmış olması beklenemezdi. Nitekim, kitaba, konuyu özümsemiş bir yazarın

tutarlı yaklaşımı yerine, beceriksiz bir vakanüvis biçimselliğinin eğemen olmuş bulunması ve Türk Devrimi ile ilgili olarak “devrim” ya da “inkılâp” kavramından — Altı İlkenin sonuncusunun tanımlanması için, başka bir kitaptan aktarıldığı görülen paragraf dışında — hiçbir yerde söz edilmemesi bunun açık kanıtıdır.

İyi olmadığına kuşku bulunmayan bu kitap Türk Devrim Tarihi ders kitabı olarak hazırlandığına göre, dersi ondan izleyecek olan öğrenciler konuyu yeterli ve doğru öğrenmeyecekler demektir. Bu da hoş bir durum değildir... Ancak, bu yargıya varılırken, kafada bir parça insafli davranılması gerektiğini anımsatan bir soru işareti belirmektedir: Acaba, aynı konuda yazılmış olup, çeşitli fakültelerde ve yüksek okullarda öğrencilere salık verilen, hatta kimi yerlerde tek kitap olarak doğrudan doğruya izlenen öteki kitapların hepsi iyi midir? Ne yazık ki bu sorunun yanıtı olumsuzdur. Yani, söz konusu kitaplar arasında iyi olarak nitelenebilecekler azdır. Bu demektir ki, Türk Devrim Tarihi gibi çok önemli bir konu, yıllardır çoğunlukla iyi olmayan kitaplardan okutulmuştur. Ayrıca bir de, dersi veren öğretim üyelerinin çoğunluğunun konunun uzmanı olmayışları gerçeği vardır. Bu durum, Yücel Özkaya'nın gerek kitabı, gerek konunun öğreticisi olarak sahip bulunduğu koşullar bakımından, hiç te sevinilmemesi gereken bir ortam oluşturmuş oluyor. Çünkü, Yücel Özkaya, eleştiricinin sandığı gibi, “asli” çalışma alanı Türk Devrim Tarihi olmadığı halde, —yeterli sayıda uzmanı bulunmayan— bu dersi uzun yıllar okutmuş öğretim üyelerinden biridir. Kitabı ise, zaten var olan niteliksiz ve yetersiz benzerleri arasına katılmış, yeni bir kitaptır...

Yinelemek gerekirse: Bu kitap, iyi olmayan bir kitaptır; ancak, eleştiricinin söylemek istediği anlamda sakırcalı değildir...

1981 YILININ İLK YARISINDA KİTAPLIĞIMIZA GELEN KİTAP VE DERGİLER

A. KİTAPLAR

- ADALI, OYA: *Türkiye Türkçesinde biçimbirimler*. Ankara 1979 Ankara Üniversitesi Basımevi. 117 s. = TDK Yay: 459. 8° (A. IV/5209).
- AHMET CEMAL PAŞA: *Erinnerungen eines Türkischen Staatsmannes*. München 1922 Drei Masken Verlag. 391 s. 1 hr. 8° (A. IV/4627).
- AKALIN, L. SAMİ: *Dede Korkut kitabının folklor bakımından değerlendirilmesi*. İstanbul 1969 Yenilik Basımevi. 29 s. 8° (A. IV/4497).
- AKARCA, AŞKIDİL: *Çanakale'de yeni bir çanak çömlek merkezi*. VIII. Türk Tarih Kongresi (1976)'dan ayrı bs. S. 500-506 6 pl. 8° (A. IV/4698).
- AKIŞEV, K. A: *Kurgan İssık. Issyk Mound. The Art of Saka in Kazakistan*. Moskva 1978 "İskustvo". 130 s. 4° (B/8608).
- AKKAYA, DR. M. ŞÜKRÜ: *Dil düzelmesi üzerine düşünceler*. İstanbul 1941 Sertel Matbaası. 24 s. 8° (A. IV/4933).
- AKOK, MAHMUT: *Alacahöyük'te son dönem arkeolojik çalışmalarla açıklığa kavuşturulan yapı tekniği ve mimari gerçekler*. VIII. Türk Tarih Kongresi'nden ayrı bs. S. 107-113 Pl. 63-74 8° (A. IV/5110).
- AKSOY, ÖMER ASIM: *Hasan Avni ve Nazm-ül-cevahir*. Gaziantep 1959 Cihan Matbaası. 30 s. = Gaziantep Kültür Derneği Kitap ve Buroşür Yayınları.: 12. 8° (A. IV/4499).
- AKŞİT, İLHAN: *Batı Anadolu Uygarlığı. Türkiye'nin Tarih Hazinesi. Fotoğraflar: Ersin Alok - Şemsi Güner*. İstanbul 1980 Fatih Yayınevi Matbaası. 224 s. 36 pl. 4° (B/8628).
- AKŞİT, İLHAN: *The palaces of Topkapı and Dolmabahçe*. İstanbul Fatih Yayınevi Matbaası. 62 s. 16 pl. 8° (A. IV/4651).
- AKŞİT, İLHAN: *Topkapı ve Dolmabahçe Sarayları*. İstanbul Fatih Yayınevi Matbaası. 70 s. 16 pl. 8° (A. IV/5158).
- ALEXANDER, ROBERT L: *The Architecture of Maximilian Godefroy*. London 1974 The Johns Hopkins University Press. XVII + 246 s. 8° (A. IV/4901).
- ALIEV, F. M: *Missiya poslannika russkogo gosudarstva A. P. Volynskogo v Azerbaydjane* (1716-1718 gg.) Baku 1979 İzd-vo "Elm". 122 s. 8° (A. IV/5149).
- ALİYEV, V: *Gedim Nahçvan*. Bakı 1979 "Elm" neşriyatı. 76 s. 8° (A. IV/5150).
- ALKİM, HANDAN: *Gedikli (Karahüyük) çanak-çömleğine toplu bir bakış*. VIII. Türk Tarih Kongresi'nden ayrı bs. S. 135-142 Pl. 85-96 8° (A. IV/5096).
- ALKİM, U. BAHADIR: *İkiztepe kazısı, ilk sonuçlar*. VIII. Türk Tarih Kongresi'nden ayrı bs. S. 151-157 Pl. 99-119 8° (A. IV/5108).
- ALP, GÜRBÜZ: *Konya çevre araştırmaları* 1970. VIII. Türk Tarih Kongresi'nden ayrı bs. S. 537-538 Pl. 325-330 8° (A. IV/5112).

- Amerinds and their paleoenvironments in Northeastern North America. Yay. : Walter S. Newman - Bert Salwen. New York 1977 New York Academy of Sciences. 570 s. = Annals of the New York Academy of Sciences Vol. 288. 8° (A. IV/4492).*
- ANABOLU, PROF. DR. MÜKERREM (USMAN): *Afyonkarahisar Müzesi'ndeki ilginç kabartma. VIII. Türk Tarih Kongresi'nden ayrı bs. S. 411-414 pl. 223. 8° (A. IV/5111).*
- ANABOLU, PROF. DR. MÜKERREM (USMAN): *Dr. Nezih Fıratlı. E. Ü. Sosyal Bilimler Fakültesi I, 1 (1980)'den ayrı bs. 245 s. 1 foto. 8° (A. IV/5225).*
- ANABOLU, PROF. DR. MÜKERREM (USMAN): *Eskiçağ Anadolu'sunda "Sütunlu Caddeler". E. Ü. Sosyal Bilimler Fakültesi I, 1 (1980)'den ayrı bs. S. 13-25 8° (A. IV/5224).*
- AND, METİN: *A Pictorial History of Turkish Dancing. From folk dancing to whirling dervishes-belly dancing to ballet. Ankara 1976 Doğu Matbaası. 182. s. 4° (B/8593).*
- Aprilskoto vstanie i iztočnata kriza 1875-1878. Sofiya 1977 İzd-vo na Bilgarskata Akademiya na Naukite. 196 s. = Poreditsa 'Balkani'. No: 4. 8° (A. IV/4536).*
- Les Archives de l'état de Roumanie. Bucarest 1959 Direction Generale des Archives de l'état de la Republique Socialiste de Roumanie. 12 s. 19 pl. 8° (A. IV/5062).*
- AREN, MUNİSE: *Türk Toplumunda Kadın Bibliyografyası. Geniş. 2. bs. Ankara 1980 Türk Sosyal Bilimler Derneği. III + 153 s. 8° (A. IV/4643).*
- ARPAD, BURHAN: *Son Perde veya "Komik-i Şehir", Komik Naşit Bey'in hikayesi. İstanbul Bahar Matbaası. 76 s. 8° (A. IV/4501).*
- ARPÁD, MARKÓ: *II. Rákóczi Ferenc 1676-1735. Budapest 1935 Kiadja a Magyar Szemle Tarsasag. 79 s. 8° (A. IV/4719).*
- ARSEBÜK, GÜVEN: *Altınova'da (Elazığ) koyu yüzlü açkılı ve karaz türü çanak çömlek arasındaki ilişkiler. VIII. Türk Tarih Kongresi'nden ayrı bs. S. 81-92 Pl. 45-52 8° (A. IV/5117).*
- ARTUK, İBRAHİM: *Osmanlılarda veraset-i saltanat ve bununla ilgili sikkeler. Tarih Dergisi XXXII (1979)'dan ayrı bs. S. 255-280 1 pl. 8° (A. IV/5252).*
- ASGARİ, NUŞİN: *Anadolu'da antik mermer ocakları. VIII. Türk Tarih Kongresi'nden ayrı bs. S. 451-456 pl. 249 8° (A. IV/5113).*
- ASHMARİN, NİKOLAJ IVANOVİC: *Thesaurus Linguae Tschwaschorum. 4 Cilt. Bloomington (Kazan 1928/29 bs. tekrar bs.). Indiana University. = Indiana University Publications Uralic and Altaic Series Vol.: 70. 8° (A. IV/5081).*
- Asine II. Results of the Excavations East of the Acropolis 1970-1974. Stockholm 1976 Paul Aströms Förlag. 4° (B/7700).*
- ATADEMİR, PROF. HAMDİ RAGİP: *İlim ve Muhit. Konya 1959 Yeni Konya Gazetesi Yayını. 32 s. 8° (A. IV/4711).*
- ATANASOV, V: *Sistematika na Bilgarskite narodni muzikalni instrumenti. Sofiya 1977 İzd-vo na Bilgarskata Akademiya na Naukite. 184 s. 8° (A. IV/4551).*
- ATAR, DR. FAHREDDİN: *İslâm Adliye Teşkilatı. Ortaya çıkışı ve işleyişi. Ankara 1979 Gaye Matbaası. VI + 246 s. = Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları No.: 184 8° (A. IV/4984).*
- Atatürk döneminin ekonomik ve toplumsal tarihiyle ilgili sorunlar sempozyumu. 14-16 Ocak 1977 İstanbul. İstanbul 1977 İstanbul Yüksck İktisat ve Ticaret Mektebi Mezunlar Derneği Yay. 420 s. 8° (A. IV/2408).*
- ATEŞ, TOKTAMIŞ: *Kemalizmin özü "Görüşler, düşünceler". İstanbul 1980 Der Yayınları. 157 s. 8° (A. IV/5354).*

- Aufklärung und Revolution. Historia Mundi IX.* Bern 1960 Francke Verlag. 560 s. 8° (A. IV/5025).
- Der Aufstieg Europas. Historia Mundi III.* Bern 1954 Francke Verlag. 528 s. 8° (A. IV/5019).
- AULOCK, HANS VON: *Münzen und Städte Phrygiens.* Tübingen 1980 Verlag Ernst Wasmuth. 155 s. 15 pl. = *Istanbuler Mitteilungen*: 25 4° (B/8658).
- AYDA, ADİLE: *Etrüsklerle İskitler arasında benzerlikler VIII.* Türk Tarih Kongresi'nden ayrı bs. S. 287-292 8° (A. IV/5094).
- AYDEMİR, DR. ABDULLAH: *Tefsirde İsrâilliyat (Hicri 6. Asrın başına kadar).* Ankara 1979 Ayyıldız Matbaası. XIX + 331 s. = *Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları No.:* 191. 8° (A. IV/4982).
- AYSAN, PROF. DR. MUSTAFA A: 100. *Doğum yıldönümünde Atatürk'ün ekonomi politikası.* 2. bs. İstanbul 1980 Met/er Matbaası XI + 104 s. = *Ekonomik ve Sosyal Yayınlar A.Ş. Yay.:* 3 8° (A. IV/5180).
- Azerbaycan devri matbuatı. 1920-1970-ci iller. Bibliografiya.* Bakı 1979 "Elm" neşriyatı. 338 s. 8° (A. IV/5147).
- BACQUÉ - GRAMMONT, JEAN - LOUIS: *Divane Hüsrev Paşa'nın su-î istimallerine dair bir rapor.* Birinci Uluslararası Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi Kongresi (1977)'den ayrı bs. S. 75-93 4° (B/8644).
- BACQUÉ - GRAMMONT, JEAN - LOUIS: *Sur deux affaires mineures dans les "Registres d'Affaires importantes".* Memorial Ömer Lütü Barkan. Paris 1980 Adrien Maissonuve. 10 s. = *Bibliothèque de l'Institut Français d'Etudes Anatoliennes d'Istanbul XXVIII.* 4° (B/8645).
- BAFFIONI, CARMELA: *La tradizione araba del IV libro dei "meteorologica" di Aristotele.* Suppl. *Annali* 40, 2 (1980)'den ayrı bs. 102 s. 8° (A. IV/5054).
- EL - BAĞDADİ, EL - İMAM EBU MANSUR ABDULKAHİR B. TAHİR B. MUHAMMED: *Mezhepler arasındaki farklar (el-fark Beyn'l-Fırak). Önsöz, Notlar, Çev.: Doç. Dr. E. Ruhi Fırlah.* İstanbul 1979 Kalem Yayınları Matbaası. XXXII + 365 s. 8° (A. IV/4639).
- BANERJEE, ANIL CHANDRA: *History of India.* Calcutta 1972 A. Mukherjee and Co. X + 768 s. 8° (A. IV/5063).
- BARAC, ANTUN: *Geschichte der Jugoslavischen Literaturen von den Anfängen bis zur Gegenwart.* Wiesbaden 1977 Otto Harrassowitz. XV + 396 s. 8° (A. IV/4764).
- Barit. Dünyada ve Türkiye'de metal ve mineral kaynaklarının potansiyeli, ticareti, beklenen gelişmeleri: II. Barit.* Ankara 1979 M. T. A. Enstitüsü Matbaası 26 s. 3 hr. = *Maden Tetkik Arama Enstitüsü Yay.:* 174. (B/8665-7).
- BARTL, PETER: *Quellen und Materialien zur Albanischen Geschichte im 17. und 18. Jahrhundert.* Wiesbaden 1975 Otto Harrassowitz. 135 s. = *Albanische Forschungen* 15. 8° (A. IV/4861).
- BARTON, GEORGE A: *The Royal Inscriptions of Sumer and Akkad.* New Haven 1929 The Yale University Press. XXII + 406 s. fotokopi. 8° (A. IV/2381).
- BARTSCH, ILSE: *Halacaridae (Acari) von der Atlantikküste Nordamerikas Beschreibung der Arten.* Mainz 1979 Franz Steiner Verlag. 60 s. = *Ak. d. Wiss. u. d. Lit. Math - Naturwiss. Kl. Mikrofauna des Meeresbodens* 79 (1979). 8° (A. III/ 5866-79).

- BAŞGÖZ, İLHAN: *Turkish Folklore Reader*. Bloomington 1970 Indiana University. XV + 147 + 5 s. = Indiana University Publications Uralic and Altaic Series Vol.: 120. 8° (A. IV/5079).
- BAŞGÖZ, İLHAN - HOWARD E. WILSON: *Educational Problems in Turkey 1920-1940*. Bloomington 1968 Indiana University. X + 268 s. 8° (A. IV/5073).
- BAUER, ROGER: *Das Treibhaus oder der Garten des Bösen. Ursprung und Wandlung eines Motivs der Dekadenzliteratur*. Mainz 1979 Franz Steiner Verlag. 22 s. = Ak. d. Wiss. u. d. Lit. Abh. d. Geistes-u. Sozialwiss. Kl. Jahrg. 1979-Nr. 12. 8° (A. IV/5177-12).
- BAYDUR, NEZAHAT: *Byzantion'da basılmış bir Lysimachos Postumus'u*. VIII. Türk Tarih Kongresi'nden ayrı bs. S. 532-536 Pl. 321-324 8° (A. IV/5109).
- BAYERLE, GUSTAV: *Ottoman diplomacy in Hungary. Letters from the Pashas of Buda 1590-1593*. Bloomington 1972 Indiana University. VII + 204 s. = Indiana University Publications, Uralic and Altaic Series Vol.: 101. 8° (A. IV/5065).
- BAYRAK, M. ORHAN: *Türkiye Tarihi Yerler Kılavuzu*. İstanbul 1979 Evrim Matbaacılık. 554 s. 8° (A. IV/4645).
- Beiträge zur Siebenbürgischen Kulturgeschichte. Yay.: Paul Philippi*. Köln 1974 Böhlau Verlag. VIII + 199 s. = Sieberbürgisches Archiv Bd. 10. 8° (A. IV/4848).
- BELÉN, MARIA - MANUEL FERNANDEZ - MIRANDA: *El Fondeadero de Cales coves (Alayor, Menorca)*. 1979 Ministerio de Cultura. 208 s. 16 pl. = Excavaciones Arqueológicas en Espana 101. 8° (A. IV/5057).
- BERCHEM, MARGUERITE GAUTIER VAN - S. ORY: *La Jérusalem Musulmane dans l'oeuvre de Max van Berchem*. Lausanne 1978 Editions des Trois Continents. 114 s. 1 plan 4° (B/8562).
- BEREND, IVAN T. - G. RANKI: *East Central Europe in the 19th and 20th Centuries*. Budapest 1977 Akadémiai Kiado. 164 s. 8° (A. IV/4396).
- BERINDEI, DAN: *Epoca Unirii*. Bucureşti 1979 Editura Academiei Republicii Socialiste România. 272 s. 8° (A. IV/4409).
- BEVINGTON, GRAY LOYD: *Albanian Phonology*. Wiesbaden 1974 Otto Harrassowitz. 145 s. = Albanische Forschungen 13. 8° (A. IV/4860).
- BIALOSTOCKI, JAN: *Die Eigenart der Kunst Venedigs*. Mainz 1980 Franz Steiner Verlag. 30 s. = Ak. d. Wiss. u. d. Lit. Abh. d. Geistes-u. Sozialwiss. Kl. Jahrg. 1979 Nr. 11. 8° (A. IV/5177-11).
- BİNARK, İSMET: *Arşiv ve arşivcilik bilgileri*. Ankara 1980 Başbakanlık Basımevi. 245 s. = T. C. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi Dairesi Başkanlığı Yay.: 3 No.: 049. 8° (A. IV/5182).
- BİNGÖL, ORHAN: *Das ionische Normalkapitell in hellenistischer und römischer Zeit in Kleinasien*. Tübingen 1980 Verlag Ernst Wasmuth. 247 s. 41 pl. = Istanbuler Mitteilungen 20. 4° (B/8646).
- BİRSEL, SALÂH: *Boğaziçi şıngır, mıngr*. Ankara 1980 Ajans - Türk 564 s. 16 pl. = Türkiye İş Bankası Kültür Yay. Edebiyat Dizisi: 53. 8° (A. IV/4729).
- AL - BİRÜNİ, ABU AL - RAYHAN MUHAMMAD B. AHMAD: *The exhaustive treatise on shadows. Çeviren ve Yorumlayan: E. S. Kennedy*. 2 Cilt. Aleppo 1976 University of Aleppo. 4° (B/8561).

- Blijniy i sredniy vostok. Tovarno - denejnie otnoşeniya pri Feodalizme.* Moskva 1980 İzd-vo "Nauka". 264 s. = Bartol'dovskie çteniya 1978. 8° (A. IV/5412).
- BOEHMER, RAINER MICHAEL: *Çur Lage der Stadt Musasır.* VIII. Türk Tarih Kongresi (1976)'dan ayrı bs. S. 123-128 3 pl. 8° (A. IV/4694).
- Bolonski psaltir. Psalterium Bononiense. Bilgarski knjoven pametnik ot XIII vek.* Sofiya 1968 İzd-vo na Bilgarskata Akademiya na Naukite. XXXVI + 530 s. 4° (B/8635).
- BORETZKY, NORBERT: *Der Türkische Einfluss auf das Albanische. 2 Cilt.* Wiesbaden 1975/76 Otto Harrassowitz = Albanische Forschungen 11, 12. 8° (A. IV/4859).
- BORN, KARL ERICH: *Wirtschaft und Gesellschaft im Denken Friedrichs des Grossen.* Mainz 1979 Franz Steiner Verlag 20 s. = Ak. d. Wiss. u. d. Lit. Abh. d. Geistes-u Sozialwiss. Kl. Jahrg. 1979 Nr. 9. 8° (A. IV/5177-9).
- BOYSAL, YUSUF: *Arkaik Devir heykeltraşlığı.* Ankara 1979 Türk Tarih Kurumu Basimevi. VII + 59 s. 68 pl. = Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay.: I. 8° (A. IV/4655).
- BOYSAL, YUSUF: *Lagina Kazıları.* VIII. Türk Tarih Kongresi'den ayrı bs. S. 389-390 8° (A. IV/5100).
- BRANGA, NICOLAE: *Aspecte şi permanente Traco-Romane.* Bucureşti 1978 Editura Facla. 159 s. 8° (A. IV/4413).
- BROWN, EDWARD: *A Brief account of some travels in Hungaria Servia ... London 1673. Yay.: Karl Nehring.* München 1975. (London 1673 bs. nin tekrar bs.) 171 s. = Veröffentlichungen des Finnisch-Ugrischen Seminars an der Universität München Serie C Bd: 2. 8° (A. IV/4853).
- BRUINNESSEN, MAARTEN MARTINUS VAN: *Agha, shaikh and state on the social and political organization of Kurdistan.* Rijswijk (1978). 468 s. 8 pl. 8° (A. IV/4482).
- BUHOCIU, OCTAVIAN: *Die Rumänische Volkskultur und ihre Mythologie.* Wiesbaden 1974 Otto Harrassowitz. 358 s. 1 hr. = Schriften zur Geistesgeschichte des Östlichen Europa Bd. 8. 8° (A. IV/4852).
- Bulgaristan'da Türk Basım.* Hürriyet Ofset Matbaacılık ve Gazetecilik A. Ş. 204 + 66 s. 8° (A. IV/4657).
- CAUGHEY, JOHN WALTON: *The California gold rush.* Berkeley and Los Angeles 1975 UCP. XV + 323 s. 4 pl. 8° (A. IV/4493).
- CEMİL, TAHSİN: *Târile Române in contextul politic International (1621-1672).* Bucureşti 1979 Editura Academiei Republicii Socialiste Romania. 231 s. = Biblioteca Istorică LII. 8° (A. IV/4656).
- CHARRIERE, E: *Negociations de la France dans le levant. 2 cilt.* Paris 1848/1850 Imprimerie Nationale. 4° (B/8596).
- CHİHA, NEDJIB H: *Traité de la propriété immobilière en Droit Ottoman.* Le Caire 1906 El - Maaref. 616 + XX s. 8° (A. IV/4626).
- CICERO, M. TULLIUS: *Ödevler I. Kitap.* Ankara 1980 D T C F. Basimevi. 54 s. = A.Ü.D.T.C.F. Yay.: 293. 8° (A. IV/5189).
- COINEAU, NICOLE - PETER SCHMIDT: *Interstitielle Fauna von Galapagos. XXIV. Microparasellidae (Isopoda, Asellota).* Mainz 1979 Franz Steiner Verlag. 20 s. = Ak. d. Wiss. u. d. Lit. Math. - Naturwiss. Kl. Mikrofauuna des Meeresbodens 73 (1979). 8° (A. III/5866-73).

- CONSTANTINESCU, RADU: *Moldova şı Transilvania in vremea lui Petru Rareş. Relatii politice şı militare (1527-1546)*. Bucureşti 1978 Directia Generala a Arhivelor Statului din Republica Soc. Romania. 271 s. 3 hr. 8° (A. IV/5346).
- CONSTANTINI A. - A. GOUTARD - DE VILLÈLE: *Denizaşırı seferler ve çıkarmalar: Rusya'ya karşı koalisyon savaşı ve Kırm Seferi (1853-56). Çanakkale Seferi (1915). Güney Fransa'da yapılan müttefik çıkarması (1944)*. Çev.: Ahmet Onur. Ankara 1980 Genelkurmay Basımevi. 115 s. 3 pl. 5 hr. 2 kroki. = Askeri Tarih Bülteni Eki Sayı: 9. 8° (A. IV/4490).
- CONTU, GIUSEPPE: *Gli aspetti positivi e i limiti del laicismo in Salāmah Mūsa (1887-1958)*. Suppl. Annali 40, 3 (1980). 121 s. = Istituto Orientale di Napoli. 8° (A. IV/5255).
- LE COQ, ALBERT V: *Chotscho. Facsimile - Wiedergaben der wichtigeren Funde der Ersten Königlich Preussischen Expedition nach Turfan in Ost - Turkistan*. Graz 1979 Akademische Druck-u. Verlagsanstalt VII + 24 s. 75 pl. + 75 s. açıklama = Ergebnisse der Kgl. Preussischen Turfan Expeditionen. 2° (C/565).
- LE COQ, ALBERT V: *Volkskundliches aus Ost - Turkestan*. Berlin 1916 Verlag von Dietrich Reimer. VII + 72 s. 24 pl. (C/564).
- Corpus Vasorum Antiquorum: Deutschland. Kassel, Antikenabteilung der Staatlichen Kunstsammlungen. 2 Cilt. München 1972 C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung. 4° (B/5081-35, 38).*
- Cumhurbaşkanı Sayın Fahri S. Korutürk'ün VIII'inci Türk Tarih Kongresini açış söylevi. VIII. Türk Tarih Kongresi'nden ayrı bs. S. 3-4. 8° (A. IV/5092).*
- ÇİMİTDORJIEV, Ş. B: *Vzaimootnoşeniya Mongolii i Sredney Azii v XVII - XVIII vv.* Moskva 1979 İzd-vo "Nauka". 87 s. 8° (A. IV/5050).
- ÇUBUKÇU, PROF. DR. İ. AGÂH: *İslâm'da ahlak ve manevi vazifeler*. Ankara 1974 Ay-yıldız Matbaası. 112 s. = Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları No.: 162. 8° (A. IV/4979).
- DAHLMANN, HELLFRIED: *Ein Gedicht des Apuleius? (Gellius 19, 11)*. Mainz 1979 Franz Steiner Verlag. 18 s. = Ak. d. Wiss. u. d. Lit. Abh. d. Geistes-u. Sozialwiss. Kl. Jahrg. 1979 Nr. 8. 8° (A. IV/5177-8).
- Death in Mesopotamia. Papers read at the XXVIe rencontre assyriologique internationale. Yay.: Bendt Alster. Copenhagen 1980 Akademisk Forlag. 302 s. XVI pl. = Mesopotamia Copenhagen Studies in Assyriology Vol.: 8. 8° (A. IV/5139).*
- Defter-i Caba-ı Eyalet-i Çıldır 1694-1732 y.y. Yay.: T. Abuladze. Araştırmalar: M. Svanidze. Tbilisi 1979 İzd-vo "Metsniereba". 326 s. = Inostrannie İstoçniki İstorii Gruzii X. 8° (A. IV/5146).*
- DELİLİ, H. E: *Azerbaycanın cenub hanlıgları (XVIII asrın ikinci yarısında)*. Bakı 1979 "Elm" neşriyatı. 142 s. 1 hr. 8° (A. IV/5060).
- DELYANNI - DORIS, H.: *Die Wandmalereien der Lite der Klosterkirche von Hosios Meletios*. München 1975 Inst. für Byzantinistik. XVI + 312 s. 32 pl. 8 plan = Miscellanea Byzantina Monacensia 18. 8° (A. IV/4781).
- DEMİRCAN, ÖMER: *Türkiye Türkçesinin ses düzeni, Türkiye Türkçesinde sesler*. Ankara 1979 Ankara Üniversitesi Basımevi. 139 s. = TDK Yay: 461. 8° (A. IV/5210).
- DEMİRHAN, AYŞEGÜL: *Mısır çarşısı drogları*. İstanbul 1975 Sermet Matbaası. V + 185 s. 8° (A. IV/5153).

- DEMKO, GEORGE J: *The Russian colonization of Kazakhstan 1896-1916*. Bloomington 1969 Indiana University. XXV + 271 s. = Indiana University Publications Uralic and Altaic Series. Vol.: 99. 8° (A. IV/5076).
- DENNEL, ROBIN: *Early Farming in South Bulgaria from the VI to the III Millennia B.C.* Oxford 1978 Printed in Great Britain. XVIII + 304 s. 51 pl. = BAR Supplementary 45. 4° (B/8662).
- DEYTEPOS, TOMOS: *Kamus-u Rumi, Rumca'dan Türkçe'ye Lugat. Lehikon Ellino - Tyur-kikou*. 2 Cilt. İstanbul 1898 Panoyodis Matbaası. 8° (A. IV/3324-1, 2).
- DIETZ, SOREN: *Asine II Results of the Excavations East of the Acropolis 1970-1974. 2. Fas: The Middle Helladic cemetery, the Middle Helladic and Early Mycenaean deposits*. Stockholm 1980 Paul Aströms Förlag. 149 s. 4° (B/7700-2).
- DİMİTROV, İ: *Bilgaro-italianski političeski otnoşeniya 1922-1943*. Sofiya 1976 İzd-vo Nauka i İzkustvo. 472 s. 8° (A. IV/4534).
- DİMOV, G: *İvan Vazov i bilgarskata literaturna kritika*. Sofiya 1974 İzd-vo na Bilgarskata Akademiya na Naukite. 395 s. 8° (A. IV/4570).
- DİMOV, N: *Profinterm i Balkanskoto profsiyuzno dvijenie*. 1976 Profizdat. 228 s. 8° (A. IV/4537).
- DİNEKOV, P: *Mejdu folkloru i literaturata*. Sofiya 1978 Bilgarski pisatel. 503 s. 8° (A. IV/4569).
- Directory of Institutions for Higher Education 1973-74*. India 1976 India Press Sımla. XI + 391 s. 4° (B/8657).
- Dispatches with related Documents of Milanese Ambassadors in France and Burgundy, 1450-1483. 2 Cilt. Haz. Çev: Paul M. Kendall - Vincent Iardi*. Ohio 1970/71 Ohio University Press. 4° (B/8631).
- Dissertations sur la Guerre Turco-Grecque*. Paris Henri Charles - Lavauzelle. 115 s. 8° (A. IV/4630).
- Documenta Romaniae Historica. Haz: A. Moldova 3. Cilt: (1487-1507)*. Bucureşti 1980 Editura Academiei Republicii Socialiste Romania. LVIII + 685 s. 8° (A. IV/5258).
- DONCEEL - VOÛTE, P. - S. BAYRI - BAYKAN: *Catalogue des Periodiques. Concernant l'Historie, l'Archéologie, l'Histoire d'Art et la Philologie dans les Bibliothèques d'Istanbul et d'Ankara*. İstanbul 1980 Institut Historique et Archeologique Neerlandais d'Istanbul. V + 191 s. 4° (B/8642).
- Dördüncü olağanüstü Türk Dil Kurultayı* 1979. Ankara 1980 Ankara Üniversitesi Basımevi. 56 s. = TDK Yay: 463. 8° (A. IV/5212).
- DUJCEV, PROF. IVAN: *Slavonic manuscripts from the British Museum and Library*. London 1977/78 British Library. 60 s. LVIII pl. 8° (A. IV/4622).
- DULINA, N. A: *Osmankaya imperiya mejdunarodnih otnoşeniyah. (30-40-e godı XIX v.)* Moskva 1980 İzd-vo "Nauka". 190 s. 8° (A. IV/5411).
- DURU, REFIK: *Değirmen-tepe kazısı ve "Kuzey Suriye, Kuzey Mezopotamya kökenli" denilen bazı çanak çömlek türlerinin yayılışı*. VIII. Türk Tarih Kongresi'nden ayrı bs. S. 129-133 8° (A. IV/5095).
- DURU, REFIK: *Keban projesi Değirmen-tepe kazısı* 1973. *Keban project Değirmen-tepe Excavations* 1973. Ankara 1979 Türk Tarih Kurumu Basımevi. XXIV + 115 s. 74 pl. = O.D.T.Ü. Keban Projesi Yay. Seri III, No.: 2. 4° (B/8625).

- ECEVİT, BÜLENT: *Bu düzen değişmelidir*. Ankara 1968 Ulusal Basımevi. 232 s. 3 s. ek. 8° (A. IV/4705).
- ECEVİT, BÜLENT: *Ortanın Solu*. İstanbul 1966 İstanbul Matbaası 120 s. 3 s. ek. 8° (A. IV/4706).
- ECKMANN, JÁNOS: *Chagatay Manual*. Bloomington 1966 Indiana University. XII + 340 s. = Indiana University Publications Uralic and Altaic Series Vol.: 60. 8° (A. IV/5071).
- ECKMANN, JÁNOS: *The Divan of Gada'i*. Bloomington 1971 Indiana University. 405 s. CXXXIII pl. = Indiana University Publications Uralic and Altaic Series Vol.: 113. 8° (A. IV/5078).
- ECKMANN, JÁNOS: *Middle Turkic glosses of the rylands interlinear Koran translation*. Budapest 1976 Akadémiai Kiado. 359 s. = Bibliotheca Orientales Hungarica XXI. 8° (A. IV/4395).
- Ecological Anthropology of the Middle Connecticut River Valley*. Yay.: Robert Paynter. Amherst 1979 University of Massachusetts. 161 s. = Department of Anthropology Research Reports Number 18. 4° (B/8684).
- Edebiyat Terimleri Sözlüğü. Haz.: L. Sami Akalın*. İstanbul 1966 Ekin Basımevi. 190 s. = Varlık Yay. Faydalı Kitaplar: 64. 8° (A. IV/4709).
- EDİGER, E. - T. DÜNDAR - T. GÜYAGÜLER: *Madencilik Terimleri Kılavuzu*. Ankara 1979 Ankara Üniversitesi Basımevi. 212 s. = T D K Yay.: 460. 8° (A. IV/5205).
- EGAMI, NAIMO - SEI - ICHI MASUDA - TAKUYA IWASAKI: *Rumeilah and Mishrifat. Excavations of Hellenistic Sites in the Euphrates Basin* 1974-1978. Tokyo 1979 The Ancient Orient Museum. VII + 15 s. 51 pl. = Preliminary Report of Archaeological Researches in Syria Vol. 1. 4° (B/8654).
- EHLERS, BEATE - ULRICH EHLERS: *Žur Systematik und geographischen Verbreitung interstitieller Turbellarien der Kanarischen Inseln*. Mainz 1980 Franz Steiner Verlag. 23 s. = Ak. d. Wiss. u. d. Lit. Math. Naturwiss. Kl. Mikrofauna des Meeresbodens 80, (1980). 8° (A. III/5866-80).
- EHLERS, ULRICH - JÜRGEN DÖRJES: *Interstitielle Fauna von Galapagos XXIII. Acoela (Turbellaria)*. Mainz 1979 Franz Steiner Verlag. 74 s. = Ak. d. Wiss. u. d. Lit. Math. - Naturwiss. Kl. Mikrofauna des Meeresbodens 72 (1979). 8° (A. III/5866-72).
- EMRICH, GERHARD: *Antike Metaphern und Vergleiche im Lyrischen Werk des Kostis Palamas*. Amsterdam 1974 Verlag Adolf M. Hakkert. IV + 279 s. = Bochumer Studien zur Neugriechischen und Byzantinischen Philologie Bd. 1. 8° (A. IV/4765).
- EPSTEIN, MARK ALAN: *The Ottoman Jewish Communities and their role in the Fifteenth and Sixteenth Centuries*. Freiburg 1980 Klaus Schwarz Verlag. XII + 310 s. = Islamkundliche Untersuchungen Bd. 56. (A. IV/5132).
- Das Erbe der Antike*. Zürich 1963 Artemis Verlag 263 s. 8° (A. IV/5039).
- ERDER, LEYLA - SÜREYYA FARUKİ: *The development of the Anatolian Urban network during the Sixteenth Century*. Journal of the Economic and Social History of the Orient XXIII, III'den ayrı bs. S. 265-303 4° (B/8653).
- ERGİN, PROF. DR. FERİDUN: *Atatürk zamanında Türk Ekonomisi*. Dunan Ofset Matbaacılık A. Ş. 67 s. 8° (A. IV/5358).

- ERKİN, FERİDUN CEMAL: *Dışişlerinde 34 yıl, anılar-yorumlar I. cilt*. Ankara 1980 Türk Tarih Kurumu Basımevi. VIII + 310 s. 14 res. = Türk Tarih Kurumu Yay.: XVI. Dizi Sa. 40. 8° (A. IV/4919).
- ERKMAN, H. KEMAL: *Kandilli Rasathanesi 50 yıl 1911-1961*. İstanbul 1961 Milli Eğitim Basımevi. 47 s. 1 plan. 8° (A. IV/5301).
- ERZEN, PROF. DR. AFİF: *Enez Araştırmaları ve kazıları*. Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni 55/334, (1976)'dan ayrı bs. 5 s. 4° (B/8630).
- ERZEN, PROF. DR. AFİF: *Van bölgesinde yeni Urartu Araştırmaları 1974'ten 1976'ya kadar*. VIII. Türk Tarih Kongresi'nden ayrı bs. S. 251-262 Pl. 151-160 8° (A. IV/5121).
- ESİN, UFUK: *Tepecik ve Tülin-tepe Kazıları*. VIII. Türk Tarih Kongresi'nden ayrı bs. S. 65-76 Pl. 29-39 8° (A. IV/5107).
- Eşref'ten Hicvîyeler*. Haz.: Cevdet Kudret. İstanbul 1955 Yeni Matbaası. 110 s. 1 gazete kúpürü. = Yeditepe yay.: 18. 8° (A. IV/4715).
- Europa Aeterna. Eine Gesamtschau über das Leben Europas und seiner Völker Kultur, Wirtschaft, Staat und Mensch*. 3 Cilt. Zürich 1956 Metz Verlag. 4° (B/4316).
- EZHERLİ, İSMAIL: *Şekât*. Ankara Elif Matbaacılık Sanayii. 64 s. = Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.: 155. 8° (A. IV/4989).
- Fahrîs Husrev u Şîrîn, eine Türkische Dichtung von 1367*. Yay.: Barbara Flemming. Wiesbaden 1974 Franz Steiner Verlag. IX + 486 s. 162 faksimile. = VOHD. Supplementband. 15. 4° (B/5059-15).
- FARUKİ, SÜREYYA: *The Life story of an Urban Saint in the Ottoman Empire: Piri Baba of Merzifon*. Tarih Dergisi XXXII, (1979)'dan ayrı bs. S. 653-678 10 pl. 8° (A. IV/5197).
- FARUKİ, SÜREYYA: *Rural society in Anatolia and the Balkans during the Sixteenth Century, II. Turcica XI*, (1979)'dan ayrı bs. S. 103-153 8° (A. IV/5300).
- FARUKİ, SÜREYYA: *Sixteenth Century periodic markets in various Anatolian Sancaks. İçel, Hamid, Karahisar-ı Sahib, Kütahya, Aydın, and Menteşe*. Journal of the Economic and Social History of the Orient XXII, 1'den ayrı bs. S. 32-80 4° (B/8683).
- FAULKNER, R. O: *The Ancient Egyptian Texts*. Warminster 1977/1978 Aris and Phillips Limited 8° (A. IV/4088).
- FERENC, MÉRÖ: *Magyar Történelem Zseblexikona*. Köln 1962 Amerikai Magyar Kiado. 95 s. 8° (A. IV/4716).
- FERENC, MÉRÖ: *Világtörténelem Zseblexikona*. Köln 1958 Franz Greven GmbH. 159 s. 8° (A. IV/4718).
- FINDIKLIOĞLU, Z. FAHRİ: *Auguste Comte ve Ahmet Rıza*. İstanbul 1962 Fakülteler Matbaası. 15 s. = Türkiye Harsi ve İçtimai Araştırmalar Derneği Seri A. 34. 8° (A. IV/4724).
- FIRATLI, NEZİH: *Trakya'dan bazı yeni buluntular*. VIII. Türk Tarih Kongresi'nden ayrı bs. S. 439-445 Pl. 237-248 8° (A. IV/5114).
- FILSTICH, JOHANN: *Incercare de istorie Bomânească*. Yay. Notlar: Adolf Armbruster, Çev: Radu Constantinescu. Bucureşti 1979 Editura Stiintifica şi Enciclopedica. 299 s. 8° (A. IV/4412).
- FINDLEY, CARTER V: *Bureaucratic reform in the Ottoman Empire. The sublime Porte 1789-1922*. Princeton 1980 University Press. XXXIII + 455 s. 8° (A. IV/5134).

- Flugblätter und Flugschriften zur Ungarischen Revolution von 1848-49.* Yay: Karl Nehring. München 1977 (tekrar bs.) 130 s. = Veröffentlichungen des Finnish - Ungarischen Seminars an der Universität München Serie: C Bd. 7. 8° (A. IV/4854).
- FREI, PETER: *Die Rolle des Lyderreiches im Internationalen System des 6. Jahrhunderts v. Chr. VIII.* Türk Tarih Kongresi (1976)'dan ayrı bs. S. 375-382 8° (A. IV/4693).
- FRENCH, DAVID: *Mycenaeans and Anatolians: pottery and political geography.* VIII. Türk Tarih Kongresi'nden ayrı bs. S. 371-373 8° (A. IV/5126).
- FREYDANK, HELMUT - C. SAPRETTI: *Nowe attestazioni dell'onomastica Medio - Asiana.* Roma 1979 Edizioni dell'Ateneo. 228 s. = Incunabula Graeca Vol.: LXXIV. 4° (B/8622).
- FRIENDLY, ALFRED: *Beaufort of the Admiralty. The life of Sir Francis Beaufort 1774-1857.* London 1977 Hutchinson and Co. 362 s. 8° (A. IV/5084).
- Frühe Menschheit. Historia Mundi I.* Bern 1952 Francke Verlag. 560 s. 1 lev. 8° (A. IV/5017).
- Frühes Mittelalter. Historia Mundi V.* Bern 1956 Francke Verlag. 528 s. 8° (A. IV/5021).
- FUNKE, GERHARD: *Fiat iustitia, ne pereat mundus.* Mainz 1979 Franz Steiner Verlag. 32 s. = Ak. d. Wiss. u. d. Lit. Abh. d. Geistes-u. Sozialwiss. Kl. Jarg. 1979 Nr. 7. 8° (A. IV/5177-7).
- GEHART, PROF. DR. HANS: *Numismatik und Geldgeschichte.* Heidelberg 1949 Carl Winter Universitätsverlag. 115 s. 8° (A. IV/5030).
- GEDİKOĞLU, ŞEVKET: *Evreleri, getirdikleri ve yankularıyla Köy Enstitüleri.* Ankara 1971 İş Matbaacılık ve Ticaret. 384 s. 4 gazete kupürü 8° (A. IV/4702).
- Genel Nüfus Sayımı. İdari bölünüş. 26.10.1975. Census of population by Administrative Division.* Ankara 1977 Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası. XLIV + 742 S. 1 hr. 4° (B/8643).
- GEORGIEVA, S. - V. VELKOV: *Bibliografiya na Bilgarskata arheologiya (1879-1966).* *Bibliographie de l'Archéologie Bulgare.* 2. bs. Sofiya 1974 Izd-vo na Bilgarskata Akademiya na Naukite. 477 s. 4° (B/8636).
- Geschichte Asiens.* München 1950 Verlag F. Bruckmann. VIII + 767 s. = Weltgeschichte in Einzeldarstellungen. 8° (A. IV/5029).
- GÖHRING, MARTIN: *Geschichte der Grossen Revolution. 2 Cilt.* Tübingen 1950-1951 J.C.B. Mohr 8° (A. IV/5034).
- Grtski izvori za Bilgarskata istoriya. Cilt IX.* Sofiya 1974 Bilgarskata Akademiya na Naukite. 181 s. İzvori za Bilgarskata istoriya. Fontes Historicae Bulgaricae XIX. (B/4937-19, 9).
- Grtski izvori za Bilgarskata istoriya. Cilt VIII.* Sofiya 1971 Izdanie na Bilgarskata Akademiya na Naukite. 321 s. = İzvori za Bilgarskata istoriya. Fontes Historiae Bulgaricae XV. (B/4937-15, 8).
- Grundlagen und Entfaltung der ältesten Hochkulturen. Historia Mundi II.* Bern 1953 Francke Verlag. 655 s. 1 lev. 8° (A. IV/5018).
- GUZEV, V. G: *Starroosmanskij yazık.* Moskva 1979 İdz-vo "Nauka". 95 s. 8° (A. IV/5410).
- GÜLERSOY, ÇELİK: *Kapalı Çarşının Romani.* İstanbul 1979 İstanbul Kitaplığı Ltd. Yay. 74 s. 79 pl. 1 plan 4° (B/8600).

- GÜNDÜZALP, NURAL: *Dekoratif sanatta "Akantuslu kıvrık dal süslemeleri"nin kaynağı üzerine*. VIII. Türk Tarih Kongresi'nden ayrı bs. S. 447-449 8° (A. IV/5115).
- GÜRSU, SEVİL TUNÇ: *Tarihte Batı Anadolu, Ege, Ege adaları*. VIII. Türk Tarih Kongresi'nden ayrı bs. S. 335-343 Pl. 207-208b 8° (A. IV/5119).
- GÜVENÇ, BOZKURT: *Japón kültürü (Nihon Bunka)*. Ankara 1980 TİSA Matbaası. 414 S. 20 pl. = İş Bankası Kültür Yay., Sosyal ve Felsefi Eserler Dizisi: 21. 8° (A. IV/5253).
- HABERL, OTHMAR NIKOLA: *Parteiorganisation und Nationale Frage in Jugoslavien*. Berlin 1976 Otto Harrassowitz. XII + 242 s. = Osteuropa Inst. a.d. FUB Philos. u. Soz. Veröf. 13. 8° (A. IV/4865).
- HALLER, GEORG: *Comitatus Poseganensis*. München 1975. 265 s. 1 hr. = Veröffentlichungen des Finnisch - Ugrischen Seminars an der Universität München Serie A Bd.: 3. 8° (A. IV/4855).
- HAMILTON, ALEXANDER - JAMES MADISON - JOHN JAY: *Anayasa üzerine düşünceler Federalistlerin makalelerinden seçmeler. Çev: Asis. Dr. M. Sosyal*. İstanbul 1962 Yenilik Basımevi. XII + 95 s. = Türk Siyasi İlimler Derneği Yay.: Siyasi İlimler Serisi: 3. 8° (A. IV/4960).
- HANGIN, JOHN G: *A concise English - Mongolian Dictionary*. Bloomington 1970 Indiana University. VIII + 288 s. = Indiana University Publications Uralic and Altaic Series Vol.: 89. 8° (A. IV/5079).
- HARRISON, R. M: *Aspects of Late Roman and Early Byzantine Lycia*. VIII. Türk Tarih Kongresi (1976)'dan ayrı bs. S. 525-531 5 pl. 8° (A. IV/4696).
- HAŞIMOĞLU, YASİN: *Hatıralar. Haz: Süreyya Şehidoğlu*. Ankara. Ankara Basım ve Ciltevi. 40 s. 8° (A. IV/5171).
- HATİBOĞLU, VECİHE: *Tarihin karanlık dönemleri ve ilk kültür sözcükleri*. VIII. Türk Tarih Kongresi'nden ayrı bs. S. 115-120. 8° (A. IV/5086).
- HAUPTMANN, HARALD: *Kalkolitik çağdan ilk tunç çağının bitimine kadar Norşuntepe'de yerleşmenin gelişimi*. VIII. Tarih Kongresi (1976)'dan ayrı bs. S. 57-63 8 pl. 8° (A. IV/4697).
- HAZAI, GYÖRGY: *Kurze Einführung in das Studium der türkischen Sprache*. Budapest 1978 Akademiai Kiado. 190 s. 8° (A. IV/4397).
- HEITSCH, ERNST: *Finden, Wiederfinden, Erfinden. Überlegungen zu Platons Phaidon* 76e 4-5. Mainz 1979 Franz Steiner Verlag. 20 s. = Ak. d. Wiss. u.d. Lit. Abh. d. Geistes-u. Sozialwiss. Kl. Jahrg. 1979 Nr. 14. 8° (A. IV/5177-14).
- Hohes und Spätes Mittelalter. Historia Mundi VI*. Bern 1958 Francke Verlag. 644 s. 1 lev. 8° (A. IV/5022).
- Historische Bücherkunde Südosteuropa, Haz: Mathias Bernath, Redaksiyon: Gertrud Krallert*. 1. Cilt: *Mittelalter*. München 1978 R. Oldenbourg Verlag GmbH. XV + 671 S. = Südosteuropäische Arbeiten 76/1. 8° (A. IV/4851).
- HOFFMANN, DIETER: *Zerstörte Landschaft - Gestörtes Gedicht*. Mainz 1980 Franz Steiner Verlag. 23 s. = Ak. d. Wiss. u. d. Lit. Abhandlungen d. Kl. d. Literatur Jahrg. 1979 Nr. 2. 8° (A. IV/5178-2).
- HOLMBERG, ERIK J: *Delphi and Olympia*. Gothenburg 1979 Paul Aström. 133 s. 42 pl. = Studies in Mediterranean Arch. Pocket - book 10. 8° (A. IV/4487).

- HOXHA, ENVER: *Eurocommunism is Anti - Communism*. Tirana 1980 The 8 Nentori Publishing House. 291 s. 1 res. 8° (A. IV/5186).
- HUREWITZ, J. C: *Orta Doğu Siyaseti: Askeri boyutlar*. Çev.: Nusret Özselçuk. Ankara 1980 Genelkurmay Basımevi. XVII + 526 s. 3 hr. = T.C. Gnkur. As. Ta. v. Str. Etüt Başkanlığı Stratejik Etüt Yayınları. 8° (A. IV/4488).
- HÜSEYNOV, R. A: *Vzaimootnoşeniya Vizantii i sel'djukov v Maloy Azii v XI - XII vv*. Srednevekoviy Vostok (1980)'den ayırması. S. 120-126 8° (A. IV/5279).
- IEROMONAHUL, MACARIE: *Opere I. Theoriticon*. Yay.: Titus Moisescu. Bucureşti 1976 Editura Academiei Republicii Socialiste Romania. 91 + 38 s. 6 lev. 8° (A. IV/4462).
- IMBERT, PAUL: *La Rénovation de l'Empire Ottoman. Affaires de Turquie*. Paris 1909 Librairie Academique. XVI + 311 s. 8° (A. IV/4631).
- Independenta Romaniei Documente 2. ve 3. Ciltler*. Bucureşti 1977 Editura Academiei Republicii Socialiste Romania. 8° (A. IV/4455).
- İŞİK, FAHRİ: *Die Koroplastik von Theangelia in Karien und ihre Beziehungen zu Ostionien*. *Zwischen 560 und 270 v. Chr.* Tübingen 1980 Verlag Ernst Vasmuth. 253 s. 31 pl. = Istanbuler Mitteilungen - Beiheft 21. 4° (B/8564).
- İDİL, VEDAT: *Stratonikeia'da (Eskihisar), kentin kuzey kapısının iç kesimindeki korinth başlığı*. VIII. Türk Tarih Kongresi'nden ayrı bs. S. 477-486 pl. 273-280 8° (A. IV/5091).
- 250 *Hadis. Tercüme ve izahı. Der. Çev: A. Hikmet Berki. 4 bs.* Ankara 1977 Başbakanlık Basımevi. 207 s. = Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları No.: 125. 8° (A. IV/4983).
- İktisat ve Ticaret Ansiklopedisi. 11 Cilt. İstanbul 1946/1960. 4° (B/8560).*
- İran, İstoriya i kul'tura v srednie veka i v novoe vremya*. Moskva 1980 İzd-vo "Nauka". 196 s. 8° (A. IV/5413).
- İstoriya stran Azii i Afriki v noveşee vremya 2. ks.: 1945-1977*. Moskva 1979 İzd-vo Moskovskogo Universiteta. 414 s. (B/8725).
- İŞANGULIEV, E: *Çeper hakikat ve şertlilik problemi*. Aşkabat 1978 "İlm" neşriyatı. 131 s. 8° (A. IV/5016).
- İVANOVA - MİRÇEVA, D: *Yoan Ekzarh Bulgarski slova. Cilt I*. Sofiya 1971 İzd-vo na Bilgarskata Akademiya na Naukite. 200 s. 41 pl. 4° (B/8639).
- JARRING, GUNNAR: *Literary texts from Kashghar edited and translated with notes and glossary*. Lund 1980 CWK Gleerup. 156 + V s. = Acta Reg. Soc. Humaniorum Lit. Lundensis LXXIV. 8° (A. IV/5156).
- AL - JAZARİ, İBN AL - RAZZAZ: *The book of knowledge of Ingenious Mechanical devices. Kitab fi ma rifat al-hiyal al-handasiyya*. Çev.: Donald R. Hill. Boston 1974 D. Reidel Publishing. XXV + 285 s. 4° (B/7930).
- JIVKOV, T. I: *Narod i pesen*. Sofiya 1977 İzd-vo na Bilgarskata Akademiya na Naukite. 251 s. 8° (A. IV/4560).
- JIVKOVA, LUDMİLA: *İngiliz - Türk ilişkileri 1933-1939*. Çev.: F. Muharrem - F. Erdinç. İstanbul 1978 Haşmet Matbaası. 272 s. = Habora Kitabevi Yayınları: 173. 8° (A. IV/4612).
- KÄMPF, HELLMUT: *Das Reich im Mittelalter*. Stuttgart 1950 Curt E. Schwab. 158 s. 8° (A. IV/5031).

- KALAÇ, MUSTAFA: *Niğde'de bulunan bir havatanrısı steli*. VIII. Türk Tarih Kongresi'den ayrı bs. S. 239-243 pl. 135-144 8° (A. IV/5097).
- KALOPISSI - VERTI, SOPHIA: *Die Kirche der Hagia Triada bei Kranidi in der Argolis (1244)*. *Ikongraphische und stilische Analyse der Malereien*. München 1975 Inst. für Byzantinistik. XI + 382 s. 30 pl. 32 şekil 1 lev. = *Miscellanea Byzantina Monacensia* 20. 8° (A. IV/4782).
- KANDEMİR, M. YAŞAR: *Mevzû Hadisler. Menşe'i Tamma yolları tenkidi*. Ankara 1975 Elif Matbaacılık Sanayii. 214 s. = *Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları*.: 173. 8° (A. IV/4987).
- KANSU, ŞEVKET AZİZ: *İbni Sina'nın başının morfolojisi üzerine bir gözlem*. VIII. Türk Tarih Kongresi'nden ayrı bs. S. 25-32 pl. 3-4 8° (A. IV/5099).
- KANSU, ŞEVKET AZİZ: *Türk Tarih Kurumu binası temel kazısında çıkan seramikler hakkında*. VIII. Türk Tarih Kongresi (1976)'dan ayrı bs. S. 19-23 1 pl. 8° (A. IV/4699).
- KARAMAN, HAYREDDİN: *İslam Hukukunda İctihad*. Ankara 1975 Elif Matbaacılık Sanayi. 260 s. = *Diyanet İşleri Başkanlığı yay.*: 172. 8° (A. IV/4988).
- Kasantatarisch Volkslieder. Auf Grund der Sammlung von Ignac Kunos. Yay.: Zsuzsa Kakuk*. Budapest 1980 M.T.A.K. 139 s. = *Oriental Studies* 4. 8° (A. IV/5188).
- KAYIŞOĞLU, OSMAN: *Fransız bankacılık sistemi*. Ankara 1980 Meteksan. II + 97 s. = *Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu Yay.*: 1980/223. 8° (A. IV/5047).
- KEMAL, MEHMED: *Acılı Kuşak*. Ankara 1967 Butik Matbaası. 128 s. 3 s. ek. 8° (A. IV/4707).
- KERENYI, KARL: *Die Mythologie der Griechen. Die Götter - und Menschheitsgeschichten*. Zürich 1951 Rhein - Verlag. 312 s. 66 pl. 8° (A. IV/5032).
- KESKİOĞLU, OSMAN: *Fakih Sahâbiler ve Mezheb İmamları*. Ankara 1972 Ayyıldız Matbaası. 91 s. 8° (A. IV/4998).
- KESKİOĞLU, OSMAN: *Hazret-i Peygamberin Hayatı. Sıyer-i Nebi*. 7. bs. Ankara Emek Ofset Matbaacılık Sanayi. 68 s. 8° (A. IV/4985).
- KHATAİ, ALİ AKBAR: *Hatay - Name. A Persian text describing a voyage to china*. *Yay.: İraj Afşar*. Tehran 1357 Çaphanc-i Farus. XIX + 266 s. 1 s. ek. 1 Fotokopi. = *Cultural Bibliographies and Documents Series*: 9. 8° (A. IV/4901).
- KİLİ, PROF. DR. SUNA: *Türk Devrim Tarihi*. İstanbul 1980 Boğaziçi Üniversitesi Matbaası. XIII + 208 s. = *Boğaziçi Üniversitesi Yay.*: 204. 8° (A. IV/5046).
- Kliment Ohridski. Sıbrani seçineniya*. Sofiya İzd-vo na Bilgarskata Akademiya na Naukite. (B/8638).
- KODAMAN, BAYRAM: *Hamidiye hafif süvari alayları. (II. Abdülhamit ve Doğu - Anadolu aşiretleri)*. *Tarih Dergisi* XXXII, (1979)'dan ayrı bs. S. 427-480 1 foto. 8° (A. IV/5228).
- KODAMAN, DR. BAYRAM: *II. Abdülhamit ve aşiret Mektebi*. *Türk Kültürü Araştırmaları* XV/1-2, (1976)'dan ayrı bs. S. 253-268. 8° (A. IV/5223).
- KODAMAN, DR. BAYRAM: *XVIII. yüzyıla kadar Türkler ve Batı*. *Hacettepe Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi* VII, 1-2 (1975)'den ayrı bs. S. 84-97 8° (A. IV/5227).
- KONEV, İ: *Literaturni vzaimootnoşeniya i literatüren protses*. Sofiya 1974 İzd-vo na Bilgarskata Akademiya na Naukite. 425 s. 8° (A. IV/4547).

- KORÉI, ALY: *Condition Juridique des Sujets et Protégés Musulmans des Puissances étrangères dans l'Empire Ottoman et spécialement en Egypte*. Paris 1913 Arthur Rousseau. 115 s. 8° (A. IV/4636).
- KORNEEV, S. G: *Nauçme sıyazi Akademii nauk SSSR so stranami Azii i Afriki*. Moskva 1976 İzd-vo "Nauka". 384 s. 1 lev. 8° (A. IV/5408).
- KÖKSAL, AYDIN: *Dil ile Ekin*. Ankara 1980 Ankara Üniversitesi Basımevi. 248 s. = TDK Yay.: Dil Konuları Dizisi: 30. 8° (A. IV/5203).
- Kömür. *Dünya ve Türkiye'de metal ve mineral kaynaklarının potansiyeli, ticareti, beklenen gelişmeleri VIII: Kömür*. Ankara 1979 M.T.A. Enstitüsü Matbaası. 39 s. 4 hr. = Maden Tetkik ve Arama Enstitüsü Yay.: 175. (B/8665-8).
- KÖNIG, BARBARA: *Die Wichtigkeit ein Fremder zu sein. Der Schriftsteller und die Distanz*. Mainz 1979 Franz Steiner Verlag. 12 s. = Ak. d. Wiss. u. d. Lit. Abh. d. Kl. d. Literatur Jahrg. 1979. Nr. 1. 8° (A. IV/5178-1).
- KRUEGER, JOHN R: *Monogolian Epigraphical dictionary in reverse listing*. Bloomington 1967 Mouton and Co. 71 s. = Indiana University Publications Uralic and Altaic Series Vol.: 88. 4° (B/8648).
- KRUNSKY, BERNARD: *L'Annexion de la Bosnie et de l'Herzégovine en 1908*. Paris 1912 Arthur Rousseau. 187 s. 8° (A. IV/8599).
- KUDLIEN, FRIDOLF: *Der griechische Arzt im Zeitalter des Hellenismus. Seine Stellung in Staat und Gesellschaft*. Mainz 1979 Franz Steiner Verlag. 130 s. = Ak. d. Wiss. u. d. Lit. Abh. d. Geistes-u. Sozialwiss. Kl. Jahrg. 1979 Nr. 6. 8° (A. IV/5177-6).
- KUM'A N'DUMBE III, ALEXANDRE: *Hitler voulait l'Afrique. Le projet du 3e Reich sur le continent africain*. Paris 1980 L'Harmattan. 391 s. 8° (A. IV/4623).
- KUNOS, IGNACZ: *Türk Halk Edebiyatı. Haz.: Dr. Tuncer Gülensoy*. İstanbul 1978 Kervan Ofset Tesisleri. 176 s. = Tercüman 1001 Temel Eser 127. 8° (A. IV/4491).
- KUSHNER, DAVID: *Türk milliyetçiliğinin doğuşu (1876-1908)*. Çev.: Şevket Serdar Türet-Rekin Ertem - Fahri Erdem. İstanbul 1979 Dilek Matbaası. VII + 262 s. = Kervan Yay. Tarih Kitapları Dizisi. 8° (A. IV/4640).
- LAJOS, KATONA: *Középkori Legendák és példak*. Budapest Lampel. R. Könyvkereskedése. 48 s. (A. IV/4717).
- LANDAU, JACOB M: *Bibliographie de travaux turcologiques parus en Israel*. Turcica IX/2-X, (1978)'den ayrı bs. S. 196-219 8° (A. IV/5299).
- Latinski izvori za Bilgarskata Istorija II. Fontes Latini II*. Sofiya 1960 İzd-vo na Bilgarskata Akademiya na Naukite. 410 s. = İzvori za Bilgarskata istoriya. Cilt VII. 4° (B/4937-7, 2).
- Latinski izvori za Bilgarskata istoriya III. Fontes Latini III*. Sofiya 1965 Bilgarskata Akademiya na Naukite. 406 s. = İzvori za Bilgarskata istoriya. Cilt XII. 8° (B/4937-12, 3).
- LAUER, WILHELM - PETER FRANKENBERG: *Zur Klima- und Vegetationsgeschichte der westlichen Sahara*. Mainz 1979 Franz Steiner Verlag 61 s. = Ak. d. Wiss. u. d. Lit. Abh. d. Math. - Naturwiss. Kl. Jahrg. 1979. Nr. 1. 8° (A. IV/5179-1).
- LAUTZ, GÜNTER: *Miniaturisierung ohne Ende?. Entwicklungstendenzen der physikalischen Elektronik*. Mainz 1979 Franz Steiner Verlag. 42 s. = Ak. d. Wiss. u. d. Lit. Abh. d. Math. - Naturwiss. Kl. Jahrg. 1979 Nr. 3. 8° (A. IV/5179-3).
- Legendes Thracas*. Sofia 1977 Sofia - Presse. 155 s. 64 pl. 8° (A. IV/4608).

- LÉON, ALBERT ROBERT DE: *Guide en couleurs du tapis*. Paris 1967 A. R. et de Léon. 1915. 1 hr. 8° (A. IV/4621).
- LEVINA, L. M.: *Keramika nižney i sredney Sırdar'i v I tsıyaçetii N. E.* Moskva 1971 İzd-vo "Nauka". 249 s. = Trudı Horezmskoy Arheologo-etnografiçeskoj ekspeditsii VII. 4° (B/8607).
- LICHARDUS, JAN: *Studien zur Bükker Kultur*. Bonn 1974 Rudolf Habelt Verlag. 169 s. 20 pl. 1 hr. = Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde Bd.: 12. 4° (B/8611).
- LOTZ, JOHN: *The Uralic and Altaic Program of the American Council of Learned Societies (1959-1965)*. Bloomington 1966 Indiana University. XII + s. 8° (A. IV/5083).
- LUDWIG, GÜNTHER: *Wie kann man durch Physik etwas von der Wirklichkeit erkennen?*. Mainz 1979 Franz Steiner Verlag. 15 s. = Ak. d. Wiss. u.d. Lit. Abh. d. Math. - Naturwiss. Kl. Jahrg. 1979. Nr. 2. (A. IV/5179-2).
- MACDERMOTT, MERCIA: *Freedom or death. The life of Gotsé Delchev*. London 1978 Journeyman Press. 405 s. 8 pl. 8° (A. IV/4609).
- MAKAL, MAHMUT: *Eğitimde yolumuz nereye*. Ankara 1960 İstiklâl Matbaası. 123 s. 8° (A. IV/4712).
- MAKAL, MAHMUT: *İplik Pazarı*. Ankara 1964 Şark Matbaası. 172 s. 5 gazete kupürü. = İncece Yay.: 5. 8° (A. IV/4714).
- MAKAL, MAHMUT: *Kamçı Teslimi*. İstanbul 1965 Tan Matbaası. 79 s. 1 s. ek. 8° (A. IV/4713).
- MAKAL, MAHMUT: *Zulum Makinası öğretmen kıyımı*. İstanbul 1969 Sağol Matbaası. 416 s. = May Yay.: Belgeler Dizisi: IV. (A. IV/4704).
- MALRAUX, ANDRÉ: *Turan Yolu*. İstanbul 1965 Gün Basımevi. 44 s. 3 s. ek. 8° (A. IV/4498).
- MANOF, ATANAS I: *Gagauzlar (Hristiyan Türkler)*. Çev.: *Türker Acaroğlu*. Ankara 1939 Ulusal Matbaa. 124 s. 8° (A. IV/4496).
- MASTRONARDE, DONALD J: *Contact and Discontinuity. Some conventions of Speech and Action on the Greek Tragic Stage*. Los Angeles 1979 University of Californiya Press. VII + 143 s. = University of California Publications Classical Studies 21. 4° (B/8687).
- MATKOVSKI, ALEKSANDAR: *Les Blasons representant l'Empire Ottoman en Europe*. Balcanica V (1974)'den ayrı bs. S. 245-286 8° (A. IV/5259).
- MATKOVSKI, ALEKSANDAR: *L'Islam aux yeux des Non-Musulmans des Balkans*. Balcanica IV (1973)'den ayrı bs. S. 203-211 8° (A. IV/5260).
- MATTHIAE, PAOLO: *Ebla. An Empire rediscovered*. Çev.: *Christopher Holme*. London 1980 Hodder and Stoughton. 237 s. 30 pl. 8° (A. IV/5233).
- MATTHIAE, PAOLO: *Studi Rilievi di Karatepe*. Roma 1963 Tipografia P.U.G. 135 s. XXXII pl. = Università di Roma - Centro di Studi Semitici 9. 8° (A. IV/4629).
- MEINEKE, THOMAS - WILFRIED WESTHEIDE: *Gezeitenabhängige Wanderungen der Interstitialfauna in einem Sandstrad der Insel Sylt (Nordsee)*. Mainz 1979 Franz Steiner Verlag. 36 s. = Ak. d. Wiss. u.d. Lit. Math. Naturwiss. Kl. Mikrofauna des Meeresbodens 75, (1979). 8° (A. III/5866-75).
- Mémorial Ömer Lûtfi Barkan*. Paris 1980 Jean Maisonneuve. XVII + 252 s. 2 lev. 1 res. = Bibliothèque de l'Institut Français d'Etudes Anatoliennes d'Istanbul XXVII. 4° (B/8681).

- MERMECİ, DOĞU: *Afyon Bölgesi ve Hinterlandında M.Ö. II. bin yerleşme birimleri*. VIII. Türk Tarih Kongresi'nden ayrı bs. S. 159-163 s. Hr. 121 8° (A. IV/5106).
- METZGER, HENRI: *La base d'Arbinas au leton de Xanthos*. VIII. Türk Tarih Kongresi'nden ayrı bs. S. 471-475 pl. 271-272 8° (A. IV/5125).
- The Middle East and North Africa 1979-1980*. 26. bs. London 1979 Stanhope Press. 927 s. 2 hr. 4° (B/5700).
- MIELI, ALDO: *La Fin de l'école d'Alexandrie d'après quelques auteurs Arabes*. Archeion XV (1933)'den 16 s. Fotokopi. 8° (A. IV/5003).
- MIELKE, WOLFGANG: *Interstitielle Fauna von Galapagos. XXV. Longipediidae Canuelli-dea Ectinosomatidea (Harpacticoida)*. Mainz 1979 Franz Steiner Verlag. 106 s. = Ak. d. Wiss. u.d. Lit. Math. Naturwiss. Kl. Mikrofauna des Meeresbodens 77, (1979). 8° (A. III/5866-77).
- MIHAI, VITEAZUL: *Culegere de studii. Yay: Paul Cernovodeanu - Constantin Rezachevici*. Bucureşti 1975 Editura Academiei Republicii Socialiste Romania. 279 s. 8° (A. IV/4416).
- Milli Güvenlik Konseyince kabul edilen kanunlar, yayınlanan bildiri ve kararlar ile önemli mevzuat. Düzenleyen: İlhan Gülsün*. Ankara 1981 Başbakanlık Basımevi. XV + 310 s. = T.C. Başbakanlık Basımevi Döner Sermaye İşletme Müdürlüğü Yayınları. 8° (A. IV/5368).
- MOCK, HERBERT: *Chaetonotoidea (Gastrotricha) der Nordseeinsel Sylt*. Mainz 1979 Franz Steiner Verlag. 107 s. = Ak. d. Wiss. u.d. Lit. Mat. Naturwiss. Kl. Mikrofauna des Meeresbodens 78, (1979). (A. III/5866-78).
- MOLLAEV, A: *Akustişeskaya karakteristika udarnih i bezudarnih glasnih v dvuslojnih slovah Turkmenskogo yazıka*. Aşkabat 1980 "İlim". 156 s. 8° (A. IV/5148).
- MONTANDON, DR. GEORGE: *Au Pays Ghimirra. Récit de mon voyage a travers le massif étiopien (1909-1911)*. Neuchatel 1913 Imperimerie Attinger Frères. 463 s. = Bulletin de la Société Neuchateloise de Géographie Tom. XXII. 8° (A. IV/5196).
- EL - MOUELHY, İBRAHİM: *Nouveaux documents sur le fallah et le régime des terres sous les Ottomans*. Annales Islamologiques, XI, (1972)'den ayrı bs. S. 253-261 pl. XXI 4° (B/8682).
- MUSAEVA, T. A: *Revoljutsiya i narodnoe obrazvanie v Azerbaydjane*. Baku 1979 İzd-vo "Elm". 286 s. 8° (A. IV/5200).
- Muslims in India Yay.: Zafar Imam*. New Delhi 1975. XVI + 307 s. 2 lev., 5 hr. 8° (A. IV/5064).
- MUSLUBAŞ, İŞİL: *(İstanbul) arkeoloji müzeleri eski şark eserleri müzesinde bulunan Urartu eserleri*. VIII. Türk Tarih Kongresi'nden ayrı bs. S. 273-279 8° (A. IV/5105).
- MÜHÜR DAROĞLU, FARUK: *Eski Ölçekleri Çevirme Kılavuzu*. Ankara 1978 Doğuş Matbaası. 16 s. Fotokopi. = Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Yay. Seri No.: 11. 4° (B/8650).
- Nagar junakonda (1954-60). Vol. I*. New Delhi 1975 Archaeological Survey of India. XXIII + 227 s. 51 pl. 41 lev. = Memoirs of the Archaeological Survey of India No. 75. 4° (B/8656-1).
- NAGORNI, DRAGAN: *Die Kirche Sv. Petar in Bijelo Polje (Montenegro). Ihre Stellung in der Geschichte der serbischen Architektur*. München Inst. für Byzantinistik. XXIII + 380 s. 55 şekil 19 pl. 16 plan 2 hr. = Miscellanea Byzantina Monacensia 23. 8° (A. IV/4783).

- NARR, v. KARL J: *Ur-und frühgeschichtliche Beziehungen zwischen Europa und Asien*. Internationales Jahrbuch für Geschichtsunterricht (1959-1960)'dan ayrı bs. S. 1-23 8° (A. IV/5043).
- NATZMER, GERT V: *Die Kulturen der Vorzeit eine Million Jahre Lebensformen der Menschheit*. Berlin 1955 Safari - Verlag. 217 s. 1 hr. 8° (A. IV/5036).
- Nemski izvori za Bulgarskata istoriya. Cilt I (1875-1877 g.)*. Sofiya 1973 Izdanie na Bilgarskata Akademiya na Naukite. 295 s. = Izvori za Bilgarskata istoriya. Fontes Historiae Bulgaricae XVIII. 4° (B/4937-18, 1).
- NEŞEV, G: *Bilgarski dovizrojdenski kulturno-narodnostni sredişça*. Sofiya 1977 İzd-vo na Bilgarskata Akademiya na Naukite. 260 s. 8° (A. IV/4554).
- NEU, ERICH: *Althethitische Ritualtexte in Umschrift*. Wiesbaden 1980 Otto Harrassowitz. XXII + 250 s. 2 pl. = Studien zu den Boğazköy - Texten 8° (A. IV/5138).
- Das 19. und 20. Jahrhundert. Historia Mundi X*. Bern 1961 Francke Verlag. 818 s. 8° (A. IV/5026).
- NORTH, HELEN F: *From Myth to Icon. Reflections of Greek Ethical Doctrine in Literature and Art*. London 1979 Cornell University Press. 281 s. = Cornell Studies in Classical Philology vol. XL. 8° (A. IV/4495).
- OKTAY, AFSİN: *Who's Who in Turkey 1960*. Ankara 1959 Resimli Posta Matbaası. 192 s. 4° (B/8626).
- OKYAR, FETHİ: *Üç devirde bir adam*. İstanbul 1980 Dilek Matbaası. 606 + XV s. 32 pl. = Tercüman Tarih Yayınları Atatürk'ün 100. Doğum Yılı Yay. No. 1. 8° (A. IV/5357).
- OLIVER, JOSÉ L. ARGENTE: *La Ville tardorromana de banos de valdearados (Burgos)*. 1979 Ministerio de Cultura. 241 s. XLIII pl. 10 lev. = Excavaciones Arqueológicas en Espana: 100. 8° (A. IV/5056).
- On Altıncı Türk Dil Kurultayı 1978*. Ankara 1979 Ankara Üniversitesi Basımevi. 292 s. 1 lev. 8° (A. IV/4388).
- ONARAN, DOÇ. DR. ÂLİM ŞERİF: *Lütfi Ömer Akad'ın Sineması*. Ankara 1977 DSİ Basım ve Foto - Film İşletme Müdürlüğü Etlik Tesisleri. 260 s. 31 pl. = Ege Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Yay: 2. 8° (A. IV/4725).
- OPPEL, HORST: "Those Pelican Daughters" (*King Lear III, 4*): *Wanderungen und Wandlungen eines Sinnbildes*. Mainz 1979 Franz Steiner Verlag. 31 s. 5 pl. = Ak. d. Wiss. u.d. Lit. Abh. d. Geistes u. Sozialwiss. Kl. Jahrg. 1979 Nr. 13. 8° (A. IV/5177-13).
- Ostmitteleuropa im Zweiten Weltkrieg (Historiographische Fragen)*. Haz.: Frenç Glatz. Budapest 1978 Akademiai Kiado. 254 s. 8° (A. IV/4394).
- OVÇAROV, D. - M. VAKLİNOVA: *Ranno Vizantiyski pametnitsi ot Bilgariya IV-VII. v./.* Sofiya 1978 Di "Septemvri". 74 s. 42 pl. (B/8659).
- ÖBRİNK, ULLA: *Hala Sultan Tekke 5. Excavations in Area 22 1971-1973 and 1975-1978*. Göteborg 1979 Paul Aströms Förlag. IV + 144 s. = Studies in Mediterranean Archaeology Vol. XLV: 5. 4° (B/7601-5).
- ÖLÇER, CÜNEYT: *Sultan Abdülaziz Han devri Osmanlı madeni paraları*. İstanbul 1978 Yenilik Basımevi. 144 s. 6 pl. 8° (A. IV/4642).
- ÖNERTOY, DOÇ. DR. OLCAY: *Edebiyatımızda eleştiri. Tazminat ve Servet-i Fünun dönemleri*. Ankara 1980 Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi Basımevi. 196 s. = A.Ü. D.T.C.F. Yay.: 291. 8° (A. IV/5190).

- ÖNERTÜRK, PINAR: *Uluslararası parasal gelişmeler ve Türkiye*. Ankara 1980 Başbakanlık Basımevi. VII + 108 s. = Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu Yay.: 1979-216. 8° (A. IV/5048).
- ÖNGÖR, SAMİ: *Coğrafya Terimleri Sözlüğü*. Ankara 1980 Sevinç Basımevi 173 s. = TDK Yay: 467. 8° (A. IV/5206).
- ÖRİK, NAHİD SİRRI: *Sultan Hamid Düşerken*. İstanbul 1957 Ahmet Sait Matbaası. 320 s. 4 gazete kupürü. 8° (A. IV/4708).
- Özel Okullar Rehberi. İstanbul 1964 İskender Matbaası. 331 s. = Özel Okullar Yayınları: 1. 8° (A. IV/4703).
- ÖZERDİM, SAMİ N: *Türkiye'de Bibliyografya*. A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Basım ve Yayın Yüksek Okulu Yıllığından ayrı bs. S. 161-176 8° (A. IV/4465).
- ÖZGÜNEL, COŞKUN: *Bayraklı geometrik seramiğinin doğuşu ve gelişimi*. VIII. Türk Tarih Kongresi'nden ayrı bs. S. 487-499 pl. 281-286 8° (A. IV/5090).
- ÖZÖN, NİJAT: *İlk Türk Sinemacısı Fuat Uzkınay*. İstanbul 1970 Fono Matbaası. 51 s. = Türk Sinematek Derneği Yayınları I. 8° (A. IV/4504).
- ÖZSAİT, MEHMET: *Burdur çevresinde yeni prehistorik yerleşmeler*. VIII. Türk Tarih Kongresi'nden ayrı bs. S. 101-106 pl. 53-62 8° (A. IV/5104).
- ÖZTÜRK, DR. OSMAN - BEKİR TOPALOĞLU: *Cumhuriyet Devrinde yayınlanan İslami Eserler Bibliyografyası (1923-1973)*. Ankara 1975 Nüve Matbaası. VII + 171 s. 4° (B/8632).
- PAGES, FERDINAND: *De la Condition des Français en Orient en droit Français*. Paris 1886 Henri Jouve. 277 s. 8° (A. IV/4625).
- PAO, KUO - YI: *Studies on the secret history of the Mongols*. Bloomington 1965 Indiana University. VII + 163 s. = Indiana University Publications Uralic and Altaic Series, Vol.: 58. 8° (A. IV/5070).
- PAPADOPOULOS, THANASIS J: *Mycenaean Achaea. I. Part: Text*. Göteborg 1979 Paul Aströms Förlag. 241 s. = Studies in Mediterranean Archaeology Vol.: LV, 1. 4° (B/8382-55).
- PECH, E: *Manuel des Sociétés Anonymes. Fonctionnant en Turquie*. Paris 1902 Imperimerie Chaix. 239 s. 8° (A. IV/4634).
- PECH, E: *Manuel des Sociétés Anonymes. Fonctionnant en Turquie*. Constantinople 1908 Gérard Freres. V + 268 s. 8° (A. IV/4632).
- PELON, OLIVIER: *Cinq campagnes de Fouilles à Porsuk (1969-1976)*. VIII. Türk Tarih Kongresi (1976)'dan ayrı bs. S. 233-237 3 pl. 8° (A. IV/4700).
- Perspektiven deutsch-jugoslawischer Zusammenarbeit im Schul- und Bildungswesen*. Yay.: Ernst J. Tetsch - Renate Aydt. Stuttgart 1977 Institut für Auslandsbeziehungen. 94 s. = Materialien zum Internationalen Kulturaustausch 4. 8° (A. IV/4856).
- PETERICH, ECKART: *Kleine Mythologie. Die Götter und Helden der Griechen*. Olten Verlag Otto Walter. 153 s. 8° (A. IV/5040).
- Petru Rareş*. Yay.: Leon Şimanschi. Bucureşti 1978 Editura Academiei Republicii Socialiste Romaine. 336 s. 2 pl. 8° (A. IV/4414).
- PFAFF, DR. DIETER: *Die Aussenhandelschiedsgerichtsbarkeit der sozialistischen Länder im Handel mit der Bundesrepublik Deutschland. Unter Berücksichtigung des internationalen Privatrechts*. Heidelberg 1973 Verlagsgesellschaft Recht und Wirtschaft MBH. 887 s. = Schriftenreihe Recht der Internationalen Wirtschaft Bd.: 7. 8° (A. IV/4858).

- PLOETZ, DR. KARL: *Hauptdaten der Weltgeschichte*. Bielefeld 1951 A.G. Ploetz, Verlagsbuchhandlung. VIII + 280 s. 8° (A. IV/5033).
- POHL, INGRID: *San Giovenale*. 3. Cilt, Fasc. 3. *The Iron age habitations in area e*. Stockholm 1977 Paul Aströms Förlag. 102 s. 24 pl. = Skrifter Utgivna av Svenska Institutet I Rom XXVI: III, 3. 4° (B/5233-3, 3).
- POPA, MIRCEA N: *Primul Razboi Mondial 1914-1918*. Bucureşti 1979 Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică. 557 s. 8 pl. 8° (A. IV/4410).
- POPOV, R: *Austro - Ungariya i reformite v evropeyska Turtsiya 1903-1908*. Sofiya 1974 İzd-vo na Bilgarskata Akademiya na Naukite. 225 s. 8° (A. IV/4538).
- POPPE, NICHOLAS: *Tatar Manual. Descriptive grammer and texts with a Tatar - English Glossary*. Bloomington 1968 Indiana University. 271 s. = Indiana University Publications Uralic and Altaic Series, Vol.: 25. 8° (A. IV/5067).
- PRATS, ALFREDO GONZALEZ: *Excavaciones en el yacimiento protohistórico de la Pena Negra, Crevillente (Alicante)*. (1ª y 2ª campanas). 1979 Ministerio de Cultura. 272 s. 2 lev. = Excavaciones Arqueológicas en Espana: 99. 8° (A. IV/5058).
- PUCCI, PIETRO: *The Violence of Pity in Euripides Medea*. Ithaca 1980 Cornell University Press. 238 s. 8° (A. IV/5185).
- PUTZGER, F. W: *Historischer Weltatlas*. 83. bs. Berlin 1954 Velhagen und Klasing. VI + 146 hr. 44 s. 4° (B/8640).
- RACCAH, FÉLIX: *Mariages et divorces des Pays d'Orient én droit international privé*. Paris 1926 Jouve et Cie Editeurs. 187 s. 8° (A. IV/4633).
- RADLOFF, V. V: *South - Siberian Oral litarature, Turkic texts*. 2 Cilt. Bloomington 1967 Indiana University = Indiana University Publications Vol.: 79/2. 8° (A. IV/5072).
- RADOYNOV, P: *Pravotvorşeskite funktzii na mejdunarodnite organizatsii*. Sofiya 1975 İzd-vo na Bilgarskata Akademiya na Naukite. 390 s. 8° (A. IV/4512).
- RADT, WOLFGANG: *Eine Badeanlage in der Wohnstadt von Pergamon (Stand 1976)*. VIII. Türk Tarih Kongresi'nden ayrı bs. S. 399-409 pl. 221-222 8° (A. IV/5124).
- RADULESCU, ADRIAN - I. BITOLEANU: *Istoria românilor dintre Dunare şi Mare Dobrogea*. Bucureşti 1979 Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică. 439 s. 96 pl. 8° (A. IV/4411).
- RADUNCHEVA, ANNA: *Prehistoric Art in Bulgaria from the Fifth to the Second Millennium B. C*. Oxford 1976 Printed in Great Britain. III + 54 s. 30 pl. = BAR Supplementary 13. 4° (B/8661).
- RAFN, BIRGITTE: *Asine II Results of the excavations east of the acropolis 1970-1974*. 6. Fas.: *The post - Geometric Periods. Part 1: The Graves of the Early Fifth Century B. C*. Stockholm 1979 Paul Aströms Förlag. 30 s. 4° (B/7700-6).
- RASHİD AL-DİN *The successors of Genghis Khan*. Çev.: John Andrew Boyle. New York 1971 Columbia University Press. XI + 372 s. 2 hr. 8° (A. IV/5142).
- RASONYI, L: *Bulaqs and oguzs in mediaeval Transylvania*. Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hung. XXXIII, 2 (1979)'dan ayrı bs. S. 129-151 8° (A. IV/5181).
- Regesten der Kaiserurkunden des Oströmischen Reiches von 565-1453*. 3. Teil. Regesten von 1204-1282. Haz.: Franz Dölger - Peter Wirth. München 1977 Verlag C. H. Beck. XXXIII + 177 s. 4° (B/8620).

- RIASANOVSKY, VALENTIN A: *Customary law of the Nomadic Tribes of Siberia*. Bloomington 1965 Indiana University. 151 s. = Indiana University Publications, Uralic and Altaic Series, Vol.: 48. 8° (A. IV/5082).
- RIASANOVSKY, VALENTIN A: *Fundamental principles of Mongol law*. Bloomington 1965 Indiana University. XIII + 343 s. = Indiana University Publications Uralic and Altaic Series, Vol.: 43. 8° (A. IV/5069).
- RIOCHE, YVES: *Les Juridictions consulaires anglaises dans les pays d'orient. Turquie, Perse, Mascate, Maroc*. Paris 1904 Arthur Rousseau, XI + 271 s. 8° (A. IV/4624). *Römisches Weltreich und Christentum. Historia Mundi IV*. Bern 1956 Francke Verlag. 610 s. 8° (A. IV/5020).
- RÖSSLER, HELLMUTH - GÜNTHER FRANZ: *Biographisches Wörterbuch zur Deutschen Geschichte*. München 1953 Verlag von R. Oldenbourg. XLVIII + 968 s. 8° (A. IV/5038).
- RUPPERT, EDWARD E: *Morphology and Systematics of the Xenotrichulidae (Gastrotricha, Chaetonotida)*. Mainz 1979 Franz Steiner Verlag. 56 s. = Ak. d. Wiss. u.d. Lit. Math. Naturwiss. Kl. Mikrofauna des Meeresbodens 76, (1979). 8° (A. III/5866-76).
- ES - SÂBÛNİ, NÜREDDİN: *Mâturidiyye Akaidi. Çev., Not.: Bekir Topaloğlu*. Ankara 1979. 224 + 158 s. = Diyanet İşleri Bakanlığı Yayınları No.: 183. 8° (A. IV/4978).
- SADRUDDİN, ALİ EL - HÜSEYİNİ: *Ahbar üd-devlet üs-Selçukiyye. Yay., Çev., Giriş, Notlar ve Açıklamalar: Z. M. Buniyatov*. Moskva 1980 Glavnaya redaktsiya vostochnoy Literaturi. 273 + 245 s. 8° (A. IV/5201).
- SANDER, DOÇ. DR. ORAL: *Türk - Amerikan ilişkileri 1947-1964*. Ankara 1979 Sevinç Matbaası. XVI + 260 s. = A. Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Yay.: 427. 8° (A. IV/4701).
- SAVCI, PROF. BAHİRİ: *Hürriyetler üzerine düşünceler*. Ankara 1968 Yargıçoğlu Matbaası. 176 s. 1 gazete kupürü 8° (A. IV/4503).
- SAZ, LEYLÂ: *Harem'in İçyüzü*. İstanbul 1974 Sıralar Matbaası. 325 s. = Milliyet Yayınları Tarih Dizisi.: 36. 8° (A. IV/4721).
- SCHAAFSMA, POLLY: *The rock art of Utah. A Study from the Donald Scott Collection*. Cambridge 1971 Peabody Museum of Arch. and Eth. XIX + 169 s. 1 pl. 4° (B/8621).
- SCHLEE, ERNST: *Die Volkskunst in Deutschland. Ausstrahlung, Vorlagen, Quellen*. München 1978 Verlag Georg D. W. Callwey. 319 s. 4° (B/8668).
- SELEN, PROF. DR. NEVİN: *Söyleyiş Sesbilim Akustik Sesbilim ve Türkiye Türkçesi*. Ankara 1979 Ankara Üniversitesi Basımevi. XI + 131 8° (A. IV/5211).
- SHAH, İKBAL ALİ: *Kemal: Maker of Modern Turkey*. London 1934. 297 s. 8° (A. IV/5159).
- SHAW, STANFORD J: *Ottoman population movements during the last years of the Empire, 1885-1914: Some preliminary remarks. Osmanlı Araştırmaları*. The Journal of Ottoman Studies I'den ayrı bs. S. 191-205 8° (A. IV/5145).
- SHILOH, YIGAL: *The proto-aeolic capital and Israelite ashlar masonry*. Jerusalem 1979 Israel Exploration Society. X + 95 s. 36 pl. = Qedem, Monographs of the Institute of Archaeology 11. 4° (B/8679).

- SHOOLBRAID, G. M. H: *The oral epic of Siberia and Central Asia*. Bloomington 1975 Indiana University. X + 176 s. = Indiana University Publications Uralic and Altaic Series. Vol.: 111. 8° (A. IV/5077).
- SİNANOĞLU, PROF. DR. SUAT: *Türk Humanizmi*. Ankara 1980 Türk Tarih Kurumu Basımevi. XI + 238 s. = Türk Tarih Kurumu Yayınları XXIII. Dizi - Sa. 3, Atatürk'ün Yüzcü Doğum Yılı Yayınları. 8° (A. IV/5362).
- SNELL, BRUNO: *Die alten Griechen und wir*. Göttingen 1962 Vandenhoeck und Ruprecht 77 s. 8° (A. IV/5042).
- SONEA, DR. EMILIA - DR. GAVRILA SONEA: *Viata economica și politica a României 1933-1938*. București 1978 Editura Științifică și Enciclopedică. 331 s. 8° (A. IV/4408).
- SÖZER, A. ATILA: *Ayet Nedir? Toplumun yapısını süratle değiştirmek ve devrimi derhal gerçekleştirmek için, yeni bir tartışma ortamı yaratacak kaynaştırıcı kavram değişikliği*. Ankara 1978 Akran Matbaası. 104 s. 8° (A. IV/5167).
- SPHRANTZES, GEORGE: *The Fall of the Byzantine Empire. A chronicle: 1401-1477. Çev.: Marios Philippides*. Amherst 1980 The University of Massachusetts Press. VIII + 174 s. 8° (A. IV/5160).
- STADTMÜLLER, GEORG: *Geschichte Südosteuropas*. München 1950 Verlag von R. Oldenbourg. 527 s. 8° (A. IV/5041).
- STEFANSSON, EVELYN: *Here is Alaska*. New York 1973 Charles Scribner's Sons. XIV + 178 s. 8° (A. IV/4722).
- STOICESCU, NICOLAE: *Vlad Tepeș*. București 1976 Editura Academiei Republicii Socialiste Romania. 238 s. 1 res. 8° (A. IV/4415).
- STONE, FRANK A: *The rub of Cultures in Modern Turkey. Literary views of education*. Bloomington 1973 Indiana University. X + 184 s. = Indiana University Publications Uralic and Altaic Series. Vol. 123. 8° (A. IV/5080).
- STOYANOV, B: *Makedoniya vo politikata na golemite sili vremeto na Balkanskite voyni 1912-1913*. Skopye 1979 Institut za natsionalna istoriya. 225 s. 8° (A. IV/5051).
- STOYANOV, S. - M. YANAKIEV: *Starobilgarski ezik. Tekstove i rečnik. 5. bs*. Moskva 1976 Nauka i izkustvo. 242 s. 16 pl. 8° (A. IV/5015).
- Südosteuropa im Entwicklungsprozess der Welt. Festschrift für Professor Dr. Hermann Gross. Yay: W. Althammer - W. Gumpel*. Wien 1979 Günter Olzog Verlag. 226 s. 8° (A. IV/4776).
- Südosteuropa und Südosteuropa - Forschung. Symposion des Südosteuropa - Arbeitskreises der Deutschen Forschungsgemeinschaft in West - Berlin vom 17.-19. Oktober 1975. Yay.: Klaus - Detlev Grothusen*. Hamburg 1976. 275 s. 8° (A. IV/4893).
- SÜERDEM, HASAN FEHMİ: *Marşlarımız*. Ankara 1951 Yeni Matbaa 125 s. 8° (A. IV/4710).
- ŞAHİN, İLHAN: *Kenzü'l-Vekâyi Mustafa Sâkib Efendi ve Eser*. Tarih Enstitüsü Dergisi. 7-8 (1977)'den ayrı bs. S. 95-118 8° (A. IV/5199).
- ŞAHİN, İLHAN: *Timar sistemi hakkında bir risale*. Tarih Dergisi XXXII, 1979 Ord. Prof. İ. Hakkı Uzunçarşılı Hatıra Sayısı XXXII (1979)'dan ayrı bs. S. 905-935 1 pl. 8° (A. IV/5198).

- ŞANER, ERDEN: *Fransız mali piyasası ve bankalarla ilişkileri*. Ankara 1980 DSİ Basım ve Foto - Film İşletme Müdürlüğü Matbaası. 158 s. = Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu Yay.: 1979-202. 8° (A. IV/5144).
- ŞEHİSUAROĞLU, HALUK Y: *Eski Türk Sanatları*. Tarihi Sohbetler. İstanbul 1960 Ekin Basımevi. 95 s. = Varlık Yay.: 747. 8° (A. IV/4502).
- Şeydayı *Lirika. Gul - senuver*. Aşkabat 1978 "İlim" neşriyatı. 225 s. 8° (A. IV/5059).
- ŞİMŞİR, BİLÂL: *İngiliz belgelerinde Atatürk (1919-1938)*. 3. Cilt: Ocak - Eylül 1921. Ankara 1979 Türk Tarih Kurumu Basımevi. CLXVI + 702 s. = Türk Tarih Kurumu Yay.: XVI. Dizi - Sa.: 15b. 8° (A. III/8227).
- ŞKOLYAR, S. A: *Kitayskaya doognestrel'naya artilleriya*. Moskva 1980 İzd-vo "Nauka". 405 s. 8° (A. IV/5194).
- TARHAN, M. TANER: *Eskiçağ'da "Kimmerler problemi"*. VIII. Türk Tarih Kongresi'nden ayrı bs. S. 355-369 pl. 215. 8° (A. IV/5093).
- TAŞKENT, KÂZİM: *Yaşadığım Günler*. İstanbul 1980 Binbirdirek Matbaacılık Sanayii. 357 s. 8° (A. IV/4654).
- TEKİN, ABDULLAH: *Babalılar Ayaklanması. Hacı Bektaş'ın ayaklanmadaki işlevi ve babalığı beктаşılığe dönüştürmesi*. Ankara 1978 Karacan Matbaası. 96 s. 8° (A. IV/4638).
- TEZCAN, BURHAN: *İkiztepe kazısı*. VIII. Türk Tarih Kongresi'nden ayrı bs. S. 391-397 8° (A. IV/5120).
- THOMAS, WERNER: *Formale Besonderheiten in metrischen Texten des Tocharischen: Zur Verteilung von B tane/tne "hier" und B nake/nke "jetzt"*. Mainz 1979 Franz Steiner Verlag. 64 s. = Ak. d. Wiss. u.d. Lit. Abh. d. Geistes-u. Sozialwiss. Kl. Jahrg. 1979 Nr. 15. 8° (A. IV/5177-15).
- THOMSEN, VILHELM: *On the influence of germanic languages on finnic and lapp*. Bloomington 1967 Indiana University. X + 188 s. = Indiana University Publications Uralic and Altaic Series Vol.: 87. 8° (A. IV/5074).
- TIETZE, ANDREAS: *Advanced Turkish reader. Texts from the Social Sciences and Related Fields*. Bloomington 1973 Indiana University. XIV + 215 s. = Indiana University Publications. Uralic and Altaic Series Vol.: 118. 8° (A. IV/5066).
- TIGREL, GÜLAY: *Kocabaş koleksiyonundaki Karapınar kaynaklı Frig vazoları*. VIII. Türk Tarih Kongresi'nden ayrı bs. S. 557-562 pl. 330a-f 8° (A. IV/5087).
- Tihonravovskiy Damaskin. Bolgarskiy pamyatnik XVII v. 2 Cilt. Haz.: E. İ. Demina*. Sofiya 1968-1971 İzd-vo na Bilgarskata Akademiya na Naukite. 4° (B/8637).
- TODD, IAN A: *The Prehistory of Central Anatolian I: The Neolithic Period*. Göteborg 1980 Paul Aströms Förlag. 177 s. 6 pl. = Studies in Mediterranean Archaeology Vol. LX. 4° (B/8660).
- TODOROV, NİKOLAY: *Bulgaristan Tarihi. Çev: Veysel Atayman*. İstanbul 1979 Işık Matbaası. 136 s. = Öncü Kitabevi Yayınları, Bilim Dizisi: 17. 8° (A. IV/4652).
- TODOROV, T: *Svremenni problemi v izuçavaneto na Bilgarskoto Muzikalno narodno tvorçestvo*. Sofiya 1974 İzd-vo na Bilgarskata Akademiya na Naukite. 216 s. 8° 8° (A. IV/4559).
- TOKGÖZ, DOĞ. DR. ERDİNÇ: *Sanayileşmede bölgesel dengesizlikler ve Türkiye*. Ankara 1976 Ayyıldız Matbaası. XVI + 108 s. = Hacettepe Üniversitesi Yay: C-14. 8° (A. IV/5343).

- TOPALOĞLU, BEKİR: *İslam Kelâmcıları ve Filozoflarına göre; Allah'ın Varlığı (İsbât-ı Vâcib)*. Ankara Elif Matbaacılık. 207 s. = Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları No.: 169. 8° (A. IV/4981).
- Topographie der Osteuropa – Südosteuropa – und DDR – Sammlungen*. Yay: Gerhard Teich. München 1978 Verlag Dokumentation. 388 s. 8° (A. IV/4775).
- TUCHELT, KLAUS: *Ehrungen römischer Magistrate der Republik und des frühen Principats in Kleinasien – Archaeologisch betrachtet*. VIII. Türk Tarih Kongresi'nden ayrı bs. S. 429-438 8° (A. IV/5123).
- The Turkic Peoples, Selected Russian entries from the Great Soviet Encyclopedia*. Yay.: John R. Krueger. Bloomington 1963 Indiana University. 440 s. = Indiana University Publications Uralic and Altaic Series Vol.: 32. 4° (B/8647).
- Türkmen edebiyatının tarihi 3. Cilt. 1. Kitap: XIX asır edebiyatı*. Aşkabat 1977 "Ilım" neşriyatı. 329 s. 8° (A. IV/5061).
- Turque - Türkiye 1912-1923. Özrenkli fotoğraflar, Albert Kahn koleksiyonu. 2 Cilt. 8° (A. IV/5302)*.
- Türk Tarih Kurumu Başkanı Ord. Prof. Enver Ziya Karal'ın söylevi*. VIII. Türk Tarih Kongresi'nden ayrı bs. S. 5-8 8° (A. IV/5088).
- Türk Tarih Kurumu Genel Müdürü Uluğ İğdemir'in Kurumun son altı yıllık çalışmalarıyla ilgili konuşması*. VIII. Türk Tarih Kongresi'nden ayrı bs. S. 9-15 8° (A. IV/5089).
- TÜRKAY, CEVDET: *Osmanlı İmparatorluğunda, oymak aşiret ve cemaatler*. Başbakanlık arşivi belgelerine göre. İstanbul 1979 Garanti Matbaası. 962 s. 6 faksimile = Tercüman Kaynak Eserler Dizisi: 8° (A. IV/4653).
- UÇANKUŞ, HASAN T: *Türk müzeciliğinin önemli sorunları ve bazı çözüm yolları*. VIII. Türk Tarih Kongresi'nden ayrı bs. S. 539-548 8° (A. IV/5101).
- UNVALA, J. M.: *Numismatique du Tabaristan et quelques monnaies Sassanides provenant de Suse*. Paris 1938 G. P. Maisonneuve. 43 s. 1 pl. XLV Lev. 8° (B/8598).
- URSIN, MARTTI: *Pohjois-suomen tuhot ja jälleenrakennus saksalaissodan 1944-1945 jälkeen*. Oulu 1980 Pohjois - suomen Historiallinen Yhdistys. 489 s. 1 lev. = Studia Historica Septentrionalia 2. 8° (A. IV/5053).
- UTKAN, MUZAFFER: *Bugünkü Türk yazarları*. Ankara 1960 Buluş Yayınevi. 448 s. 8° (A. IV/4500).
- Uygulayım Terimleri Sözlüğü. 2. bs.* Ankara 1980 Sevinç Basımevi. 216 s. = Türk Dil Kurumu Yayınları: 441. 8° (A. IV/5204).
- Übergang zur Moderne. Historia Mundi VII*. Bern 1957 Francke - Verlag. 527 s. 1 lev. 8° (A. IV/5023).
- Die überseeische Welt und ihre Erschliessung. Historia Mundi VIII*. Bern 1959 Francke Verlag. 542 s. 8° (A. IV/5024).
- ÜLKÜ, VURAL: *Affixale Wortbildung im Deutschen und Türkischen. Ein Beitrag zur Deutsch - Türkischen kontrastiven Grammatik (Almancada ve Türkçede eklerle kelime teşkili)*. Ankara 1980 Ankara Üniversitesi Basımevi. 227 s. = D.T.C.F. Yay. No.: 294. 8° (A. IV/5191).
- VAHTOLA, JOUKO: *Tornionjoki - ja kemijokilaakson asutuksen syntyy. Nimistöietellinen ja historiallinen tutkumus*. Rovaniemi 1980 Pohjois - Suomen Historiallinen, Yhdistys Societas Historica Finlandiae Septentrionalis. 563 s. = Studia Historica Septentrionalia 3. 8° (A. IV/5345).

- VALLS, D. FLETCHER: *Los Plomos Ibericos de Yatova*. Valencia 1980. 103 s. 8 pl. = S.I.P. 66. 8° (A. IV/8663).
- VLAHOV, T: *Kriza v Bilgaro - Turskite otnoşeniya 1895-1908*. Sofiya 1977 İzd-vo na Bilgarskata Akademiya na Naukite. 191 s. 8° (A. IV/4506).
- VULPE, ALEXANDRU: *Die Äxte und Beile in Rumänien II*. München 1975 C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung. 97 s. 63 pl. = Prahistorische Bronzefunde Abt. IX, Bd. 5. 4° (B/8619-2).
- VUORELA, TOIVO: *The Finno - Ugric Peoples*. Çev: John Atkinson. Bloomington 1964 Indiana University. 392 s. = Indiana University Publications Uralic and Altaic Series Vol.: 39. 8° (A. IV/5068).
- WAGNER, ERNST: *Historisch - Statistisches Ortsnamenbuch für Siebenbürgen. Mit einer Einführung in die historische Statistik des Landes*. Köln 1977 Böhlau Verlag. VI + 526 s. = Studia Transylvanica: Bd. 4. 8° (A. IV/4890).
- WARTENBURG, MAXIMILIAN G. YORCK: *Weltgeschichte in Umrissen*. 1954 G. B. Fischer. 424 s. 8 pl. 8° (A. IV/5027).
- WEGNER, DR. MAX: *Alttertumskunde*. München 1951 Verlag Karl Alber. VI + 335 s. 8 pl. 8° (A. IV/5037).
- Wer ist Wer? Das Deutsche Who's Who*. Haz.: Walter Habel. XIX. Ausgabe von Dege-ners Wer ist's?. Frankfurt am Main 1977 Societäs - Verlag. XXX + 1143 S. 4° (B/8641).
- WILCKEN, ULRICH: *Griechische Geschichte im Rahmen der Alttertumsgeschichte*. München 1951 Verlag von R. Oldenborug. 384 s. 32 pl. 1 hr. 8° (A. IV/5028).
- Die Wirtschaft Osteuropas und der VR China 1970-1980. Bilanz und Perspektiven*. Yay.: Hans - Hermann Höhmann. Stuttgart 1978 Verlag W. Kohlhammer. 380 s. 8° (A. IV/4850).
- WOLFRAM, KLEISS: *Bemerkungen zur Urtartäischen Architektur*. VIII. Türk Tarih Kongresi'nden ayrı bs. S. 263-271 pl. 161-163 8° (A. IV/5122).
- YALÇIN, PROF. AYDIN: *Türkiye iktisat tarihi. Osmanlı iktisadında büyüme ve gerileme süreci*. Ankara 1979 Ayyıldız Matbaası. 456 s. 8° (A. IV/4641).
- YALMAN, BEDRİ: *İznik'teki kilise alt yapı kazısı*. VIII. Türk Tarih Kongresi'nden ayrı bs. S. 457-466 pl. 251-262 8° (A. IV/5116).
- YAMAN, ABDULLAH: *İran devrim ideolojisi ve Humeyni*. İstanbul 1979 Eren Basımevi. 207 s. 8° (A. IV/4650).
- YARDIMCI, NURETTİN: *Kıbrıs Türk Federe Devleti'nin eski eserleri korumak için almış olduğu tedbirler*. VIII. Türk Tarih Kongresi'nden ayrı bs. S. 549-551 8° (A. IV/5098).
- YÖRÜKOĞLU, ÖMER: *Açıkhava müzeler ve örenlerdeki eski eserleri tabiat tahribinden korumak için iki deneme*. VIII. Türk Tarih Kongresi'nden ayrı bs. S. 553-555 8° (A. IV/5102).
- YUSUPOV, A: *Gospoda Akçurim*. Kazan 1974 Tatarskoe knijnoe İzd-vo. 342 s. 8° (A. IV/5049).
- ZAREV, PANTÉLEI: *Panorama de la littérature Bulgare*. Sofia Sofia - Presse. 427 s. 8° (A. IV/4611).
- ZECHLIN, EGMONT: *Maritime Weltgeschichte, Alttertum und Mittelalter*. Hamburg 1947 Hoffmann und Campe Verlag. 500 s. 11 hr. 8° (A. IV/5035).

- ZOROĞLU, LEVENT: *Eskiyapar'da bulunan Kızılırmak havzası (Galat denilen) boyalı seramikleri*. VIII. Türk Tarih Kongresi'nden ayrı bs. S. 345-354 pl. 209-214 8° (A. IV/5118).
- Zwanzig Jahre Hammer - Purgstall - Gesellschaft, *Zwei Jahrzehnte Arbeit für Völkerverständigung und Entwicklungshilfe*. 1958-1978. Graz 1978 Akademische Druck. 36 s. 1 pl. 8° (A. IV/4232).
- ZWEIG, STEFAN: *Marie Antoinette*. Çev.: Rezzan Emin Yalman. İstanbul 1944 Ahmet Halit Kitabevi. 240 s. 8° (A. IV/4720).

B. DERGİLER *

- Acta Archaeologica XXXI, 3-4 (1979).
- Acta Asiatica 39 (1980).
- Acta Ethnographica XXIX, 1-4 (1980).
- Acta Historiae Artium XXVI, 1-2 (1980).
- Acta Historica XXVI, 1-2 (1980).
- Acta Orientalia XXXIV, 1-3 (1980).
- Addarah IV, 5 (1980).
- Altorientalische Forschungen VII (1980):
- H. KLENGEL, *Zum Bewässerungsbodenbau am mittleren Euphrat nach den Texten von Mari*, S. 77.
- H. FREYDANK, *Zur Lage der Deportierten Hurriter in Assyrien*, S. 89.
- E. KLENGEL - BRANDT, *Spielbretter und Würfel aus Assur*. S. 119.
- A. ARCHI - H. KLENGEL, *Ein hethitischer Text über die Reorganisation des Kultes*. S. 143.
- P. ZIEME, *Uigurische Pacht Dokumente*, S. 197.
- The American Historical Review LXXXV, 4, 5 (1980); LXXXVI, 1 (1981).
- American Journal of Archaeology LXXXIV, 3 (1980); LXXXV, 1 (1981):
- LXXXIV, 3 - K. BITTEL, *The German Perspective and the German Archaeological Institute*. S. 271.
- W. KLEISS, *Bastam, an Urartian Citadel Complex of the Seventh Century B. C.* S. 299.
- T. ÖZGÜÇ, *Excavations at the Hittite Site, Maşat Höyük: Palace, Archives, Mycenaean Pottery*. S. 305.
- C. NYLANDER, *Earless in Nineveh: Who Mutilated "Sargon's" Head?* S. 329.
- LXXXV, 1 - J. L. DAVIS, *Mycenaean at Thera: Another Look*. S. 69.
- G. WALBERG, *The Identification of Middle Minoan Painters and Workshops*. S. 73.
- L. V. WATROUS, *The Relationship of Late Minoan II to Late Minoan III Ar.* S. 75.
- E. FORMIGLI, *The Bronze Torso in the Museo Archeologico, Florence: Greek Original or Roman Copy*. S. 77.
- G. M. A. HANFMANN, *A Painter in the Imperial Arms Factory at Sardis*. S. 87.
- D. L. THOMPSON, *A Priestess of Isis at Swarthmore College*. S. 88.

* Dergilerde yalnız Türkiye ve Türklerin tarihini ilgilendiren makalelerin adları verilmiştir.

The American West XVII, 4-6 (1980); XVIII, 1 (1981).

Anadolu XIX (1975-1976):

F. İLTER, *İzmir Cumaovasında Unutulmuş Bir Yapı Grubu: Cüneyd Bey Külliyesi*. S. 1.

F. İLTER, *The Cüneyd Bey Complex at Cumaovası*. S. 10.

F. İLTER, *Sivrihisar Yöresi Araştırmaları*. S. 13.

F. İLTER, *A Survey at Sivrihisar Region*. S. 50.

H. J. KELINER, *Ein Datierter Silberfund aus Urartu*. S. 57.

A. ERKANAL, *Dört İnsan Figüründen Oluşan Anafor Bezeği Üzerine Bir Araştırma*. S. 69.

A. ERKANAL, *Eine Untersuchung Zum "Viermenschenradmotiv"*. S. 89.

A. PASİNLİ - S. PASİNLİ, *Erythrai'de Bulunan Roma Gümüş Sikke Definesi*. S. 95.

A. PASİNLİ - S. PASİNLİ, *A Hoard of Roman Silver Coins Found in Erythrai*. S. 103.

G. ÇAĞIRGAN, *Bir Sultantepe Tableti Üzerine Bazı Görüşler*. S. 111.

G. ÇAĞIRGAN, *Some Remarks on a Sultantepe Tablet*. S. 117.

H. GONNET, *Ritual des Fetes D'automne et de Printemps du Dieu de L'orage de Zippalanda*. S. 123.

H. GONNET, *Zippalanda Şehri Fırtına Tanrısının İlk ve Sonbahar Bayramları Ritüeli*. S. 163.

A. ÜNAL, *Hititlerde Ölülere Sunulan Kurban Hakkında Bazı Düşünceler*. S. 165.

A. ÜNAL, *Einige Gedanken Über das Totenopfer bei den Hethitern*. S. 175.

M. ESKİOĞLU, *Konya Ovasında Bulunmuş Olan Bir Kadın Heykelciği Hakkında Gözlemler*. S. 185.

M. ESKİOĞLU, *An Unstratified Anthropomorphic Figure from the Konya Plain*. S. 187.

Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi XXXIV, 1-4 (1979).

T. ATAÖV, *The Palestine Question and Turkey*. S. 15.

M. TUNCAY, *Sevres'e Karşı Anadolu'nun Bir Yayımlı: Türk Muahede-i Sulhiyyesi ve Mahiyet-i Hakikiyesi*. S. 111.

M. BOZDEMİR, *Sources Historiques de L'Armee Turque (II)*. S. 147.

Annales Economies Societes Civilisations XXXV, 5, 6 (1980); 6 XXXVI, 1 (1981).

Annali Della Scuola Normale Superiore di Pisa X, 2 (1980).

Annali Istituto Orientale di Napoli XL, 4 (1980); XLI, 1, 2 (1981).

Annuaire Ecole Pratique des Hautes Etudes LXXXVIII (1979-1980).

Anthropos LXXV, 1-6 (1980):

1-2 - W. SAAKE, *The Seventy-Fifth Year of Anthropos*. S. 1.

K. H. MENGES, *Zur Phonologie, Wortbildung und Etymologie des Ujgurischen an Hand des neuen Ujgurischen Wörterbuchs von K. Röhrborn*. S. 65.

Antike Kunst XXIII, 2 (1980):

K. SCHEFOLD, *Dank an Hans Hotz*. S. 109.

Antike Welt XI, 3, 4 (1980); XII, 1 (1981):

4 - (1980) - M. WAELKENS, *Das Totenhaus in Kleinasien*. S. 3.

1 - (1981) - R. FLEISCHER, *Der hellenistische Fries von Sagalassos in Pisidien*. S. 3.

N. TH. NIKOLITSIS, *Archäologische Unterwasser-Expedition bei Rhodos*. S. 45.

The Antiquaries Journal LIX, 2 (1979); LX, 1 (1980).

Antropoloji 9 (1975-1976).

- Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie A. D. Xenopol XVII (1980):
 GH. BUZATU, *Historiographical Implications of National Struggle in East-Central and South-East Europe* S. 57
- Anzeiger, Öst. Akademie der Wiss. CXVII, 1-10 (1980):
 G. P. LAMINGER, *Die Stifterinschrift in der Gemeindegkirche von Madenşehir (Bin Bir Kılıse) in Lyakonien, und: Schreib-und Lesefehler in Lykaonisch-isaaurischen Inschriften.* S. 179.
 H. VETTERS, *Ephesos, Vorläufiger Grabungsbericht* 1979. S. 249.
- Arabic Quarterly XIV, 4 (1979); XV, 1-3 (1980).
 Archaeologia Historica 4 (1979).
 Archaeological Reports For (1979-80):
 H. W. CATLING, *Archaeology in Greece, (1979-80).* S. 3.
 I. A. TODD, *The Cyprus American Archaeological Research Institute.* S. 89.
- Archaeologische Mitteilungen aus Iran XII (1979):
 G. WALSER, *Zum Gedenken an Ernst Herzfeld (1879-1948).* S. 9.
Zur Bibliographie E. Herzfelds. S. 12.
 A. LIPPERT, *Die Österreichischen Ausgrabungen am Kordlar - Tepe in Persisch - Westaserbajdschan (1971-1978).* S. 102.
 G. SPERL, *Ein Schlackenfund vom Kordlar - Tepe.* S. 155.
 J. READE, *Hasanlu, Gilzanu and Related Considerations.* S. 175.
 CL. BÖHNE, *Metallurgische Untersuchungen urartäischer Eisengefäße*
 S. 245.
 W. KLEISS, *Armenische Kirchen in Azerbaidjan.* S. 361.
 P. CALMEYER, *Archäologische Bibliographie 1978.* S. 415.
- Archäologischer Anzeiger 3, 4 (1980); 1 (1981):
 3 - P. NEVE, *Die Ausgrabungen in Boğazköy - Hattusa 1979.* S. 285.
 W. RADT, *Pergamon. Vorbericht über die Kampagne 1979.* S. 400.
 B. SCHMALTZ, *Bemerkungen zu Thermos B.* S. 318.
 4 - P. GROSSMANN, *Arbeiten an der Unterburgmauer von Tiryns in den Jahren 1969, 1971 und 1972. Mit 15 Abbildungen.* S. 477.
- Archiv Orientalni XLVIII, 2, 3 (1980).
 Arheoloski Vestnik XXX (1979).
 Arkeoloji ve Sanat Dergisi 10 (1980); 11 (1981):
 10 - A. M. DİNÇOL, *Hitit Devletinin Kuruluşuna Ait İlk Yazılı Belgeler,* S. 5.
 V. SÖZER, *Kemerhisar (Tyana) Bizans Devri Hamamı, Kalıntı ve Buluntuları,* S. 9.
 A. PASINLI - C. SOYHAN, *Sarayburnu'nda Açığa Çıkarılan Bizans Kalıntısı,* S. 15.
 Z. AĞAR, *İzmit Turgut Mahallesinde Bulunan Bir Mezar,* S. 17.
 V. DONBAZ, *Mezopotamya Halkları, Sümer, Akkad ve Kaslar,* S. 19.
 11 - S. ATASOY, *Eskişehir - Alpu Kocakızlar Tümülüsü,* S. 7.
 N. ASGARİ, *Marmara Adası Saraylar Köyü Kazısı,* S. 23.
- Ars Decorative 6 (1979):
 F. BATARI, *Neuerwerbungen vorderasiatischer Teppiche (1973-1977).* S. 109.
 K. GOMBOS, *Kaukasische Webteppiche.* S. 157.

Ars Orientalis XI (1979).

Asien Afrika Latein - Amerika VIII, 5, 6 (1980).

Askeri Tarih Bülteni 9 (1980); 11 (1981):

9 - M. ERENDİL, *İkinci Dünya Savaşı'nda Kuzey Afrika Harekatı ve Çıkarılan Dersler*. S. 1.

A. KULOĞLU, *Balkan Devletlerinin Osmanlı İmparatorluğundan Ayrılma Sebepleri*. S. 39.

Ş. ERKAL, *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi: Hicaz Cephesi (Hicaz Ayaklanması) 1914-1918*. S. 55.

C. AKÇAKAYALIOĞLU, *Atatürk'ün Hayatı, Atatürk Devrim Hareketleri (Reformları) Üzerine Kısa Bir İnceleme*. S. 73.

K. D. KOSSEV, *Bismarck'ın Doğu Politikası ve Bulgaristan'ın Kurtuluşu (1878)*. Çev. F. ÇELİKER. S. 93.

11 - C. ENGİNŞOY, *Türk İstiklal Harbinde (1919-1922) Batı Cephesi Harekatı üzerinde Görüşler*. S. 1.

H. IŞIK, 1897 *Türk - Yunan Savaşı ve bu Savaş Hakkında bir İngiliz Subayın Yazdıkları*. S. 27.

B. GÖKDENİZ, *Kanuni Sultan Süleyman'ın Başlıca Seferleri*. S. 37.

N. ÖZSELÇUK, *Kore Harbinde Türk Tugayı 25 Haziran 1950-27 Temmuz 1953*. S. 57.

A. TULOĞLU, *Malazgirt Meydan Muharebesi ve Türklerin Anadolu'ya yayılışı*. S. 75.

10 - M. ERENDİL, *1402 Ankara Savaşı*. S. 1.

M. ERENDİL, *Kütahya - Eskişehir Muharebeleri*. S. 15.

H. ERTUNA, *Kıbrıs - Osmanlı İdaresinden 1974 Barış Harekatına Kadar*. S. 33.

A. ORHON, *Çanakkale Boğazı Muharebesi 18 Mart 1915*. S. 59.

Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi XII, 1, 2 (1980):

1 - V. BOSKOV, *Türk Edebiyatında Şehir Şiirleri ve Şehir "Mersiyeleri"*. S. 69.

S. SAKAOĞLU, *İgnaez Kunos'un İstanbul'da Derlediği Bilmeceler*. S. 77.

M. F. KIRZIOĞLU, *Başkumandan Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın İşgalden Kurtulacak İstanbul'da "Müdafaai Hukuk Cem'iyeti" Hey'etini Kendi Doğrultusunda Kurdurma Çabaları*. S. 207.

2 - O. C. İNANDIK, *Alman Coğrafyacılarının Doğu ve Güneydoğu Anadolu Araştırması*. S. 519.

Athenacum LXVIII, 3-4 (1980).

Ausgrabungen und Funde XXV, 3-5 (1980).

Avrupa 56 - 59 (1981).

Aziya i Afrika Segodnya 10-12 (1980); 2 (1981):

10 - T. STARÇENKOV, *Turtsiya na poroge 80-h*. S. 14.

11 - A. BOGDANOV, *Sovremennaya grafika Turtsii*. S. 47.

12 - D. KASATKİN, *On tayni razgadal mudrejših slov i del (İbn Sina)*. S. 47.

Balkan Studies XXI, 1 (1980):

This issue contains the papers read or prepared to be read by Greek scholars at the "Fourth International Congress of South - East European Studies". Ankara, 13-18 August 1979.

P. J. ZEPOS, *Survivances byzantines dans le droit des coutumes*. S. 5.

- C. SVOLOPOULOS, *Les partis politiques en Grece depuis l'Independance jusqu'a la Deuxieme Guerre Mondiale*. S. 21.
- C. A. MALTEZOU, *Cythere: Societe et economie pendant la periode dela domination venitienne*. S. 33.
- E. KOFOS, *Dilemmas and Orientations of Greek policy in Macedonia: 1878-1886*. S. 45.
- D. C. LOUNGHIS, *L'historiographie de l'epoque Macedonienne et la Domination Byzantine sur les Peuples du sud-est Europeen d'apres les Traides de Paix du IXe siecle*. S. 69.
- T. P. JOCHALAS, *Gemeinsame Motive in der Italienisch - Albanischen und der Griechischen Volksdichtung*. S. 57.
- A. PANAYOTOPOULOS, *Early Relations Between the Greeks and the Young Turks*. S. 87.
- M. HATZPOULOS, *Photive - Colonie romaine en Thesprotie et les destinees de la latinite epirote*. S. 97.
- C. AP. VACALOPOULOS, *Donnees Statistiques sur la Predominance du Potentiel Hellenique dans la Navigation et le Commerce au Bas - Danube (1837-1858)*. S. 107.
- I. A. PAPADRIANOS, *Serbian Epitaphs of Greeks from Belgrade (XIX th - XX th century)*. S. 117.
- T. TSOVARIDOU, *La Repercussion en Grece a la fin du XIXe Siecle de la Srise du Raisin sec*. S. 127.
- CH. BAKIRTOIS, *Didymoteichon: Un centre de ceramique post-byzantine*. S. 147.
- Batı Dil ve Edebiyatları Araştırmaları Dergisi II, 4 (1980).
- Bericht der Römisch - Germanischen Kommission LX (1979).
- Berkeley Journal of Sociology XXV (1980).
- Berytus XXVII (1979).
- Biblica LXI, 3, 4 (1980); LXII, 1 (1981).
- Biblical Archeologist XLIII, 3 (1980); XLIV, I (1981):
XLIII - J. M. FENNELLY, *The Persepolis Ritual*. S. 135.
- Bibliographie d'Etudes Balkaniques XIII (1978).
- Bibliotheca Orientalis XXXVI, 1-3 (1979); XXXVII, 3-4 (1980).
- Boreas 3 (1980).
- O. PALAGIA, *An Attic Head in Oxford* (Taf. 9-12). S. 5.
- R. STUPPERICH, *Die Griechischen Vasen in der Sammlung Dr. C. HENKE* (Taf. 23-24). S. 181.
- The British Library Journal VI, 2 (1980).
- Bulgarian Historical Review 3, 4 (1980):
3 - B. SAMARDZIEV, *On the Relations between the Principality of Bulgaria and the Ottoman Empire at the end of the 19th Century*. S. 22.
- Bulletin of the American Schools of Oriental Research 235 (1979):
R. HAGLILI, *The Goliath Family in Jericho: Funerary Inscriptions from a First-Century A. D. Jewish Monumental Tomb*. S. 31.
- Bulletin Association Internationale d'Etudes du Sud - Est Europeen XIII, XIV (1975-1976).
- Bulletin de Correspondance Hellenique CIV, 2 (1980):
J. TREHEUX, *Sur les comptes du Consell a Delphes*, S. 519.
G. DAUX, *Quelques inscriptions de Thessalonique d'epoque imperiali*. S. 525.
C. BAURAIN, *Chypre et le monde Egeen*. S. 565.

- Bulletin d'Etudes Orientalis XXXI (1979).
 Bulletin, Institute of Archaeology 17 (1980).
 Bulletin of the Institute of Historical Research LIII, 128 (1980).
 Bulletin Medelhavsmuseet 15 (1980):
 B. WELLS, *A Late Geometric Amphora by the Stockholm Painter*. S. 50.
 E. RYSTEDT, *An Etruscan Antefix*. S. 59.
 Bulletin, Metropolitan Museum of Art XXXVIII, 1, 2, 3 (1980/81).
 Bulletin of the National Museum of Ethnology V, 1-3 (1980).
 Bulletin of the School of Oriental and African Studies XLIII, 3 (1980); XLIV, 1 (1981):
 XLIII - E. A. ZACHARIADOU, *Manuel II Palaeologus on the strife between Beyazid I and Kadı Burhan al-Din Ahmad*. S. 471.
 XLIV - H. KENNEDY, *Central government and provincial elites in the early Abbasid caliphate*. S. 26.
 H. SERRUYS, *Hunt-t'o: tulum, floats and containers in Mongolia and Central Asia*. S. 105.
 D. O. MORGAN, *The Mongol Empire: a review article*. S. 120.
 Bulletin Signaletique Art et Archeologie XXXV, 1 (1981).
 Bulletin Signaletique Prehistoire et Protohistoire XXXV, 1 (1981).
 Bulletins et Memoires de la Societe d'Anthropologie de Paris XII, 1-3 (1980).
 Byzantinische Zeitschrift LXXIII, 2 (1980).
 Byzantino Slavica XL, 2 (1979).
 Byzantion L, 2 (1980).
 Cahiers de Civilisation Medievale XXIII, 1, 2 (1980).
 Cahiers du Monde Russe et Sovietique XXI, 2 (1980):
 E. J. LAZZERINI, *The Archive of Mustafa Chokay Bey: an inventory*. S. 235.
 Les Cahiers de Tunisie XXVIII, 111-112 (1980).
 Coğrafya Araştırmaları Dergisi 9 (1980).
 Cultura Antiqua XXXII, 9-12 (1980); XXXIII, 1, 2 (1981):
 10 - *The Special Issue of the Ancient Culture of Western Asia*.
 H. KAMURO, *Beginning of Pottery - Using in Western Asia*. S. 43.
 Çevren VII, 1-4 (1980):
 1 - F. NAMETAK, *Ziya Paşa'nın Zafenamesine Cevap Olan Fadil Paşa'nın Kasidesi*. S. 23.
 3 - N. HAFIZ, *Prizren Türk Ağzının özellikleri (1)*. S. 49.
 Dacia XXIV (1980).
 Dania Poly Glotta 11 (1979).
 Das Deutsche Buch 5, 6 (1980); 1 (1981).
 Dış Politika VIII, 3-4 (1980):
 H. İNALCIK, *Turkey between Europe and Middle East*. S. 5.
 F. AHMAD, *Turkey between democracy and deadlock*. S. 33.
 O. OKYAR, *Turkey between debt and development*. S. 81.
 D. RUSTOV - F. ARMAOĞLU - W. MACOMBER - N. ESEN - M. A. BİRAND, *Panel on Turkey, After Iran and Camp David*. S. 101.

Dumbarton Oaks Papers 33 (1979):

O. HJORT, *The Sculpture of Kariye Camii*. S. 199.

Y. TSAFRIR - Y. HIRSCHFELD, *The Church and Mosaics at Horvat Berachot, Israel; with an Appendix by Rina and Joseph Drory*. S. 291.

East Asian Cultural Studies XIX, 1-4 (1980).

East European Quarterly XIV, 3, 4 (1980).

Ethnic and Racial Studies III, 4 (1980); IV, 1 (1981).

Ethnologie Française X, 3, 4 (1980).

Ethnology XIX, 3, 4 (1980); XX, 1 (1981).

Etudes Balkaniques 2, 3 (1980).

O. SILIER, *Quelques aspects de la structure agricole turque des années 1970*. S. 3.

S. VELIKOV, *Les relations diplomatiques entre la Bulgarie et la Turquie à l'époque du Bloc populaire (1931-1934)*. S. 42.

E. RADUSEV, *Les dépenses Locales dans l'Empire ottoman au XVIII siècle (Selon des données de registres de cadé de Ruse, Vidin et Sofia)*. S. 74.

M. KIEL, *The Date of Construction of the Library of Osman Pasvantoglu in Vidin*. S. 116.

Excerpta Historica Nordica X (1975-1976).

Expedition XXII, 1, 2, 4 (1980).

FDE, Yazın ve Dilbilim Araştırmaları Dergisi 6 (1980); 7 (1981):

7 - B. TUNCEL, *Yayımları, Eser ve İncelemeleri*. S. 1.

A. KAŞ, *Marsilya Basınında Atatürk*. S. 1.

Das Fenster 27 (1980).

The Florida Anthropologist XXXIII, 1-3 (1980).

Forn Vannen 75 (1980).

Forum II, 35-38 (1981).

Geneva XXVIII (1980).

Germania 58 (1980); 59 (1981).

Görüş 2-10, 11 (1980).

Güçlü Çağ 79, 81 (1981).

Hamdard Islamicus III, 3, 4 (1980); IV, 1 (1981):

III - J. ESS, *Al-Farabi and Ibn al-Rewandi*. S. 3.

S. M. IMAMUDDİN, *Martime Trade Under the Mamluks of Egypt (644-923/1250-1517)*. S. 67.

S. RIZWAN - A. RIZVI, *Nizam al-Mulk Tusi (1017-1092) (Not a Politician but a Statesman)*. S. 79.

IV - F. RAHMAN, *Essence and Existence in Ibn Sina: The Myth and the Reality*. S. 3.

CH. PELLAT, *Some Remarks on a Problem of Taxation in Medieval Islam*. S. 15.

Hamizrah Hehadash The New East XXVIII, 1-2 (1979).

Harvard Journal of Asiatic Studies XL, 2 (1980).

Heidelberger Jahrbücher XXIV (1980).

Hesperia XLIX, 3,4 (1980):

XLIX - C. G. BOULTER - J. L. BENTZ, *Fifty-century Attic Red Figure at Corinth*. S. 295.

M. M. MILES, *The Date of the Temple on the Ilissos River*. S. 309.

- W. ROSTOKER - E. R. GEBHARD, *The Sanctuary of Poseidon at Isthmia: Techniques of Metal Manufacture*. S. 347.
- Historical Abstracts XXVI, Part A, 1-4 (1980); XXVI, Part B, 1-4 (1980); XXXI, Part A, 1-4 (1980); XXXI, Part B, 1-4 (1980).
- History of Religions XX, 1-2 (1980).
- L'Homme XIX, 2 (1979); XX, 1, 2 (1980).
- Ilgaz 232-234 (1981).
- İktibas 1-6 (1981).
- International Journal of Middle East Studies XI, 1-4 (1980); XII, 2, 3 (1980).
- XI - 1 - M. PARVIN - M. SOMMER, *Dar al-Islam: The Evolution of Muslim Territoriality and Its Implication for Conflict Resolution in the Middle East* S. 1.
- 2 - R. H. DAVISON, *The Question of Ali Paşa's Political Testament*. S. 209.
- S. ROSENTHAL, *Foreigners and Municipal Reform in Istanbul: 1855-1865*. S. 227.
- 3 - B. A. MANNEH, *The Christians between Ottomanism and Syrian Nationalism*. S. 287.
- W. D. WRIGLEY, *Germany and the Turco-Italian War, 1911-1912*. S. 313.
- M. RACCAGNI, *The French Economic Interests in the Ottoman Empire*. S. 339.
- W. HALE, *The Role of the Electoral System in Turkish Politics*. S. 401.
- 4 - M. A. BOISARD, *On the Probable Influence of Islam on Western Public and International Law*. S. 429.
- F. RAHMAN, *A Survey of Modernization of Muslim Family Law*. S. 451.
- W. C. SMITH, *The True Meaning of Scripture: An Empirical Historian's Nonreductionist Interpretation of the Qur'an*. S. 487.
- XII - 2 - M. REZUN, *Reza Şap'ın Court Minister: Teymourtash*. S. 119.
- A. CRISTELOV, *Saintly Descent and Worldly Affairs in Mid-Nineteenth Century Mascara, Algeria*. S. 139.
- H. E. GOLDBERG, *Jewish - Muslim Religious Rivalry in Tripolitania*. S. 157.
- A. RASSAM, *Women and Domestic Power in Morocco*. S. 171.
- International Journal of Turkish Studies I, 1 (1979-80).
- H. İNALCIK, *The Hub of the City: The Bedestan of Istanbul*. S. 1.
- S. FARUKİ, *Taxation and Urban Activities in Sixteenth - Century Anatolia*. S. 19.
- G. STOKES, *Dependency and the rise of Nationalism in Southeast Europe*. S. 54.
- K. K. BARBİR, *From Pasha to Efendi: The Assimilation of Ottomans into Damascene Society. 1516-1783*. S. 68.
- A. RAYMOND, *The Ottoman Conquest and the Development of The Great Arab Towns*. S. 84.
- M. HEPER, *Recent Instability in Turkish Politics: End of a Monocentrist Policy*. S. 102.
- S. J. SHAW, *Recent Catalogs and Inventories of the Coins of the Ottoman Empire and the Turkish Republic*. S. 114.
- Letters of I. W. Redhouse to the British Foreign Ministry*. S. 120.
- Inventaria Archaeologica (Jugoslavija) 18 (1974); 19 (1975); 21 (1978); 22 (1979); 23, 24 (1980).
- Iraq XLII, 2 (1980).
- Der Islam LVII, 2 (1980):
- R. Ettinghausen (1906-1979). S. 185.
- M. KÖHBACH, *Urfa und seine Legendentraditionen bei Eviya Çelebi*. S. 293.

- A. SELJUQ, *Relations between the Ottoman Empire and the Muslim Kingdoms in the Malay - Indonesian Archipelago*. S. 301.
- A. SCHÖLCH, *Ein palastinensischer Repräsentant der Tanzimat - Periode: Yusuf Diya'addin al-Halidi (1842-1906)*. S. 311.
- İslam and the Modern Age XI, 2 (1980).
- İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi VII, 3-4 (1979):
- R. ŞEŞEN, *İslam dünyasındaki ilk tercüme faaliyetlerine umumi bir bakış (Başlangıç H. IV/M.X. asırlar.)* S. 3.
- E. ESİN, "Süli"ler: *İslam ile karşılaşan ilk Türkler*. S. 31.
- M. A. CHAGHATAI, *The architect of the Taj and its place in world Architecture*. S. 159.
- H. YAVUZ, *Ahmed Cevdet Paşa and the Ulema of his time*. S. 178.
- İ. S. SIRMA, *Sultan II. Abdülhamit ve Çin müslümanları*. S. 199.
- T. BAYKARA, *Honaz şehri ve Selçuklu devrindeki önemi*. S. 207.
- A. S. FURAT, *İslam Edebiyatında Ansiklopedik Eserler (H. IV - IX/M. X - XV. asırlar.)* S. 211.
- İslam und der Westen I, 1 (1981).
- Israel Exploration Journal XXX, 1-4 (1980).
- Istorijski Časopis XXV - XXVI (1978-1979):
- M. PETROVIC, *Charter - letter of despot John Ugljesa, of 1368, regarding the reconciliation between the churches of Serbia and Constantinople in the light of nomocanonical rules*. S. 50.
- I. VOJE, *Problematique des invasions Turques dans les pays Slaves et organisation de la defense au XVe et XVIe siecle*. S. 130.
- D. BERIC, *Troubles sociaux - politique en Bosnie et Herzegovine en 1848*. S. 156.
- Istoriya SSSR 6 (1980); 1 (1981).
- Izvestiya Akademii Nauk Azerbaydjanskoy SSR. Tarih, Felsefe, Hukuk 1-3 (1980).
- Izvestiya Akademii Nauk Turkmenskoy SSR 4-6 (1980):
- YA. ÇUNGAEV, *O tunguso - man'çyurskih mongol'skih i drevnetyurkskih letsışeskih soovetsiyah*. S. 64.
- Jahrbuch des Bernischen Historischen Museums 59, 60 (1979-1980).
- Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik 29 (1980):
- M. KERTSCH, *Philologische Notizen zu Gregor von Nazianz*. S. 1.
- P. ALLEN - C. DATEMA, *Leontius presbyter of Constantinople a compiler?* S. 9.
- M. ROUECHE, *A Middle Byzantine Handbook of Logic Terminology*. S. 71.
- W. LACKNER, *Eine unedierte Passion der Martyrer Nikandros und Hermaios (BHG 2295)*. S. 99.
- A. LITTLEWOOD, *A Byzantine Oak and its Classical Acorn: The literary artistry of Geometres Progymnasmata*. I. S. 133.
- G. FATOUROS, *Die Autoren der Zweiten Sophistik im Geschichtswerk des Niketas Choniates. Mit besonderer Berücksichtigung von Eunapios und Philostratos*. S. 165.
- C. CUPANE, *La magia a Bisanzio nel secolo XIV: Azione e reazione. Dal registre del patriarcato costantinopolitano (1315-1402)* S. 237.
- A. KAMBYLIS, *Beiläufiges zur Byzantinischen Ilias des cod. Paris. Suppl. Gr. 926*. S. 263.
- E. GAMILLSCHEG, *Zu Kopisten des 16. Jahrhunderts (Mit zwei Tafeln)* S. 303.

- A. W. EPSTEIN, *The Political Content of the Paintings of Saint Sophia at Ohrid (With eight plates)*. S. 315.
- Jahrbücher für Geschichte Ost Europas XXVIII, 1, 2 (1980):
- M. MATITYAHU, *The Zionist Movement and the Brest - Litovsk Negotiations in January 1918*. S. 31.
- Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes in Wien 52 (1978-1980).
- Journal of the American Oriental Society XCIX, 4 (1979); C. 1-3 (1980).
- Journal of Archaeological Science VII, 3, 4 (1980).
- Journal Asiatique CCLXVIII, 3-4 (1980).
- Journal of the Economic and Social History of the Orient XXIV, 1, 2 (1981):
- 2- P. STEINKELLER, *The Renting of Fields in Early Mesopotamia and the Development of the Concept of "Interest" in Sumerian*. S. 113.
- The Journal of Hellenic Studies C (1980).
- Journal of Human Evolution IX, 4-8 (1980).
- Journal of the Near Eastern Studies XXXIX, 3, 4 (1980)' XL, 1 (1981):
- XXXIX - 3 - C. J. BRUNNER, *The Fable of the Babylonian Tree, Part I: Introduction*. S. 191.
- N. NA'AMAN, *The Ishtar Temple at Alalakh*. S. 209.
- E. P. HAMP, *Lycian Xahba*. S. 215.
- Journal of the Royal Asiatic Society 2 (1980).
- Journal of the Warburg and Courtauld Institutes XLIII (1980):
- J. RABY, *Cyriacus of Ancona and the Ottoman Sultan Mehmed II*. S. 242.
- Kara - Amid II, 8 (1972); IV, 13 (1979); IV, 14 (1980).
- Kiryat Sefer LV, 2 (1980).
- Korea Journal XX, 2, 9-11 (1980); XXI, 1-4 (1981).
- Korean Scientific Abstracts XII, 2, 4, 5 (1980).
- Letopis Slovenske Akademije Znanosti in Umetnosti XXX (1979).
- Ljetopis Jugoslavenske Akademije Knjiga 79 - 81 (1979).
- Macedonian Review X, 1 (1980).
- Maden Tetkik ve Arama Enstitüsü Dergisi 91 (1978).
- Maliye Dergisi 47, 48 (1980).
- Man XV, 3, 4 (1980); XVI, 1 (1981).
- Medioevo Saggi e Rassegne 5 (1980).
- Meşovita Graba. (Miscellanea) V (1977); VI (1978); VII (1979); VIII (1980).
- The Middle East Journal XXXIV, 3, 14 (1980); XXXV, 1 (1981).
- Midland History V (1979-80).
- Milliyet Sanat 12-14 (1980); 15-23 (1981).
- Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung XCV (1980).
- Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Roemische Abteilung LXXXV, 2 (1980).
- Mitteilungen der Deutschen Orient Gesellschaft zu Berlin 112 (1980):
- Bruno Güterbock zum Gedenken. S. 5.
- G. A. LEHMANN, *Nachruf auf Hans Erich Stier*. S. 7.

- M. WAFLEK, *Der Becher MBQ 26/35-62 (71 MBQ 59)*. S. 9.
 W. MAYER, *Sargons Feldzug gegen Urartu 714 v. Chr. Eine militärhistorische Würdigung*. S. 13.
 M. KORTZ, *Ausgrabung und Rekonstruktion des islamischen Ziegelbaus Qasr al-Banat in Raqqa*. S. 69.
 J. YAKAR, *Recent Contributions to the Historical Geography of the Hittite Empire*. S. 75.
 W. NÜTZEL, *Lag Ur einst am Meer?* S. 95.
 W. NÜTZEL, *Die ökologischen Vorzüge küstennaher Besiedlungsstätten Mesopotamiens*. S. 103.
- Mülkiyeliler Birliği Dergisi 60-61 (1980).
 Naroda Azii i Afriki 6 (1980); 1 (1981):
 6 - (1980) - Z. M. BUNİYATOV, *The First Scientific Centre in Libyan Jamahereeya. Chronical Notes*. S. 153.
 M. M. CHAIRULLAYEV - M. G. KARIMOVA, *The Readers Conference in Tashkent*. S. 165.
- National Geographic CLVIII, 6 (1980); CLIX, 1-4 (1981).
 Nato Dergisi 4 (1980); 1 (1981).
 New Times 2, 3, 6-10 (1981).
 Novaya i Noveşkaya Istoriya 5, 6 (1980); 1 (1981):
 1 (1981) - V. N. VİNOGRADOV, *The History of the Peoples of Central and South-East Europe at the 15 th International Congress of Historical Sciences*. S. 46-60.
- Opuscula Atheniensia XIII (1980):
 P. ASTRÖM - I. NICOLAOU, *Lead Sling Bullets from Hala Sultan Tekke*. S. 29.
 R. S. MERRILLEES, *Representation of the Human Form in Prehistoric Cyprus*. S. 171.
- Opuscula Romana XIII (1981).
 Orient, Zeitschrift des Deutschen Orient - Instituts XXI, 1-3 (1980):
 1 - I. TURAN, *Attitudinal correlates of political democracy: The case of Korea and Turkey*. S. 77.
 2 - *Der 21. Deutsche Orientalistentag, 24.-29. März 1980 in Berlin/the 21st "Congress of German Orientalist"*. S. 153.
 3 - "Round table" "on" *The crisis of Turkey and prospective solutions 24-26 September 1980 in Brussels*. S. 297.
- Orientalia XLIV, 2-4 (1980):
 2 - J. W. WEVERS, *Histories and Historians of the Ancient Near East Preface*. S. 137.
 A. K. GRAVSON, *Assyria and Babaylonia*. S. 140.
 3 - S. A. PICCHIONI, *La direzione della scrittura cuneiforme e gli archivi di Tell Mardikh - Ebla (VII - XI)*. S. 225.
 P. MERIGGI - M. POETTO, *Contributi allo studio delle iscrizioni in luvio geroglifico (Tab. XII - XXIX)*. S. 252.
 4 - H. A. HOFFNER, *Histories and Historians of the Ancient Near East: The Hittites*. S. 283.
 M. GALLERY, *Service Obligations of the Hezertu - Women*. S. 333.
 W. G. LAMBERT, *Akka's Thrat*. S. 339.
 A. LEMAIRE - P. VERNUS, *Les ostraca paleo - Hebreux de Quadesh - Barnea (Tab. LXXI - LXXIII)*. S. 341.

Orientalistische Literaturzeitung 4-6 (1980):

5 - G. HAZAI - B. KELLNER - HEINKELE, *Stand und Perspektiven der orientalistischen Bibliographie*. S. 421.

6 - J. BALAZS, *Şum sozıal-ökonomischen Entwicklungsweg der Türkei*. S. 517.

Öğretmen Dünyası 13-17 (1981).

Österreichische Zeitschrift für Volkskunde XXXV, 1, 2 (1981).

Pakistan Postası XXIX, 1, 2 (1981).

Papers of the British School at Rome XLVII (1979).

The Philosophical Review XC, 1 (1981).

Philosophy and History XIV, 1 (1981).

Pirelli 198, 199 (1981).

Prachistorische Zeitschrift LV, 1 (1980).

Praktika 78 (1980).

Proceedings of the Society of Antiquaries of Scotland CIX (1977-1978).

Przeglad Orientalistyczny 4, 5 (1980).

The Quarterly Index Islamicus IV, 4 (1980); V, 1 (1981).

Rad, 379 (1978) Razred Za Likovne Umjetnosti Knjiga VII.

Rad, 385 (1980) Razred Za Muzicku Umjetnost Knjiga IV.

Rassegna Storica del Risorgimento LXVII, 3, 4 (1980).

Referativniy Jurnal 5 (1981).

Report of the Department of Antiquities Cyprus 1980:

E. G. JERSTAD, *The origin and chronology of the Early Bronze Age in Cyprus* S. 1.

E. HERSCHER, *Southern Cyprus and the disappearing Early Bronze Age*. S. 17.

A. K. SOUTH, *Kalavassos - Ayios Dhimitrios 1979: A Summary report* (Plates VI-IX). S. 22.

S. SWINY, *Bronze Age Gaming Stones from Cyprus* (Plates X - XII). S. 54.

M. YON, *Rhytons Chypriotes a Ougarit* (Planches XIII - XIV). S. 79.

J. D. MUHLY - R. MADDIN - T. S. WHEELER, *The oxhide ingots from Enkomi and Mathiati and Late Bronze Age copper smelting in Cyprus* (Plates XV - XVI) S. 84.

J. M. WEBB - J. C. COURTOIS, *A bronze ox - horn from the sanctuary of the Ingot God, Enkomi*. S. 100.

D. ANSON, *Composition and provenance of Rude Style and related wares*. S. 109.

V. KARAGEORGHIS, *Kypriaka V* (Plates XVII - XIX). S. 128.

O. MASSON - A. CAUBET, *A Prosos d'antiquites Chypriotes entrees au Musee du Louvre de 1863 a 1866* (Planches XX - XXIV). S. 136.

J. TAYLOR, *Excavations at Ayios Philon, The ancient Carpasia. Part I. The Classical to Roman periods* (Plates XXV - XXIX). S. 152.

P. AUPERT - A. HERMARY, *Amathonte: Rapport preliminaire sur les travaux de L'Ecole Française d'Athenes (1975-1979)*. (Planches XXX - XXXII) S. 217.

J. MLYNARCZYK, *The paphian sanctuary of Apollo Hylates* (Plates XXXIII-XXXIV). S. 239.

S. HADJISAVVAS, *Paphos "Vasiliko". A Hellenistic tomb* (Plates XXXV - XXXVII). S. 253.

I. NICOLAOU, *Inscriptiones Cypriae Alphabeticae XIX*, 1979 S. 260.

E. FRENCH - P. ASTROM, *A Colloquium on Late Cypriote III sites*. S. 267.

L. IEROMONACHOU, *Cypriote bibliography: Archaeology 1976-1979*. S. 270.

Review IV, 1, 2 (1980):

J. GALTUNG - T. HEIESTAD - E. RUDENG, *On the Decline and fall of Empires: The Roman Empire and Western Imperialism Compared*. S. 79.

Reviste Arhivelor XLII, 1-4 (1980).

Revue d'Assyriologie et d'Archeologie Orientale LXXIV, 1, 2 (1980):

P. STEINKELLER, *The Old Akkadian Term for "Easterner"*. S. 1.

R. M. SIGRIST, *Erin-Un-Il (suite)*. S. 11.

B. LAFONT, *Un Nouveau Texte d'Ur III sur l'Irrigation*. S. 29.

E. SOLLBERGER, *The Cuneiform Tablets in the Chester Beatty Library, Dublin*. S. 43.

K. KESSLER, *Das Schicksal von Irridu unter Adad-Narari I*. S. 61.

Revue des Etudes Sud-Est Europeennes XVIII, 2-4 (1980); XIX, 1 (1981):

XVIII - *La Roumanie dans le sud-est de l'Europe: histoire et actualite*. S. 173.

A. BREZIANU, "Quirinus narravit": *Nicolaus Olahus and Sir Thomas More's Background Information on the Turkish Question and Buda in the "Dialogue of Comfort"*. S. 399.

Ş. R. ZONER, *Romania and the Straits Questions at the Beginning of the 20 th Century*. S. 413.

C. I. SIMA, *Un diplomate roumain sur la victoire de la revolution Kemaliste a Istanbul*. S. 425.

Revue d'Histoire Moderne et Contemporaine XXVIII (1981).

Revue Historique 535, 536 (1980).

Revue Internationale d'Histoire Militaire 45, 47, 49 (1980):

49 - A. COSTANTINI, *D'Hannibal a Gengis - Khan: vers la suprematie de la cavalerie (216 av. J. - C. - 1281)*. S. 17.

J. BERENGER, *L'influence des peuples de la steppe (Huns, Mongols, Tartares) sur la conception europeenne de la guerre de mouvement et l'emploi de la cavalerie (V - XVIII siecles)*. S. 33.

PH. ROY, *Influence reciproque des armees asiatiques et africaines et des armees europeennes sur l'art guerre (strategie et tactique) et ses composantes: recrutement, organisation, armement, logistique*. S. 51.

Revue de l'Occident Musulman et de la Mediterranee 30 (1980).

Revue Roumaine d'Etudes Internationales XIV 3, 4 (1980); XV, 1 (1981).

Revue de Synthese CI, 99-100 (1980).

Rivista Degli Studi Orientali LIII, 3-4 (1979); LIV, 1, 2 (1980).

Rocznik Orientalistyczny XLI, 2 (1980):

J. G. IGNACE, *Comparative Method in the Study of the Society and Economy of the Ancient Near East*. S. 29.

H. VOLKERT, *Die Dämonisierung des Fremden und des Feindes im Alten Orient*. S. 37.

E.-H. KLENGEL, *Zum Fragment eines Steatitgefaesses mit einer Inschrift des Rimus von Akkad*. S. 45.

K. LYCZKOWSKA, *An Old Babylonian Cylinder Seal*. S. 67.

- L. MATOUS, *Zur Bestimmung der einheimischen Fälligkeitstermine in "kappadokischen" Tafeln*. S. 73.
- E. NEU, *Akkad. LUMU - RI - DI + hethit. LU damsatallas*. S. 83.
- J. OELSNER, *Zur Siegelung Mittelbabylonischer Rechtsurkunden*. S. 89.
- M. POPKO, *GISZA.LAM.GAR in den hettitischen religiösen Texten*. S. 101.
- E. SLUSZKIEWICZ, *Deux tablettes inédites de l'époque de la Troisième Dynastie d'Ur*. S. 119.
- K. SZARZYŃSKA, *NAM2: HUB2 Sumerian Official in the Archaic Period*. S. 125.
- S. ZAWADZKI, *Neo-Assyrian Temple Sacrifices: 1. reseti*. S. 151.
- Romania Pages of History IV, 2/3 (1979).
- Sachsen - Anhalt 1965-67; 1967-68; 1971-72; 1973-74; 1975-76; 1977-78.
- Saeculum XXXI, 2-4 (1980):
- XXXI - M. RENTSCHLER, *Griechische Kultur und Byzanz im Urteil westlicher Autoren des 11. Jahrhunderts*. S. 112.
- I. WEILER, *Zum Schicksal der Witwen und Waisen bei den Völkern der Alten Welt. Materialien für eine vergleichende Geschichtswissenschaft*. S. 157.
- C. GOEHRKE, *Die Anfänge des mittelalterlichen Städtewesens in eurasischer Perspektive (I)*. S. 194.
- R. GRAMLICH, *Muhammad al-Gazzalis kleine islamische Fundamental Dogmatik*. S. 380.
- H. J. KORNRUMPF, *Die osmanische Herrschaft auf der Arabischen Halbinsel im 19. Jahrhundert*. S. 399.
- Schweizerische Zeitschrift für Geschichte XXX, 1 (1980).
- Senri Ethnological Studies 5-7 (1980):
- 5 - *Music Culture in West Asia*.
- Slovenska Archeologia XXVIII, 1, 2 (1980).
- Sovet Edebiyatı 5, 6, 7, 8, 9 (1980).
- Sovet Turkmenistanının ayalları 7-12 (1980).
- Sovetskaya Arheologiya 3-4 (1980); 1 (1981):
- 3 (1980) - YU. F. BURYAKOV: *K datirovke i atributsii nekotorih şahmatnih naborov*. S. 162-172.
- 4 (1980). V. A. GARYAINOV: *Gunnskoe pogrebenie v peşçere yujnogo priural'ya*. S. 259-262.
- P. B. KONOVALOV: *K kolleksiü hunnskih bronz*. S. 263-268.
- M. L. ŞVETSOV: *Stela V - VII vv. iz priazov'ya*. S. 268-269.
- Sovetskaya Etnografiya 4-6 (1980):
- 4 (1980) - V. I. VASIL'EV - N. A. TOMILOV: *Konferentsiya "etnogenez i etničeskaya istoriya tyurkoyazyčnih narodov Sibiri i sopredel'nyh territorii"*. S. 144-148.
- Sovetskaya Tyurkologiya 2-4 (1980):
- 2 - K. M. MUSAEV: *V. İ. Lenin i razvitie Tyurkskih yazıkov*. S. 3-13.
- A. N. KONONOV: *Şametki po morfologii Turetskogo yazıka*. S. 14-20.
- İ. G. DOBRODOMOV: *İz alanskogo plasta iranskih zaimstvovaniy çuvaşskogo yazıka*. S. 21-29.
- F. URMANÇEEV: *Legendi o Bulgarskih bogatryah i skazanie ob Alpamışe*. S. 30-38.
- A. KAMALOV: *O toponimii Başkirii*. S. 39-46.

- İ. S. AGAËVA: *Vzaimodeystvie hudojestvennogo i nauçnogo stilej sovremannogo Azerbaydjanskogo literaturnogo yazıka*. S. 47-56.
- E. N. NADJİP: "Pyatıyazıçny slovar Damaskina." S. 57-63.
- E. F. İŞBERDİN: *Kamen's "zagadoçnımi" znakami*. S. 64-67.
- H. S. SULEYMANOV: *Po rukopisnum fondam İndii*. S. 68-73.
- 3 - A. N. KONONOV: *Zametki po morfologii Turetskogo yazıka*. S. 3-16.
- A. T. KAYDAROV - E. Z. KAJİBEKOV: *Gomogennıe korni i ih leksiko semantiçeskoe razvıtıe*. S. 17-24.
- F. B. ASTEMİROVA: *Rol' Russkogo yazıka v formirovanii Kumıkskoy lingvistiçeskoy terminologii*. S. 25-31.
- B. YA. AHMEDOV: *O nekotoryh faktorah vliyaniya russkogo yazıka na uzbekskie slovosocetaniya*. S. 32-35.
- G. F. SATTAROV: *Nazvaniya naseleñnih punktov Tatarii, proizvodnie ot allonimov*. S. 36-41.
- B. A. SEREBRENNİKOV: *Zagadka affiksál'nogo ablauta a:y v Tyurkskih yazıkah*. S. 42-47.
- P. İ. KUZNETSOV: *K obosnovaniyu teorii verbal'nosti Tyurkskogo predlojeniya*. S. 48-56.
- N. H. MAMEDOV: *Otrajenie drevnetyurkskih leksiçeskıh elementov v Talişskom yazıke*. S. 57-68.
- V. I. KOTLEEV: *Fonetiçeskaya harakteristika zvonkosti intervokal'ñih şumñih soglasñih v sovremennom Çuvaşskom yazıke*. S. 69-77.
- R. H. HALİKOVA - F. G. HİSAMETDİNOVA: *O nekotoryh konsonantñih soçetaniyah v Tyurkskih i samodiyskih yazıkah*. S. 78-81.
- S. G. KLYAŞTORNIY: *Terhınskaya nadpis*. S. 82-95.
- 4 - N. A. BASKAKOV, *Protsessı arel'noy integratsii v istorii Tyurkskih yazıkov*. S. 3.
- A. A. YULDAŞEV, *İstoriçeskoe razvıtıe zaimnogo zaloga Tyurkskogo glagola*. S. 7.
- V. L. GUKASYAN, *Ob Azerbaydjansko - Gruzınskih yazıkov kontaktah*. S. 22.
- F. URMANÇEEV, *Traditsii Tyurkskogo eposa v skazanii "Djik Mergen"*. S. 34.
- P. İ. KUZNETSOV, *K obosnovaniyu teorii verbal'nosti Tyurkskogo predlojeniya*. S. 43.
- N. DJ. ABDULLAËVA, *Varianti slojnosocıñennıh predlojeniy s pojasnitel'noy svyaz'yu*. S. 55.
- M. İ. TROFİMOV, *O smuslorazliçitel'noy funktii udareniya v uzbekskom yazıke sopsotavlennii s russkim*. S. 63.
- T. G. BOROYAKOVA, *Klassifikatsiya frazeologiçeskıh edinits Hakasskogo yazıka po semantiçeskoy slitnosti komponentov*. S. 72.
- E. A. UMAROV, *Rol'motivirovki frazeologizmov v izučenii ih arhaiçñih komponentov*. S. 81.
- T. BEĞJANOV, *Zametki ob etimologii nekotoryh skotovodçeskıh terminov v karakalpakskom yazıke*. S. 85.

Soviet Union 2, 3 (1981).

Speculum LV, 4 (1980); LVI, 1 (1981).

Studi Classici e Orientali XXX (1980).

Studi Magrebini XI (1979):

M. G. A. GUZZO, *Osservazioni sull'iscrizione Tripol 32*. S. 27.

A. GALLOTTA, *Diplomi Turchi dell' Archivio di Stato di Firenze*. S. 167.

Studi Micenei Ed Egeo - Anatolici XXI (1980):

I. M. NICOLAOU, *Regroupement de deux fragments de tablettes d'Enkomi avec écriture chyprominoenne*. S. 7.

L. VAGNETTI, *Figurines and minor Objects from a Chalcolithic Cemetery at Souskiou-Vathyrakas (Cyprus)*. S. 17.

M. R. BELGIORNO, *Materiale del Medio Bronzo Cipriota nella collezione Pierides di Larnaca*. S. 73.

Studia Balcanica 15 (1980).

Studia Islamica LII (1980):

L. LAZAR, *L'Education politique selon Ibn Roshd (Averroes)*. S. 135.

O. LEAMAN, *Ibn Rushd on happiness and philosophy*. S. 167.

Studii și Cercetari de Istorie Veche și Arheologie XXXI, 3, 4 (1980); XXXII, 1 (1981).

Studime Historike XXXIV, 3, 4 (1980).

Südosteuropa - Mitteilungen XX, 3, 4 (1980):

3 - G. A. SONNENHOL, *Kemal Atatürk Heute-Eine beispiellose Kulturrevolution und ihr Schicksal* S. 3.

L. BINDER, *Der Türkei - Tourismus-Seine Möglichkeiten und Probleme*. S. 49.

4 - R. VOGEL, *Die neue Lage der Türkei - Vier Monate nach der Machtübernahme des Militärs*. S. 21.

Und nochmals: Das Zypernproblem. S. 82.

Südostforschungen XXXIX (1980):

V. GJUZELEV, *Beitraege zur Geschichte des Königreiches von Vidin im Jahre 1365*. S. 1.

R. MURPHEY, *Silver Production in Rumelia According to an Official Report Circa 1600*. S. 75.

D. THEODORIS, *G. Verdi's "I masnadieri" in Istanbul um 1850. Vergessen oder abgesetzt*. S. 204.

Szazadok CXIV, 4, 6 (1980).

Tarbiz XLVIII, 3-4 (1979).

Tarih Araştırmaları Dergisi 1979-1980:

O. ERSOY, *Şer'iyye Sicillerin Toplu Kataloğuna Doğru*. S. 1.

Y. ÖZKAYA, *Sofya'da Milli Kütüphane "Nationale Biblioteque" deki Şer'iyye Sicilleri*. S. 21.

Ö. ERGENÇ, *Nişancı Hamza Paşa'ya İlişkin Yeni Bilgiler*. S. 31.

M. ÇADIRCI, *Tanzimat'ın İlanı Strasında Anadolu'da İç Güvenlik*. S. 45.

E. AYBARS, *Mustafa Suphi'nin Anadolu'ya Gelişi, Öldürülüşüyle İlgili Görüşler ve Erzurum'dan Trabzon'a Gidişleriyle İlgili Belgeler*. S. 89.

S. AKGÜN, *Türkçe Ezan*, S. 105.

M. EROL, *Amerikan Trablusgarp İlişkileri*. S. 129.

K. JAHN, *Tebriz Doğu İle Batı Arasında Bir Ortaçağ Kültür Merkezi (Çev: İsmail Aka)*. S. 59.

J. A. S. EVANS, *Heredotos ve İonia İsyanı (Çev: Ömer Çapar)*. S. 79.

E. LAROCHE, *Hurriler'de Ulusal Panteon ve Yerel Panteonlar (Çev: Adil Alpmann)*. S. 115.

Tarih ve Edebiyat Mecmuası 11, 12 (1980); 1-5 (1981):

11 (1980) - ATATÜRK, *Atatürk ve Komünizm*. S. 6.

- SELÂNİKLİ TEVFİK, *İlk Osmanlı Meclisinin İlk Toplantısı*. S. 13.
 B. S. NOYAN, *İstanbul'da gömülü Kaptan-ı Deryalarımız*. S. 19.
 H. ILGAZ, *Abdülaziz'e Verilen Dış Kırası*. S. 27.
 N. MORALI, *İlk Dünya Tarihi*, S. 29.
 ALİ RIZA BEY, *Osmanlı Saray Hayatında Kadınlar*. S. 41.
 A. S. BOYAR, *Ayasofya'nın Tarihi*. S. 47.
 AHMET REFİK, *Turhan Sultan ve Çanakkale*. S. 55.
 K. PAMUKCIYAN, *Ermeni Harfleri ile Yazılmış Türkçe bir Mecmuaya Göre Sivas*. S. 66.
 S. MÜMTAZ, *Arifi Paşa*, S. 77.
 12 (1980) - H. Ş. ÇORUH, *Atatürk, Çocuk ve Karıncalar*. S. 6.
 H. ILGAZ, *20 kilo ağırlığında bir Anayasa*. S. 10.
 A. SCHIMMEL, *Mevlâna ve Garp âlemi*. S. 13.
 B. S. NOYAN, *İstanbul'da gömülü Kaptan-ı Deryalarımız*. S. 16.
 RUNCIMAN, *Bizanslılar zamanında İstanbul Üniversitesi*. S. 26.
 A. Ş. HİSAR, *Ahmet Mithat Efendi*. S. 31.
 ALİ RIZA BEY, *Osmanlı Saray Hayatında Kadınlar*. S. 37.
 S. MÜMTAZ, *Abdülaziz beğendiği atı nasıl aldı?* S. 44.
 A. S. BOYAR, *Ayasofya Tarihi*. S. 47.
 F. KÖPRÜLÜ, *Şair Nigâr Hanım*. S. 55.
 R. OGAN, *İstanbul'da Galata Alemleri*. S. 61.
 A. R. SEYFİ, *Barbaros Hayrettin Paşa*. S. 69.
 1 (1981) - Ş. RADO, *Atatürk'ü anlayabilmek için*. S. 4.
 H. R. SOYAK, *Atatürk'ün annesi*. S. 6.
 H. ILGAZ, *Milli Mücadelede Kara-Kol Cemiyeti*. S. 10.
 K. HÜSEYİN, *Milli Mücadele Ankara'sından Mektuplar*. S. 22.
 H. Ş. ÇORUH, *Orhan Gazi*. S. 27.
 B. S. NOYAN, *İstanbul dışında gömülü Kaptan-ı Deryalarımız*. S. 35.
 EFDALETTİN BEY, *200 yıl önce Edirnekapı taraflarında hayat*. S. 42.
 ALİ RIZA BEY, *Osmanlı Saray hayatında kadınlar III*. S. 50.
 RUNCIMAN, *Bizanslılar zamanında İstanbul Üniversitesi II*, S. 63.
 H. E. ADIVAR, *Gülnûş Sultan*. S. 69.
 A. R. SEYFİ, *Barbaros Hayrettin Paşa II*, S. 75.
 2 (1981) - Ş. RADO, *Atatürk ve Anarşi*. S. 1.
 N. UÇAR, *Atatürk'ün gerçekçiliğinden alınan dersler*. S. 6.
 Z. KORKMAZ, *Atatürk ve Türk Dili*. S. 11.
 H. ILGAZ, *Hücum Taburu*. S. 16.
 K. HÜSEYİN, *Milli Mücadele Ankara'sında mektuplar*. S. 26.
 H. Ş. ÇORUH, *Millî Şairimiz Mehmet Akif Ersoy*. S. 31.
 H. K. BAYUR, *Babîli Baskını*. S. 38.
 S. MÜMTAZ, *Boğaziçi Yalıları*. S. 44.
 A. REFİK, *Valide Camilerinden: Yeni Cami*. S. 49.
 B. S. NOYAN, *İstanbul dışında gömülü Kaptan-ı Deryalarımız IV*. S. 55.
 S. BORAK, *Kemankeş Kara Mustafa Paşa'nın idamı*. S. 61.
 ALİ RIZA BEY, *Osmanlı Saray hayatında kadınlar IV*. S. 62.
 İ. SADİ, *Damat İbrahim Paşa'nın 24 saati*. S. 69.

- A. R. SEYFİ, *Barbaros Hayrettin Paşa, hayatı ve savaşları III*. S. 75.
 3 (1981) - H. R. SOYAK, *Atatürk'ün Özellikleri*. S. 6.
 N. ULUĞ, *İkinci İnönü Zaferi'nin 60. Yıldönümü*. S. 11.
 R. E. ÜNAYDIN, *Çanakkale Hatıraları*. S. 20.
 N. SADAK, *Çanakkale'nin terbiye kuvveti*. S. 26.
 A. ŞEREF, *Tameşvar Muhafızı Koca Cafer Paşa*. S. 38.
 B. S. NOYAN, *Bahriye Nazırlarımızın mezarları*. S. 44.
 A. R. SEYFİ, *Barbaros Hayrettin Paşa Hayatı ve Savaşları IV*.
 4 (1981) - K. HÜSEYİN, *Milli Mücadele Ankara'sından mektuplar*. S. 11.
 B. ERNA, *Çanakkale Savaşlarında mucize yaratan Karadeniz Taburu*. S. 19.
 H. ERSOYLU, *Türk'lerin ilk uçan adamları*. S. 44.
 5 (1981) - Ş. RADO, *Pek gülmemiştir Atatürk*. S. 4.
 C. YAZANSOY, *Kurtuluş Savaşı sırasında tanıdığım Mustafa Kemal*. S. 21.
 Y. K. KARAOŞMANOĞLU, *İnsan olarak Atatürk*. S. 64.
- Tel Aviv VII, 1-2 (1980).
 Tıp Dünyası LIV, 1-2 (1981).
 The Toyo Gakuho LXII, 1-2 (1980).
 The Toyoshi - Kenkyu XXXIX, 2, 3 (1980-81).
 Törtenelemi Szemle 2-4 (1980).
- Turcica IX (1979):
 IX - I. MELIKOFF, *In memoriam Osman Turan*. 7.
 I. MELIKOFF, *In memoriam Alessio Bombaci*. S. 10.
 B. BAYRAMOĞLU, *Firmans enlumines et portant l'autographe imperial*. S. 14.
 A. VELKOV, *Les notes complementaires dans les documents financiers ottomans des XVI - XVII siecles (Etude diplomatique et paleographique)*. S. 37.
 I. BELDICEANU - STEINHERR, *Loi sur la transmission du timar (1536)*. S. 78.
 S. FAROQHI, *Rural Society in Anatolia and the Balkans during the Sixteenth Century, II*. S. 103.
 P. DUMONT, *Facteurs et agents du changement social dans les campagnes turques de l'entre - deux-guerres*. S. 154.
 O. F. SERTKAYA, *Some Problems of Köktürk History: A Note on the Adjectival Compound Kız Koduz on the Tonyukuk Monument*. S. 180.
 L. BAZIN - J. HAMILTON, *Remarques sur l'expression Kız Koduz en Turc ancien*. S. 187.
 V. DRIMBA, *Miscellanea Cumanica (VIII). De nouveau sur quelques devinettes communes*. S. 190.
 E. UMAROV, *A propos de l'expression tos boylamoq*. S. 202.
 A. TIETZE, *Postscript to Turcica IX/1, p. 120ff*. S. 205.
 J. SAMIC - A. POPOVIC, *Süleyman Ayani de Manastir, poete du XVI - XVII siecle*. S. 210.
 G. VAJDA - A. BERTHIER - Y. SAUVAN, *Une note autobiographique d'un fonctionnaire ottoman natif de Hongrie*. S. 217.
 B. CVETKOVA, *Bibliographie de travaux turcologiques en Bulgarie*. S. 219.
 B. BRENDAMOEN - L. JOHANSON, *Bibliography of current scandinavian turcological studies*. S. 254.
 M. GÖKMAN, *Bibliographies relatives a Atatürk et a ses reformes*. S. 265.

- The Turkish Studies Association Bulletin IV, 1, 2 (1980)' V, 1 (1981):
 IV, 1 - N. GAMM, *Poetic Value Judgments in the Ottoman Turkish Tezkirei Şu'ara Genre*. S. 14.
 2 - M. S. HOELL, *Atatürk and the "İlk Türkiye İktisat Kongresi"*. S. 1.
 V, 1 - R. H. DAVISON, *The Image of Turkey in the West, in Historical Perspective*. S. 1.
 A. RIEDLMAYER, *Ottoman Safavid Relations and the Anatolian Trade Routes: 1603-1618*. S. 7.
 J. STEWART - ROBINSON, *Atatürk and Literature*. S. 23.
- Turkologischer Anzeiger 6 (1980).
 Türk Arkeoloji Dergisi XXIV 1, 2 (1977):
 1 - A. AKAT - J. DEDEOĞLU - O. KOZAMAN - B. YALMAN, 1975 *Miletopolis Hafriyat raporu*. S. 5.
 M. AKOK, *Konya'da Restore edilme yoluyla kurtarılmalari düşünülen üç Selçuklu eseri (Şımalı, Karatay) ve İnce Minareli medreselerin restorasyonu projeleri*. S. 41.
 O. ALPÖZEN, *Çapaların gelişimi ve Bodrum Müzesi çapaları*. S. 71.
 J. BARCHARDI, *Limyra: Bericht über die Abschlusskampagne 1974*. S. 85.
 O. GÜRMAN, *Keremos'tan Bodrum Müzesine gelen 6533 env. nolu torso*. S. 111.
 G. M. A. HANFMANN, *Excavations and Researches at Sardis 1975*. S. 115.
 M. A. IŞIK, *Çanakkale - Koçali ve Akçakeçili Köyü yanındaki granit sütun yatakları*. S. 125.
 M. MELLINK, *Excavations at Karataş - Semayük and Elmalı 1975*. S. 137.
 F. ÖZORAL, *Herakles Lahdi*. S. 145.
 W. RADT, *Pergamon Vorbericht über die Kampagne 1975*. S. 155.
 O. A. TAŞYÜREK, *Adana Bölge Müzesindeki Boyalı Urartu kaplarından örnekler*. S. 175.
 L. ZOROĞLU, *Yozgat Mercimek tepe sondajı*. S. 195.
 D. H. FRENCH - S. MITCHELL, *Roma İmparatorluğunun ilk devirlerinde Psidia'da yollar ve ulaşım*. S. 213.
 S. CAMPBELL, *The Corpus of Mosaic Pavements in Turkey*. S. 219.
 2 - H. Z. KOŞAY - M. AKOK, 1975 *Alacahöyük kazıları*. S. 5.
 K. DÖRTLÜK, 1975 *Uylupınar kazısı raporu*. S. 9.
 P. HOMMEL, *Bericht über die Arbeiten in Milet im Herbst 1975*. S. 33.
 M. KORFMAN, *Demircihöyük*. S. 39.
 H. METZGER, *Campagne de 1975 Letoon et a Xanthos*. S. 61.
 K. NAYIR, *Cabertarar Nekropolü kazısı raporu*. S. 69.
 P. NEVE, *Bericht über die Ausgrabungen in Boğazköy 1975*. S. 79.
 T. ÖZORAL, 1974-1975 yılları *Ağva Nekropolü kurtarma kazısı raporu*.
 A. PALMIERI, *The 1973 and 1975 Campaigns at Arslantepe (Malatya)*. S. 123.
 J. RUSSEL, *Excavations At Anemurium (Eski Anamur) 1975*. S. 133.
 V. SEZER, *Bor - Keşlik steli*. S. 147.
 O. A. TAŞYÜREK, *Adana Bölge Müzesindeki "Dedeli" Bronz Urartu Kemerli. The "Dedeli" Bronz Urartian Belt in the Adana Regional Museum*. S. 153.
 D. TOKGÖZ, *Şukranlı Nekropol kazısı 1975*. S. 1975.
 W. WURSTER, *Antike Siedlungen in Lykien Bericht über einen Survey im Sommer 1975*. S. 193.

Türk Dili 346-348 (1980); 349-352 (1981):

- 347 - ATATÜRK, *Onuncu Yıl Söylevi*. S. 449.
 B. SAVCI, *Yarım Yüzyıl Sonra Atatürkçülük*. S. 451.
 Ö. OZANKAYA, *Gerçek Kurtuluş Yolu: Atatürkçü Düşünüş*. S. 462.
 E. KONGAR, *Mustafa Kemal Atatürk'ün Önderliği*. S. 468.
 A. BİNYAZAR, "Atatürk Milliyetçiliği". S. 476.
 A. DÜNDAR, *Kemalizmin Ulusalılık İlkesi*. S. 481.
 M. GÖNLÜBOL, *Atatürk Döneminde Türk Dış Siyaseti*. S. 500.
 A. H. TANPINAR, *Atatürk'ten Alınacak Ders*. S. 523.
 353 - Ş. TURAN, *Atatürkçülük*. S. 650.
 M. DELİGÖNÜL, *Atatürk, Devrimler ve Ulusal Eğitim*. S. 732.
 A. DÜNDAR, *Cumhuriyete doğru*. S. 779.
 S. TEZCAN, "Özdeyişleriyle Atatürk". S. 786.
 A. BİNYAZAR, *Atatürk Kitapları*. S. 789.

Türk Etnografya Dergisi XVI (1977):

- M. AKOK, *Konya - Akşehirde Taş Medrese Binası ve Restorasyon Çalışmaları*. S. 5.
 M. ÖNDER, *Türk ve İslam Sanatında Kürevi - Konik Şeklinde Seramik Kaplar Üzerinde Bir Araştırma*. S. 73.
 Y. ERDEM, *Türk Sanatında Cam İşleri (Türk ve İslam Eserleri Müzesinden bazı Örnekler)*. S. 127.

Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni XXVIII, 3, 4 (1979); XXIX, 1-4 (1980).

Türkiyat Mecmuası XIX (1977-1979):

- S. BULUÇ, *Elvan Çelebi'nin Menakıb-namesi*. S. 1.
 Ö. F. AKÜN, *Merzifonlu Kara Mustafa Paşa ve Mirahur Sarı Süleyman Ağa Mücadelesi ile İlgili Bir Konuşma Zabitı*. S. 7.
 E. ESİN, *Merkez Efendi ile Şah Sultan Hakkında bir Haşiye*. S. 65.
 A. KARAHAN, *Kendi El Yazısı Hatıratına Göre Niyazi-i Mısri'nin Bazı Mistik Görüşleri*. S. 93.
 K. ERASLAN, *Ali Şir Nevayi'nin "Halat-ı Pehlevan Muhammed" Risalesi*. S. 99.
 O. F. SERTKAYA, *Tonyukuk Abidesi Üzerine Üç Not*. S. 165.
 J. ODA, *Eski Uygurca bir Vesikanın Budizmle İlgili Küçük bir Parçası*. S. 183.
 A. ALPARSLAN, *Babur'un İcad Ettiği Baburi Yazı*. S. 207.
 İ. E. ERÜNSAL, *Türk Edebiyatı Tarihine Kaynak Olarak Arşivlerin Değeri*. S. 213.
 B. BRENDENMOEN, *Labiyal Ünlü Uyumunun Gelişmesi Üzerine Bazı Notlar*. S. 223.
 T. REYHANLI, *Hausa'daki Sokullu veya Kasım Paşa Külliyesi Hakkında Tamamlayıcı Notlar*. S. 241.
 E. ESİN, *Prof. John Andrew Boyle*. S. 277.
 E. ESİN, *Alessio Bombaci*. S. 279.

Türkiye Muharipler Dergisi XXXVIII, 2, 4 (1981):

- 2 - C. AKÇAKAYALIOĞLU, *Atatürk Devrim ve İlkeleri*. S. 9.
 F. KARLIDAĞ, *Atatürk'ten Anılar*. S. 13.
 4 - C. AKÇAKAYALIOĞLU, *Atatürk Devrim ve İlkeleri*. S. 2.
 S. ATEŞ, *Atatürk'ün Kişiliği*. S. 11.
 T. ÖZEKEN, *Çanakkale Cephesi*. S. 17.

Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni 66 (1980).

Türkiyemiz 32 (1980), 33 (1981):

- 32 - P. VURAL, *Sultan Hanı*. S. 8.
 Y. MARDİN, *Kandilli'ye Dair*. S. 17.
 P. BALCI, *Eski Türk Evleri*. S. 30.
 33 - S. KOŞAN, *Atatürk Evleri*. S. 1.
 D. YAHYA, *Türk motifleriyle emay*. S. 11.
 T. TOROS, *Fausto Zonaro*. S. 24.

Türklük Bilgisi Araştırmaları III (1979):

- C. ESKİYERLİ, *Kişi bibliyografyası ve Ali Nihad Tarlan'ın eserleri*. S. 1.
 G. A. TEKİN, *Ali Nihad Beyin hayatı, Ali Nihad Beyin kişiliği*. S. 31.
 F. W. CLEAVES, *The initial Formulae in a Communication of a Mongolian Viceroy to the King of Korea*. S. 65.
 R. DANKOFF, *Textual Problem in Kutadgu Bilig*. S. 89.
 B. EMİL, *Mizancı Mehmed Murad Bey ve romanına dair*. S. 101.
 İ. ENGİNÜN, *Yakup Kadri Karaosmanoğlu'nun Sodom ve Gomore adlı romanında yabancılar*. S. 111.
 O. Ş. GÖKYAY, *Şair Baki gençliğinde saraç çıraklığı yaptı mı?* S. 125.
 G. GÜVEN, *Ahmet Hamdi Tanpınar'ın son romanı*. S. 135.
 W. C. HICKMAN, *On the Manuscripts Diplomacy: The Agreement between innocent VIII and Bayezid II on Djem Sultan*. S. 209.
 M. KAPLAN, *Ağrı şiiirinin tahlili*. S. 231.
 G. KUT (ALPAY), *Edirne - Selimiye Kütüphanesindeki Türkçe yazmalar üzerine*. S. 259.
 O. PRITSAK, *When and for whom was the "Atabat al-Haqa iq" written?* S. 273.
 S. SAKAOĞLU, *Bursalı Lami'nin Letaiif'indeki hayvan masalları*. S. 279.
 O. F. SERTKAYA, *Probleme de Köktürkischen Geschichte: Muss es Çölgi Az eri oder Çöl (1) üg iz eri heissen?* S. 291.
 G. SHI - MIN, *Qadimqi Uygurca Buddhistik Asar "Arya-Trata-Buddhamatika-Vimsati - Puga-Stotra-Sutra" din Fragmentlar*. S. 295.
 G. A. TEKİN, *Hamdullah Hamdi'nin yeni bir Leyla ve Mecnun nüshası ve metin tenkidi hakkında bazı düşünceler*. S. 307.
 H. TOLASA, *Klasik edebiyatımızda divan önsöz (dibace)leri; Lami'i Divanı Önsözü ve (buna göre) Divan Şiiri sanat görüşü*. S. 385.
 J. R. WALSH, *The Divançe-i Kemal-i Zerd (Şarica Kemal)*. S. 403.
 N. YILDIRIM, *Türkçe basılı ilk tıp kitapları hakkında*. S. 443.

Tyurkologičeskiy sbornik 1974; 1975.

- 1974 - F. D. AŞNİN, *A. N. Samoyloviç*. S. 8-27.
 V. D. ARAKİN, *Sravnitel'no-istoričeskiy metod v issledovaniyah A. N. Samoyloviça*. S. 31-45.
 N. A. BASKAKOV, *İzomorfizm strukturi slova i slovosocetaniya v Tyurkskih yazıkah*. S. 46-53.
 M. İ. BORGoyAKOV, *K istorii yazıkovih otnoşeniy v Sayano-altayskom regione (IX-XII vv.)*. S. 54-64.
 N. Z. GADJİEVA, *O treh etapah izmeneniy anlautnih soglasnih v istorii Tyurskih yazıkov*. S. 65-71.

- A. N. KONONOV, *Sposobi i termini opredeleniya stran sveta u Tyurskih narodov*. S. 72-89.
- D. M. NASİLOV, *Ob Altayskoy yazıkovoy obşçnosti*. S. 90-108.
- E. R. TENİŞEV, *Tyurskie "odin", "dva", "tri"*. S. 109-113.
- L. YU. TUGUŞEVA, *Orhono-Tyurskiy i drevneygurskiy yazıki, ih shodstvo i razliçie*. S. 114-124.
- E. İ. FAZİLOV, *O rukopisyah i yazıke "Latafat-name" Hodjandi*. S. 125-145.
- S. N. İVANOV, *K izuçeniyu janra gazeli v starouzbekskoy poezii*. S. 149-157.
- İ. V. STEBLEVA, *Semantiçeskoe edinstvo gazeli Babura*. S. 158-166.
- S. M. ABRAMZON, *A. N. Samoyloviç-etnograf*. S. 169-197.
- A. P. GRİGOR'EV, *Konkretne formulyarı Çingizidskih jalovannih gramot XIII - XV vv.* S. 198-218.
- R. A. HUSEYNOV, *Udji - voenno-feodal'nyy institut v Maloy Azii v XI - XII vv.* S. 219-229.
- G. V. DLJNEVSKAYA, *Eşçe raz o "Kudirginskom valune"*. S. 230-237.
- S. G. KLYAŞTORNIY, *Hram, izvayanie i stela v drevnetyurskih tekstah*. S. 238-255.
- M. A. USMANOV, *A. N. Samoyloviç i izuçenie aktovih istoçnikov Djuçieva ulusa*. S. 256-262.
- Spisok trudov A. N. Samoyloviça*. S. 263-292.
- L. V. DMİTRİEVA, *Materiali k opisaniyu rukoppisnogo naslediya A. N. Samoyloviça*. S. 293-302.
- 1975 - İ. V. KORMUŞİN - D. M. NASİLOV, *O jizni i tvorçestve S. E. Malova*. S. 5-11.
- S. M. ABRAMZON, *Etnografiçeskie issledovaniya S. E. Malova*. S. 12-25.
- E. R. TENİŞEV, *S. E. Malov*. S. 26-33.
- F. D. AŞNİN, *Pervaya pečatnaya nauçnaya grammatika altayskogo yazıka*. S. 34-61.
- G. F. BLAGOVA, *O sootnoşeniyah prozaiçeskogo i poetiçeskogo variantov sredneaziatsko-tyurskogo pis'menno-literaturnogo yazıka XV-naçala v.* S. 62-91.
- D. D. VASİL'EV, *Drevnetyurskaya epigrafika Yujnoy Sibiri*. S. 92-101.
- İ. G. DOBRODOMOV, *O polovetskih etnonimah v drevnerusskoy literature*. S. 102-129.
- S. N. İVANOV, *Ob istorizme v sodержanii grammatiçeskogo ponyatiya*. S. 130-150.
- S. G. KLYAŞTORNIY, *Naskal'ne runiçeskie nadpisi Mongolii*. S. 151-158.
- A. N. KONONOV, *Semantika Tsvetooboznaçeniy v tyurskih yazıkah*. S. 159-179.
- D. M. NASİLOV, *K probleme tojdestva affiksov v Altayskih yazıkah*. S. 180-188.
- V. İ. RASSADİN, *İstoriya etnografiçeskogo i lingvistiçeskogo izuçeniya Tofalarov*. S. 189-208.
- D. G. SAVINOV, *Etnokul'turne svyazi eniseyskih Kirgızov i Kimakov v IX - X vv.* S. 209-225.
- İ. V. STEBLEVA, *Preodolenie traditsionnoy tematiçeskoy normy v gazeli Babura*. S. 226-233.
- T. İ. SULTANOV, *Pis'ma zolotoordinskih hanov*. S. 234-251.
- L. YU. TUGUŞEVA, *Dva kolofona iz sobraniya Drevneygurskih rukopisey Lo İvan SSR*. S. 252-261.
- Hronologiçeskiy pereçen trudov S. E. Malova i literatura o nem*. S. 262-276.

- Vestnik Drevney Istorii 4 (1980).
 Vestnik Leningradskogo Universiteta 7, 10, 14, 20 (1980).
 Viking XLIII (1980).
 Vizantiyskiy Vremennik 41 (1980).
 Voprosi Istorii 9-12 (1980); 1 (1981):
 11 - H. M. İBRAHİMBEYLİ, *Vostochny krizis 70-h godov XIX v. v sovremennoy turetskoy i anglo-amerikanskoy burjuaznoy istoriografii*. S. 19.
 12 - V. A. TISHKOV, *The 15th International Congress on Historical Sciences*. S. 3.
 Die Welt Des Islams XX, 1-2 (1980):
 D. P. LITTLE - A. Ü. TURGAY, *Documents from the ottoman period in the Khalidi Library in Jerusalem*. S. 44.
 Wiadomosci Archeologiczne XLIV 1, 2 (1979).
 Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes 72 (1980):
 M. WINTER, *Turks, Arabs, and Mamluks in the Army of Ottoman Egypt*. S. 97.
 M. MOLLOVA, *Parallel syntaxique entre la langue turque des colloquia et celle des textes turcs transcrits et les parlers turcs balkanique occidentaux*. S. 123.
 Wissenschaftliche Zeitschrift Martin - Luther - Universität XXIX, 3-6 (1980):
 4 - B. BRENTJES, *Armenische Miniaturhandschriften in Sammlungen der DDR (III)*. S. 95, 129-132.
 The Yale Review LXX, 1 (1980).
 Yıllarboyu Tarih 11, 12 (1980); 1-5 (1981):
 11 - M. SERTOĞLU, *Atatürk de marka kullanırdı*. S. 15.
 A. N. ERMAN, *Türkçe bilmeyen bir Vezir-i Azam*. S. 32.
 F. R. UNAT, *Türkiye, armasız bir devlettir*. S. 42.
 12 - M. SERTOĞLU, *Logaritmayı bir Türk bilgini de bulmuştu*. S. 14.
 1 - C. BAŞAR, *Atatürk'ü Rumlar, Samsun'da vurmak istedi*. S. 4.
 M. SELÇUK, *Büyük Ata ve Türkiye'nin bir numaralı ailesi*. S. 12.
 A. GİZ, *Vahidettin, Mustafa Kemal Paşa'yı dinleseydi*. S. 38.
 M. SERTOĞLU, *Yenişten de şerefli bir yenilgi*. S. 64.
 2 - N. UÇAR, *Atatürk, yeni bir Çanakkale Savaşı'nı önlüyor*. S. 4.
 M. SERTOĞLU, *Dünya, 1000. yılında, Türk İbni Sina'yı selamlıyor*. S. 10.
 A. CEVAT, *Yıldız Sarayı'ndaki son gün, son gece*. S. 14.
 M. SERTOĞLU, *Kâzım Karabekir Paşa, mandaya hayır diyor*. S. 24.
 E. ÜNAL, *Cumhurbaşkanlığı Forsu'ndaki 16 yıldız*. S. 33.
 M. SERTOĞLU, *Abdülaziz'in aşkı devlet sorunu oluyor*. S. 10.
 A. GİZ, *Selanik 1881*. S. 21.
 A. N. ERMAN, *Dolmabahçe Sarayı'nda panik var*. S. 24.
 İ. ILGAR, *Mustafa Kemal'den bir dosta mektup*. S. 38.
 A. N. AKGÜR, *Göktürkler'in Hayvan Takvimi*. S. 49.
 M. SELÇUK, *Bir Önderin Savaşı*. S. 52
 4 - E. ÜNAL, *Bir an, Atatürk'ü Vuruldu sandım*. S. 4.
 M. SERTOĞLU, *Milli Misak, Atatürk'ün en büyük eseri*. S. 17.
 M. SELÇUK, *Bir Önderin devrim yarışı*. S. 55.
 5 - N. UÇAR, *Atatürk'de ağlardı*. S. 22.
 E. ÜNAL, *Atatürk'ü gönlünce çizenler*. S. 47.

- Zeitschrift für Archaeologie XIV, 1 (1980).
 Zeitschrift für Assyriologie und Vorderasiatische Archaeologie LXX, 1 (1981):
 B. KIENAST, *Probleme der sumerischen Grammatik*. S. 1.
 E. PRANG, *Sonderbestimmungen in altbabylonischen Erbteilungsurkunden aus Nippur*.
 S. 36.
 D. O. EDZARD, *Ein neues Tontafelfragment (Nr. 7) aus Kamid al-Loz*. S. 52.
 A. LIVINGSTONE, *A Fragment of a Work Song*. S. 55.
 C. KÜHNE, *Bemerkung zu einem hattischen Textensemble*. S. 93.
 Zeitschrift für Balkanologie XVI (1980).
 Zeitschrift der Deutschen Morgenlaendischen Gesellschaft CXXX, 3 (1980).
 Zeitschrift für Kulturaustausch XXX 3, 4 (1980); XXXI, 1 (1981).
 Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik 39, 40 (1980); 41 (1981):
 39 - J. BREMMER, *An Akkadian Hasty Bitch and the New Archilochus*. S. 28.
 40 - M. BÜYÜKKOLANCI - C. İÇTEN - J. NOLLE, *Einige Inschriften aus Ephesos*.
 S. 256.
 41 - CHR. BÖRKER, *Eine pantheistische Weihung in Ephesos*. S. 181.
 Zeitschrift für Schweizerische Archaeologie und Kunstgeschichte XXXVII, 3, 4
 (1980).
 Zion XLV, 4 (1980); XLVI, 1 (1981).
 Ziya Gökalp 11 (1979); 21 (1981).

H a b e r l e r

★ İstanbul Teknik Üniversitesi Bilim ve Teknoloji Tarihi Enstitüsü, ülkemizde ilk bilim tarihi kürsüsünü kurmasından ve bu alandaki çok başarılı çalışmalarından dolayı, üyelerimizden Ord. Prof. Dr. Aydın Sayılı'ya üstün hizmet beratı vermiştir.

★ Boğaziçi Üniversitesi, Uluslararası Atatürk Konferansı dolayısıyla Atatürk prensiplerinin tanıtılması konusunda yaptıkları çalışmalardan dolayı Başkanımız Ord. Prof. Enver Ziya Karal, üyelerimizden Prof. Dr. Afet İnan ve Genel Müdürümüz Uluğ İğdemir'e şeref ödülleri vermiştir.

Propriétaire : LA SOCIÉTÉ TURQUE D'HISTOIRE

Directeur responsable : ULUĞ İĞDEMİR

TABLE DES MATIÈRES

Articles, Études :	Page
ÇİĞ, MUAZZEZ: Importance Attribuée, sous la République, aux Documents Ecrits en Caractères Cunéiformes et les Travaux Effectués dans les Archives des Documents Cunéiformes des Musées d'Archéologie d'Istanbul (en turc)	1
SAYILI, ORD. PROF. DR. AYDIN: The Nationality of the Ephtalites (en anglais)	17
BÜYÜKTUĞRUL, Emekli Tüamamiral AFİF: Les Opérations des Marins Turcs en Océan Atlantique (en turc)	35
PARMAKSIZOĞLU, İSMET: Un Nouveau Document Portant sur Lutfi Paşa (en turc)	63
AYYUBİ, DR. AKMAL: A Proposal for Research on Indo - Turkish Relations (en anglais)	67
İSMAİL, DR. FEHMİ: Les Pourparlers du Traité de Bucarest 1811-1812 (en turc)	73
AKYÜZ, PROF. DR. YAHYA: Un Document Appartenant à Ali Suavi et Relatif à la Réforme du Lycée de Galatasaray en 1877 (en turc)	121
———: Le résumé en français du même texte	129
Conférences :	
ENGİNSOY, Em. Korg. CEMAL: Atatürk Soldat et Homme d'Etat (en turc) ...	133
Bibliographie :	
ORTAYLI, İLBER: Carter V. Findley, <i>Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire - The Sublime Porte</i>	145
———: Peter B. Golden, <i>Khazar Studies (An Historico - Philological Inquiry into the Origins of the Khazars)</i>	146
———: Karl Teply, <i>Türkische Sagen und Legenden um die Kaiserstadt Wien</i>	147
———: Livio Missir Reggio Mamachi di Lusignano, <i>L'Europe avant L'Europe</i>	147
———: Zâkir Şükrî Efendi, (<i>Mecmua-i Tekaya</i>) <i>Die Istanbuler Derwisch Konvente und ihre Scheiche</i>	147
———: Klaus Schwarz, <i>Der Vordere Orient in den Hochschulschriften Deutschlands, Österreichs und Schweiz</i>	148
ŞAKIROĞLU, DR. MAHMUT H.: Muzaffer Gökman, <i>La Bibliographie de l'Histoire d'Atatürk et de ses Réformes I</i>	149
———: Atilla Çetin, <i>Guide des Archives d'Etat de la Présidence du Conseil</i>	151
———: M. Balard, <i>Gênes et l'Ouïre - Mer. II Actes de Kilia du Notaire Antonio de Ponzo 1360</i>	153
TANSEL, FEVZİYE ABDULLAH: <i>Muhammed Ayaz İshakî, sa Vie et ses Activités - Pour le Centenaire de sa Naissance</i>	155
KAYMAZ NEJAT: <i>A Propos d'un Livre et d'une Critique</i>	167
Livres et périodiques reçus à la Bibliothèque de la Société Turque d'Histoire dans la première moitié de l'année 1981	185
Information;	233

BELLETEN

PÉRIODIQUE TRIMESTRIEL

REVUE PUBLIÉE PAR LA
SOCIÉTÉ TURQUE D'HISTOIRE

Tome : XLVI

No. 181

Janvier 1982

ANKARA — IMPRIMERIE DE LA SOCIÉTÉ TURQUE D'HISTOIRE

1 9 8 2